

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Özay GÖZTEPE

TARİHSEL KAPİTALİZMİN YAPISAL UNSURU İLKEİ BİRİKİM
VE BİR ARAÇ OLARAK TÜRKİYE’DE ACELE KAMULAŞTIRMA

Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2017

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Özay GÖZTEPE

TARİHSEL KAPİTALİZMİN YAPISAL UNSURU İLKEL BİRİKİM
VE BİR ARAÇ OLARAK TÜRKİYE’DE ACELE KAMULAŞTIRMA

Danışman

Prof. Dr. Gülser ÖZTUNALI KAYIR

Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı

Doktora Tezi

Antalya, 2017

T.C.
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Özay GÖZTEPE'nin bu çalışması, jürimiz tarafından Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Akif Argun AKDOĞAN (İmza)

Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. Gülser ÖZTUNALI KAYIR (İmza)

Üye : Doç. Dr. Ferhunde HAYIRSEVER TOPÇU (İmza)

Üye : Yrd. Doç. Dr. Janset ÖZEN AYTEMUR (İmza)

Üye : Yrd. Doç. Dr. Serkan AKILLI (İmza)

Tez Başlığı: Tarihsel Kapitalizmin Yapısal Unsuru İlkel Birikim ve Bir Araç Olarak Türkiye’de Acele Kamulaştırma

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 10/07/2017

Mezuniyet Tarihi : 17/08/2017

(İmza)
Yrd. Doç. Dr. Ayça BÜYÜKYILMAZ
Müdür V.

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum “Tarihsel Kapitalizmin Yapısal Unsuru İlkel Birikim ve Bir Araç Olarak Türkiye’de Acele Kamulaştırma” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

Özay GÖZTEPE

(İmza)

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Özay GÖZTEPE
Öğrenci Numarası	20088604305
Enstitü Anabilim Dalı	Kamu Yönetimi
Programı	Doktora
Programın Türü	() Tezli Yüksek Lisans (X) Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Gülser ÖZTUNALI KAYIR
Tez Başlığı	Tarihsel Kapitalizmin Yapısal Unsuru İlkel Birikim ve Bir Araç Olarak Türkiye'de Acele Kamulaştırma
Turnitin Ödev Numarası	

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 190 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 09/08/2017 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 13

alıntılar dahil % 19'dur.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdeler sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin savunulabilir olduğu ve jüri üyelerine gönderilmesinde herhangi bir sakınca bulunmadığı görüşündeyim.

09/08/2017

(İmza)

Prof. Dr. Gülser ÖZTUNALI KAYIR

İÇİNDEKİLER

ŞEKİLLER LİSTESİ	iii
TABLolar LİSTESİ	iv
GRAFİKLER LİSTESİ.....	v
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ	vii
HARİTALAR LİSTESİ.....	viii
KISALTMALAR LİSTESİ	ix
ÖZET	x
SUMMARY	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

FEODALİZMDEN KAPİTALİZME GEÇİŞ SORUNU VE İLKEL BİRİKİM

1.1 Feodalizm Tartışmaları	6
1.2 Kapitalizm ve Ticaret.....	19
1.3 Piyasa Gereklilikleri ve Kapitalizm	28
1.4 Marx'ta İkel Birikim.....	32
1.5 Luxemburg'un Katkıları	37
1.6 İkel Birikimin Sürekliliği ve Ekonomi Dışı Zor	44

İKİNCİ BÖLÜM

NEO-LİBERALİZM, İLKEL BİRİKİM VE TÜRKİYE

2.1 Sermayenin Altın Çağı: Neo-liberalizm	50
2.1.1 Malileşen Kapitalizm.....	53
2.1.2 Sınıf Uzlaşmasının Sonu.....	55
2.1.3 Yeni Üretim Ölçeği: Küresel Fabrika	57
2.1.4 Sömürgeleştirmede Klasik Araç: Dış Borçlanma	59
2.1.5 Küreselleşen Proleterleşme	61
2.1.6 Birikim Krizine Tedrici Çözüm: Toprağı Kapat, Kenti Dönüştür.....	67
2.2 Entegre Ülke: Türkiye.....	70
2.2.1 Ticari Entegrasyon (1980-1989).....	71
2.2.2 Finansal Entegrasyon (1989-2001).....	76
2.2.3 Tam Entegrasyon (2001-2016)	83

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
NEO-LİBERAL DÖNEMDE İLKEL BİRİKİMİN GÖZDE ARACI: ACELE
KAMULAŞTIRMA

3.1 Acele Kamulaştırmaların Seyri.....	107
3.2 Bir “Tedarikçi Olma Hevesi”: Elektrik Enerjisi Yatırımları	111
3.3 Mevzuatın Şekil Şartları: Kamu Yararı ve Olağanüstülük	118
3.4 İşlemin Asli Unsurları: Koparma ve Dönüştürme	134
3.5 Güvenilir Öge: Ekonomi Dışı Zor	148
 SONUÇ	 154
KAYNAKÇA	159
ÖZGEÇMİŞ.....	171

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1 Sermayenin Devreleri.....	11
Şekil 1.2 XVII.Yüzyılda İngiltere’de Sosyal Sınıflar ve Değerlere El Koyma.....	24
Şekil 3.1 Kamulaştırma Sürecinin İşleyişi	106

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 2.1 Gelişmekte Olan Ülkelerin Toplam Dış Borçları.....	60
Tablo 2.2 Dünya Nüfusunun Proleterleşme Eğilimi (1950-2010)	65
Tablo 2.3 Proleterleştirme Süreçlerinin Karşılaştırması	66
Tablo 2.4 Başlıca Makro-Ekonomik Göstergeler (1978/79-1988).....	71
Tablo 2.5 Yurtiçi İşgücü Piyasası Temel Göstergeleri (1981-1989).....	72
Tablo 2.6 Toplam Vergi Gelirlerinin GSYH İçindeki Payı.....	74
Tablo 2.7 Başlıca Makro-Ekonomik Göstergeler (1988-1997).....	76
Tablo 2.8 Yurtiçi İşgücü Piyasası Temel Göstergeleri (1990-2003).....	77
Tablo 2.9 Yıllar İtibariyle Dış Borçlar (1989-2001)	80
Tablo 2.10 Başlıca Makro-Ekonomik Göstergeler (1988-1997).....	84
Tablo 2.11 Yurtiçi İşgücü Piyasası Temel Göstergeleri (2004-2015).....	86
Tablo 2.12 Yıllar İtibariyle Dış Borçlar (2002-2015)	89
Tablo 2.13 Gaziosmanpaşa’da Riskli Alan İlan Edilen Mahalleler	99
Tablo 3.1 İllere Göre Acele Kamulaştırmalar (2002-2016)	108
Tablo 3.2 Konularına Göre Acele Kamulaştırmalar (2002-2016).....	110
Tablo 3.3 Kasımlar Barajı İçin Kamulaştırılan Taşınmazlar (2012)	118
Tablo 3.4 Acele Kamulaştırma Kararı Verilen Yerleşim Bölgelerinde Nüfus (2012).....	135
Tablo 3.5 Darıbüğü Köyü Nüfus Değişimi (1985-2016)	136

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 2.1 ABD’de Toplam Kârların Yüzdesi Olarak Finansal Kârlar.....	54
Grafik 2.2 Yurtiçi İşgücü Piyasası Temel Göstergeleri (1981-1989).....	72
Grafik 2.3 Yıllar İtibariyle Dış Borçlar (1978/79-1989).....	73
Grafik 2.4 Vergi Türlerinin Toplam Vergi Gelirlerindeki Payları (1980-1989).....	75
Grafik 2.5 Dolaylı ve Dolaysız Vergilerin Toplam Vergi Gelirlerindeki Payları (1980-1989)	75
Grafik 2.6 Yurtiçi İşgücü Piyasası Temel Göstergeleri (1990-2003).....	77
Grafik 2.7 Yıllar İtibariyle İşgücüne Dâhil Olmayanlar (1989-2003).....	78
Grafik 2.8 Yıllar İtibariyle İşteki Durum (1989-2003).....	78
Grafik 2.9 Yıllar İtibariyle Çalışma Süresi (1988-2003).....	79
Grafik 2.10 Yıllar İtibariyle İstihdam, Üretim, Üretkenlik ve Ücret Göstergeleri (1988-2003)	79
Grafik 2.11 Yıllar İtibariyle Dış Borçlar (1989-2001).....	80
Grafik 2.12 Vergi Türlerinin Toplam Vergi Gelirlerindeki Payları (1990-2001).....	82
Grafik 2.13 Dolaylı ve Dolaysız Vergilerin Toplam Vergi Gelirlerindeki Payları (1990-2001)	82
Grafik 2.14 Yıllar İtibariyle Özelleştirme Gelirleri (1985-2002) (Milyon Dolar).....	83
Grafik 2.15 Yabancı Sermaye Girişi ve Büyüme İlişkisi (2002-2013).....	84
Grafik 2.16 Yurtiçi İşgücü Piyasası Temel Göstergeleri (2004-2015).....	85
Grafik 2.17 Yıllar İtibariyle İşteki Durum (2004-2015).....	86
Grafik 2.18 Yıllar İtibariyle Çalışma Süresi (2004-2013).....	87
Grafik 2.19 Yıllar İtibariyle İstihdam, Üretim, Üretkenlik ve Ücret Göstergeleri (2007-2015)	87
Grafik 2.20 2004’ten Önce İş Bulma Umudu Olmayanlar.....	88
Grafik 2.21 2004’ten Sonra İş Bulma Umudu Olmayanlar.....	88
Grafik 2.22 Yıllar İtibariyle Dış Borçlar (2002-2015).....	89
Grafik 2.23 Vergi Türlerinin Toplam Vergi Gelirlerindeki Payları (2002-2015).....	90
Grafik 2.24 Dolaylı ve Dolaysız Vergilerin Toplam Vergi Gelirlerindeki Payları (2004-2013)	90
Grafik 2.25 Yıllar İtibariyle Özelleştirme Gelirleri (1986-2016) (Milyon Dolar).....	91
Grafik 3.1 Yıllara Göre Acele Kamulaştırma Sayıları (2002-2016).....	107
Grafik 3.2 Türkiye Kurulu Gücünün Yıllar İtibariyle Gelişimi (1975-2015).....	112

Grafik 3.3 Türkiye Elektrik Sistemi Gerçekleşen Puant Güç ve Enerji Tüketimi (2006 -2015)	
.....	113
Grafik 3.4 Türkiye Kurulu Gücünün Birincil Enerji Kaynaklarına Göre Dağılımı (MW)	
(2015)	114
Grafik 3.5 Türkiye Kurulu Gücünün Kuruluşlara Dağılımı	116
Grafik 3.6 Türkiye Kurulu Gücünün Kamu ve Özel Sektöre Göre Dağılımı (2005-2015)....	117

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Fotoğraf 2.1 Güney Sudan’da Toprak Kapatmalarının Etkileri	67
Fotoğraf 3.1 Kasımları Barajı Öncesi Darıbüğü Köyü.....	121
Fotoğraf 3.2 Köprüçay’daki Kuruma	129
Fotoğraf 3.3 Yukarı Köprüçay Havzası’nda Yaratılan Kirlilik	131
Fotoğraf 3.4 Kasımlar Barajı’ndaki Su Kaçakları.....	133
Fotoğraf 3.5Yüklenici Firmanın Evlere İlişkin Duyurusu.....	141
Fotoğraf 3.6 Darıbüğü’nde Eski ve Yeni Evlerin Konumu	142
Fotoğraf 3.7 Darıbüğü’ndeki Eski ve Yeni Evlerin Mimarisi	142
Fotoğraf 3.8 Yeni Evlerde Köylülerin Yaptığı Tadilat.....	144
Fotoğraf 3.9 Yeni Evlerde Altyapı Sorunu.....	145
Fotoğraf 3.10 Muhtarların Şirket Lehine Müdahilliği.....	146
Fotoğraf 3.11 Barajda Su Tutulmasıyla Suyu Gömülen Evler	150
Fotoğraf 3.12 Ümmühan Uysal’ın Sular Altında Kalan Evi	151
Fotoğraf 3.13 Darıbüğü Camiinin Önceki ve Sonraki Hali.....	151

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 2.1 Gaziosmanpaşa Belediyesi Riskli Alan ve Planlama Süreçleri Güncel Durum	
Paftası	102
Harita 3.1 Köprü Irmağı ve Çevresi	120
Harita 3.2 Köprü Irmağı Havzası	120
Harita 3.3 Proje Alanının Görünümü	125
Harita 3.4 Kasımlar I-II ve Su Aktarma Tünelleri.....	126
Harita 3.5 Proje Alanının Görünümü	126
Harita 3.6 Kasımlar Baraj Gölünün Kaplayacağı Alan	127

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AKP	: Adalet ve Kalkınma Partisi
AŞ	: Anonim Şirketi
Bkz:	: Bakınız
BTV	: Belediye Tüketim Vergisi
ÇED	: Çevresel Etki Değerlendirmesi
Çiftçi-Sen	: Çiftçi Sendikaları Konfederasyonu
ÇUŞ	: Çok Uluslu Şirket
DSİ	: Devlet Su İşleri
EPDK	: Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu
EPIAŞ	: Enerji Piyasaları İşletme Anonim Şirketi
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
GWh	: Gigawatt Saat
HES	: Hidroelektrik Santrali
ILO	: International Labour Organization
KDV	: Katma Değer Vergisi
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsü
KKBG	: Kamu Kesimi Borçlanma Gerekсинimi
Krş:	: Kuruş
KWh	: Kilowatt Saat
Md	: Madde
MW	: Megawatt
RES	: Rüzgâr Enerjisi Santrali
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TEDAŞ	: Türkiye Elektrik Dağıtım Anonim Şirketi
TEİAŞ	: Türkiye Elektrik İletim Anonim Şirketi
TETAŞ	: Türkiye Elektrik Ticaret ve Taahhüt Anonim Şirketi
TL	: Türk Lirası
TRT	: Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TV	: Televizyon

ÖZET

Kapitalizmin tarihi üzerine yapılan önemli tartışmalar göstermektedir ki feodalizmden kapitalizme geçişin mümkün olabilmesi için üretici güçlerin, üretim ve geçim araçlarından koparılmış olması gerekir. Böylece yaşam araçlarından koparılmış olan mülksüzleştirilmiş kitle, işgücü piyasasına fırlatılıp atılacak; piyasa zorunluluklarıyla çevrelenmiş bu kitle (işçi) yeni dönemin üretici gücü haline gelirken, koparma sürecinden edinilenler de sermaye haline dönüşecektir. Kısaca *geçiş dönemi* olarak adlandırılan bu süreç, Marx tarafından *ilkel birikim* kavramıyla nitelendirilmiş; ancak bu nitelendirme, Marx'ın takipçileri arasında bitip tükenmez bir tartışmanın da fitilini ateşlemiştir.

Geçiş dönemine ilişkin yaygın kabul edilen görüş, ticaretin gelişmesi ve para kullanımının yaygınlaşmasının feodalizmi çözerek kapitalizme geçişi sağladığı yönündedir. Ancak araştırmalar göstermektedir ki feodalizm, ilkin ticaretin en çok geliştiği, dolayısıyla para kullanımının yaygın olduğu yerlerde değil; görece sınırlı bulunduğu bölgelerde çözülmüştür. Ticaretin gelişmesinin ve paranın yaygınlaşmasının, feodalizmin çözülüşüne doğru bir etki yaratmış olduğu yerler ve dönemler, elbette mümkündür. Ancak bunu genelleştirmek, gerçeklerle örtüşmemektedir; çünkü ticaretin gelişmesi ve paranın yaygınlaşması bazen feodalizmi çözücü etki gösterse de bazen ticaretin sonucu, feodal dönemde serfliğin yeniden dirilmesi olurken; antik dönemde ise köle ekonomisi ile sonuçlanmıştır.

Tek başına tüccar sermayesinin gelişmesi, bir üretim tarzından diğerine geçişi sağlayamayacağına göre feodalizmden kapitalizme geçişi sağlayan itki ne olmuştur? Bununla ilgili verilebilecek en anlamlı yanıt, hem emek gücünün hem de üretim araçlarının metalaşmasıyla sonuçlanan tarihsel süreç; bir başka ifadeyle Marx'ın *ilkel birikim* kavrayışıdır.

Marx'a göre üreticiyi üretim araçlarından ayıran tarihsel süreçten başka bir şey olmayan *ilkel birikim*, bir yandan toplumsal geçim araçlarını sermayeye dönüştürürken, diğer yandan, doğrudan üreticileri de ücretli emekçilere dönüştürür. Marx'ın *ilkel birikimi* “tarihsel süreç” olarak nitelendirmesi, takipçileri tarafından bu dönemin, “kapitalizmi önceleyen evrede tamamlanmış bir süreç” şeklinde algılanmasına yol açmıştır. Oysa Marx, sermayeyi, bir şey değil, şeylerin aracılığıyla kişiler arasında kurulan bir *toplumsal ilişki* şeklinde niteleyerek ve kapitalist üretimin, üreticileri üretim araçlarından koparan süreci hem *sürdürüp* hem de *artan boyutta yeniden-ürettiğini* belirterek bakış açısını net bir şekilde ortaya koymuştur. Dolayısıyla *ilkel birikimi* tarihsel bir süreçle sınırlı görmek, bir tespitten ziyade temenni

niteliği taşımaktadır. Bu iddiadan çıkarılabilecek en önemli sonuç, *ilkel birikimin*, kapitalizmi önceleyen bir evreyle sınırlı olmadığı, kapitalizmin yapısal bir unsuru olarak varlığını sürdürdüğüdür. Ancak iki farkla: Birincisi, içinden geçtiğimiz neo-liberal dönemde kullanılan ilkel birikim araçları, kapitalizmin önceleyen dönemden zaman zaman farklılıklar taşımaktadır. İkincisi, ilkel birikim, kapitalizmin her döneminde başat bir unsur değil, daha çok kapitalizmin krizlerinde bir kaldıraç olarak görev üstlenmekte, sınıf mücadelesinin gelişim seyrine bağlı olarak zaman zaman da tali bir nitelik taşımaktadır.

İlkel birikimin, sermaye birikim sürecinin asli unsuru halini aldığı neo-liberal dönem Türkiye’inde (1980-2017) kullandığı araçlar, hem klasik (vergilendirme, dış borç... vb) hem de yeni (özelleştirme, acele kamulaştırma) biçimler almıştır. Vergilendirme ve dış borç, dönemin tümüne yayılan araçlar olurken; özelleştirme ve acele kamulaştırma, birbirini takip eden ve görece kısa dönemlerde kullanılan araçlar niteliği göstermektedir. Ancak tümünde de ortak olan unsur, ekonomi dışı yöntemlerle (devletin zor gücüyle) mülksüzleştirme ve metalaştırma süreçlerinin iç içe geçmiş olmasıdır.

Türkiye’de bu sürecin en tipik örneklerini, elektrik enerjisi üretimi için yapılan acele kamulaştırmalarda görmek mümkündür. AKP dönemi Türkiye’inde (2002-2016) yapılan toplam acele kamulaştırmaların yaklaşık % 90’ı son beş yıla (2012-2016) denk gelmekte; toplam acele kamulaştırmaların yaklaşık % 70’i ise enerji alanında yoğunlaşmakta; bu süreçte başat unsur ise hidroelektrik santrallerinin yapımı olmaktadır.

Yasal gereklilikler ve mahkeme kararları çerçevesinde sadece olağanüstü dönemlerde ve sadece kamu yararı için söz konusu olabilecek olan acele kamulaştırma uygulamalarında ne hukuk kurallarına ne de mahkeme kararlarına uyulmamaktadır. Ayrıca hidroelektrik santrallerinin yapıldığı bölgelerde yaşayan insanlar yaşam alanlarından ve geçim araçlarından mülksüzleştirilerek koparılmakta, devlet ise yurttaşlarının haklarını değil, özel şirketlerin çıkarlarını korumaktadır. Bunun sonucunda da insanlar sadece yerinden-yurdundan koparılmış olmamakta; aynı zamanda ekolojik denge de geri dönülemez bir düzeyde zarar görmektedir.

Anahtar Kelimeler: Feodalizm, Kapitalizm, İlkel Birikim, Neo-liberalizm, Acele Kamulaştırma.

SUMMARY

PRIMITIVE ACCUMULATION AS A STRUCTURAL ELEMENT OF HISTORICAL CAPITALISM AND URGENT EXPROPRIATION AS A MEANS IN TURKEY

Studies upon capitalism show that in order for the transition from feudalism to capitalism to be possible, forces of production have to be detached from their means of production and support. Thereby the dispossessed mass who have been detached from means of living will be thrown into labor market and while this mass, surrounded by the imperativeness of the market, become the forces of production of the new period, the things obtained in the process of dispossession will become capital. This process, named as transitional period, is labeled as primitive accumulation by Marx; however, this characterization generated a never-ending discussion amongst the successors of Marx.

Widely accepted opinion upon the transition period is that the proliferation of the use of money and growth of commerce enables the transition to capitalism by disengaging feudalism. However, studies indicate that feudalism has been disengaged in areas where commerce and money growth is relatively little rather than the areas where cash use is extensive. There have been times and places when the growth of commerce and proliferation of cash had a direct impact on disengaging feudalism; yet, overgeneralizing these incidents does not overlap with the truth. Because, inspite of the fact that the growth of commerce and proliferation of cash sometimes ends up disengaging feudalism, the result of commerce sometimes was the resurgence of serfage in the feudal era and the serfage economy in the antique era.

Now that the growth of merchant capital alone would not enable the transition from one kind of production to another, what is the impulse which enabled the transition from feudalism to capitalism? The most substantial answer for this is the historical process which has resulted in modification of the means of both labour and production; namely the conception of Marx's primitive accumulation.

According to Marx, primitive accumulation which is nothing but the separation of producer from their means of production, transforms means of social subsistence into capital while transforming direct producers into paid labour on the other hand. The fact that Marx characterizes primitive accumulation as "historical process" leads his successors to perceive this period as "a period which has ended before capitalism". However, Marx has clearly set his point of view forth by describing capital not as an entity but a social relation established amongst the people with the help of the entity and pointing out that the capitalist production

both continues and increasingly reproduces the process which separates the producers from their means of production. Hence, perceiving the primitive accumulation as a historical process qualifies as desire rather than detection. The most significant conclusion to be drawn from this assertion is that primitive accumulation is not restricted with a pre-capitalism stage and it continues its existence as structural component of capitalism except for two differences. Firstly, the primitive accumulation means that are used in neo-liberal period through which we have been going occasionally differs from pre-capitalism period. Secondly, primitive accumulation serves more as a lever in times of capitalism crisis rather than a principal factor in every period of capitalism as well as subordinating from time to time depending on the course the class struggle.

In neo-liberalism Turkey (1980-2017) where *primitive accumulation* has become the principal factor of capital accumulation process, the means it has used varies in both classical (taxing, foreign loans etc.) and contemporary (privatization, urgent expropriation etc.) ways. While taxing and foreign loans become means spreading over the whole period; privatization and urgent expropriation qualify as successive and serving in relatively short periods. However, the common element in all of them is the fact that by non-economic methods (by the force of the state) dispossession and commodification processes has intertwined.

The most typical examples of this period in Turkey can be seen in urgent expropriation of electric power production. Approximately 90% of total urgent expropriation in AKP period of Turkey (2002-2016) have taken place in the last 5 years (2012-2016) and 70% of total urgent expropriation focuses on energy sector with the principal factor being the construction of hydroelectric power plants.

In accordance with the legal necessities and court decisions, in execution of urgent expropriation which is to be in questionsolely for the public welfare and in extraordinary periods, rules of law and court decisions are violated. In addition to this, people living around hydroelectric power plants are separated from their lands and means of production by dispossession while the state is looking for the profits of private corporates instead of securing its own citizens. Consequently, not only people are being separated from their lands but the ecological balance is irreversibly damaged as well.

Keywords: Feudalism, Capitalism, Primitive Accumulation, Neo-liberalism, Urgent Expropriation.

GİRİŞ

Neo-liberalizm, sermaye birikim sürecine dair “eski” bir tartışmayı yeniden gündeme getirdi: *İlkel birikim*. Geleneksel (dar) anlamda “kapitalizmin oluşumu için gerekli servet birikiminin elde edilmesi” olarak kavranan *ilkel birikime* dair tartışmanın bugün yeniden gündeme gelmesinin temel nedeni, kapitalizmin tarih öncesine ait olduğu düşünülen süreçlerin (zorla el koyma, mülksüzleştirme, proleterleştirme...vb) yeniden ve güçlü bir şekilde tarih sahnesine çıkmasıdır. Türkiye’nin neo-liberal dönemdeki gelişmeleri *ilkel birikim* kavrayışıyla analiz etmeyi ve *ilkel birikimin* sürekliliğini savunan kuramları geliştirmeyi amaç edinen bu çalışmanın önemi, birbiriyle bağlantılı iki düzeyde ortaya konabilir: Birincisi, *ilkel birikim* kavrayışının, kapitalizmin tarihsel gelişiminin kavranmasındaki önemi (tarihsel önem). İkincisi, *ilkel birikim* kavrayışının, kapitalizmin bugünkü yönelimlerinin kavranmasındaki önemi (güncel önem).

İlkel birikim ile kapitalizm arasındaki bağlantıya dair geliştiren ve neo-liberal dönemde yeniden gündeme gelen tartışmalarda savunulan görüşleri ikiye ayırmak mümkündür: *Tarihsel ilkel birikim* kuramcıları, süreci, kapitalizmin önkoşulu evresinde tamamlanmış bir servet/stok birikimi şeklinde değerlendirirken; *sürekli ilkel birikim* kuramcıları ise ilkel birikimin kapitalizmin yapısal bir unsuru olduğunu iddia etmektedir.

Araştırmada kapitalizmin yapısal bir unsuru olarak ilkel birikim sorunsalı ekseninde ikinci görüşü benimseyen ve neo-liberal dönem Türkiye’inde bunun araçlarına odaklanan bu çalışmanın bölümlerine değinmeden önce araştırılacak şeyin konusu, hangi araçların kullanılacağı, nasıl bir veri toplama ve analiz biçiminin gerçekleştirileceği, kullanılacak yöntem(ler)in avantaj ve dezavantajları ve yöntemin seçilme nedenini ortaya koymak yararlı olacaktır.

Bilimsel bir araştırmanın planlanmasında ilk adım, araştırma türünün belirlenmesi; bunun için de bu araştırmanın “neden yapıldığı”nın ortaya konmasıdır. Bu çalışmada sosyal bilimlerdeki üç araştırma türünün de belirgin bir etkisinin bulunduğu söylenebilir. Çünkü çalışma boyunca *ilkel birikimin* olgusal dayanakları *keşfedilmeye*, keşfedilmiş olguların görünümü bütünlüklü bir şekilde *betimlenmeye* ve bu olgulardan yola çıkarak ilkel birikimin tarihsel sürekliliği *açıklanmaya* çalışılacaktır. Ancak bu üç araştırma türünden birinin belirgin etkisi bulunsa da -çalışmanın amacıyla bağlantılı olarak düşünüldüğünde- temel rengin, *keşfedici araştırma* türü olduğu açıktır. Bu araştırma türünün seçilmesinin temel gerekçesi ise bu alandaki bilgi birikiminin son derece sınırlı kalmış olan boyutların ortaya konmaya çalışılmasıdır.

Bilindiği gibi *keşfedici araştırma* türü, genellikle *niteliksel* veri toplama ve çözümleme teknikleriyle birlikte kullanılır. Bu yöntemin en önemli özellikleri *özne odaklı*, *etkileşime açık* ve *betimlemeye dayalı* olmasıdır; yani kökleri *yorumsamacı gelenekle* sıkı sıkıya bağlıdır. Bu bağ, çalışmayı *kavram-olgu* bağlamından koparıp öznenin özelliklerinin *nakledicisi* durumuna sürüklenme ve odaklanılan özneyi içinde bulunduğu tarihsel-toplumsal koşullardan kopararak değerlendirme risklerini barındırmaktadır¹.

Nitel yöntemin önemli risklerinden biri de bu yöntemin “felsefi bir arka-planla, belli bir disiplinle ve açık-seçik tanımlanmış araştırma teknikleriyle özdeş kılmanın güç olması”²’dır. Bu durum, bir dezavantaj olduğu kadar “felsefi köken, disipliner gelenek ve somut araştırma pratikleri bakımından son derece çoğulcu bir yapı”³ ve disiplinler arası bağlantı kurma imkanı sunarak avantaj da sağlamaktadır.

Bu avantajla beraber halihazırda nitel yöntemin taşıdığı riskleri ortadan kaldırmanın bir başka yolu da çalışmada benimsenen epistemolojik yaklaşımdır. Neo-liberal dönem Türkiye’sine odaklanan bu çalışmada, ne yalnızca öznenin eylemlerinin nakledicisi ne de olgu-kavram bağıni sebep-sonuç ilişkisine indirgeyen bir yapısalcılık benimsenmiş; gelişmeleri kendi koşulları içinde ve diyalektik bir bütünlük çerçevesinde ele alan *tarihsel-maddeci* bir yöntem benimsenmiştir⁴. Literatürde *eleştirel-realist kuram* olarak değerlendirilen bu yaklaşım, yaslandığı realist epistemoloji ile amprisist ve yorumsamacı yaklaşımlardan olduğu gibi bilinemezciğe kadar uzanan kültürel-rölativist konumlardan da ayrılmaktadır⁵.

Veri toplama ve çözümleme tekniğinde ise çalışmanın bölümlerine göre *istatistik*, *örnek olay* ve *görüşme* gibi birden fazla araç kullanılmıştır.

Araştırma türüne ve yöntemine dair yapılan bu açıklamadan sonra içeriğe dair de kısa bir bilgi vermek yararlı olacaktır. İlkel birikimin sürekliliğini neo-liberal dönem Türkiye’sindeki araçlar üzerinden açıklamayı hedefleyen bu çalışma, tarihsel-maddeci kuram çerçevesinde irdeleme yapmakta ve üç temel bölümden oluşmaktadır:

Birinci bölüm, önce ilkel birikim kuramının ortaya çıkışına gerekçe olan feodalizmden kapitalizme geçiş sürecine odaklanmakta, kapitalizmi ortaya çıkaran ilk itkinin ne olduğu sorusuna yanıt aramakta; ardından da Marx’ın ortaya attığı ilkel birikim kuramına Luxemburg’un katkıları ve ilkel birikimin sermaye birikiminden farkına açıklama getirmeye çalışmaktadır.

¹ Göztepe, 2016a: 25

² Özügür, 2006: 4

³ Özügür, 2006: 4

⁴ Göztepe, 2016a: 25

⁵ Özügür, 2005: 131

İkinci bölüm, neo-liberal dönem Türkiye’inde (1980-2017) *ilkel birikim* araçlarının bütünlüklü bir fotoğrafını sunmaya çalışmakta; üç alt evreye bölünen dönemde öne çıkan klasik *ilkel birikim* araçları (vergi ve devlet borçları) ile birlikte yeni (özelleştirme, 2-B arazilerinin satışı, yabancıların mülk edinimi, kentsel dönüşüm) incelenmektedir.

Üçüncü bölüm ise bu çalışmanın temelini oluşturmakta ve son yılların en önemli *ilkel birikim* aracı olan acele kamulaştırmalara odaklanmaktadır. Türkiye’deki acele kamulaştırmaların son 15 yılı, *Kasımlar Barajı ve Hidroelektrik Santrali Projesi* örneği çerçevesinde incelenmektedir.

Araştırma yöntemine ve içeriğe dair yapılan bu açıklamadan sonra kısaca birkaç noktaya daha açıklık getirmek yerinde olacaktır. Çalışmada tartışma yürütülen yazarların görüşlerini daha sağlıklı aktarabilmek için doğrudan alıntılara yer verilmesi daha uygun görülmüş; anlam bozulması riskini ortadan kaldırmak amacıyla orijinal metinlere referans yapılması tercih edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

FEODALİZMDEN KAPİTALİZME GEÇİŞ SORUNU VE İLKEL BİRİKİM

“Birçok yüzyıldır süren bir evrim sırasında ortaya çıkan ve doğaları gereği birbirlerine benzemeyen iki olgu dizisini karşı karşıya koyup sonra da “işte bu tarafta tüm nedenler; işte burada da tüm sonuçlar” demek kadar (...) anlamsız bir şey olamaz.”⁶

“Sistemler gerçekte hiçbir zaman yalın biçimleriyle yer almazlar; tarihin herhangi bir döneminde o dönemden önceki ve sonraki dönemlerin karakteristik öğeleri, kimi zaman olağanüstü bir karmaşa içinde bir arada bulunur. Embriyonun tamamı olmasa da her yeni toplumun önemli öğeleri, eski toplumun rahminde yer alır ve eski bir toplumun kalıntıları, uzun süre yeni toplumun içinde yaşar.”⁷

“Sefaletten kâr sağlanabileceği fikri, insanların aklında yer etmişti.”⁸

Kapitalizmin tarihi üzerine yapılan çalışmaların, “kapitalizmi, kendinden önceki ekonomik ve toplumsal sistemlerden ayıran temel özelliğin ne olduğu” sorusunu yanıtlaması beklenir. Elbette bu soruya verilecek yanıt, çalışmanın bağlamına göre farklılık gösterecek; sınıf ilişkileri bağlamında bir yanıt aranıyorsa farklı, üretim tarzları bağlamında bir yanıt aranıyorsa farklı düzlemde formüle edilecektir. Bu çalışmanın kapsamı açısından ise yanıt düzleminin, kapitalizmin bazı kritik *ayrılma süreçlerini* içermesi olduğu söylenebilir: Üreticilerin üretim araçlarından koparılması, ekonomik sömürüyle siyasal şiddetin ayrılması, kent ile kır ikiliği... vb. Bunlar içinde üzerinde durulacak asıl ayrılma süreci, üreticilerin üretim araçlarından koparılmasıdır. Ancak bu ayrılmanın, -çalışmanın barındırdığı iddialar açısından- kapitalizme özgü bir başka tespitle de tamamlanması gerekir: Piyasa zorunlulukları. Dolayısıyla kapitalizmi, üreticilerin üretim araçlarından koparıldığı (ve bunun sürekli yeniden üretildiği), hem üretici güçlerin hem de üretim araçlarının ediniminin piyasa zorunluluklarına tabi olduğu sistem olarak tanımlamak; yanlış olmayacaktır.

Yukarıdaki tanımın taşıdığı tespitleri (koparma ve piyasa zorunlulukları), sadece kapitalizmi tanımlamak için değil, feodalizmden kapitalizme *geçiş sürecini* kavramak için de

⁶ Bloch, 1995: 67

⁷ Dobb, 1992: 13

⁸ Polanyi, 2000: 162

genişletmek mümkündür. Ancak feodalizmden kapitalizme geçiş sürecine dair geleneksel Marksist yaklaşım, geçiş döneminin özellikleri açısından ilkin (koparma) itiraz etmezken; ikincisi (piyasa zorunlulukları) açıklayıcı bulunmamakta; bunun yerine *ticaretin gelişmesini* açıklama nesnesi olarak görmektedir.

Marksistler arasında yaygın kabul gören bu kavrayış, yakın geçmişte iki çalışmada sorgulanmıştır. Bunlardan ilki, Maurice Dobb tarafından kaleme alınan ve 1945'te yayımlanan *Studies In The Development of Capitalism (Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler)*; ikincisi ise Robert Brenner tarafından kaleme alınan ve *Past and Present* dergisinin şubat 1976 tarihli sayısında yayınlanan *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe (Sanayi Öncesi Avrupa'da Tarımsal Sınıf Yapısı ve Ekonomik Gelişme)* isimli çalışmalardır.

Temelinde feodalizmden kapitalizme geçiş süreci olan bu çığır açıcı çalışmalar, beraberinde önemli tartışmaları da getirmiştir. Dobb'un eserine dönük Paul Sweezy'nin eleştirileri ve bu eleştirilere yanıtlar; editörlüğü Rodney Hilton tarafından yapılan *The Transition from Feudalism to Capitalism* adı altında yayınlanmış ve bu derleme, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* başlığıyla Türkçe'ye de çevrilmiştir. Brenner'ın da yer aldığı ve *Past and Present Society Dergisi*'nde yürütölen tartışmalar ise daha sonra *The Brenner Debate* ismiyle yayınlanmış; ancak henüz Türkçeye evrilmemiştir.

Dobb ve Sweezy'nin farklı yanıtlara ulaştıkları soruları, iki temel başlık altında toplamak mümkündür: *Birincisi*, kapitalizm ile feodalizm arasındaki temel farklılıklar nelerdir? *İkincisi*, kapitalizmin doğuşuna neden olan temel itki nedir?

Kapitalizmin ayırt edici özelliklerinin ve feodalizmden kapitalizme geçiş sürecine dair yaşanmış tartışmalar açısından ne önemi bulunduğu sorusunu, "Karl Marx'ın temellerini attığı, Rosa Luxemburg'un geliştirdiği *ilkel birikim* kavrayışının günümüz Türkiye kapitalizminin yönelişini kavrama konusundaki anlamı nedir?" şeklinde de sormak mümkündür. Bu anlam, *ilkel birikimin*, neo-liberalizm olarak ifade edilen ve 1970'li yıllardan itibaren hüküm süren kapitalizmin hakim tarzını açıklama konusunda taşıdığı olanaklarda saklıdır. Bu yüzden kapitalizmin günümüzdeki yönelimlerini tespit etmek için feodalizmden kapitalizme geçişi sağlayan itkiyi ve bunun yeniden üretimini sağlayan etmenlerin neler olduğunu tespit etmek gerekmektedir. Bunun tespit edilmesi, günümüz kapitalizminin birikim dinamiklerini ve kapitalizmin tarih öncesine ait olduğu düşünölen *ilkel birikimin*, kapitalizmin yapısal bir unsuru olduğunu ortaya çıkarmayı sağlayacaktır. Böylece, -dünya genelinde 1970'lerden, Türkiye'de 24 Ocak 1980 kararlarından sonra uygulanan; AKP döneminde ise

zirveye ulaşan- neo-liberal politikaların politikalarının arka planını kavramak için anlamlı bir bakış açısı ortaya konabilecektir.

1.1 Feodalizm Tartışmaları

Bilindiği gibi Marx ve Engels, bir feodalizm kuramı geliştirmemiş; kapitalizm öncesi üretim biçimleriyle, kapitalizmi açıklamaya yardımcı olduğu ölçüde ilgilenmişlerdir. Örneğin toprak mülkiyeti ile ilgili en kapsamlı analizlerinin yer aldığı Kapital'in üçüncü cildinde bile Marx, "toprak mülkiyetinin çeşitli tarihsel biçimlerinin tahlili, bu yapının kapsamı dışında kalır"⁹ diyerek sorunu sadece *artı-kârın toprak rantına dönüşmesi* çerçevesinde incelemiştir. Bu da Marksistler arasında feodalizm üzerine önemli tartışmalar yaşanmasına yol açmıştır.

Feodalizm konusunda Marx'ın takipçileri arasında yaşanan tartışmanın bir başka nedeni de Marx ve Engels'in düşünce evriminin göz önünde bulundurulmamasıdır. Bu da Marx'ın ve Engels'in pasajlarının zaman zaman gelişigüzel, bazen de tahrif edilerek alıntılanmasına yol açmakta; dolayısıyla ortaya tarihsel bir analiz değil, bağlamından koparılmış eklektik pasajlar dizisi çıkmaktadır.

Bu sorunlar, Dobb ve Sweezy arasında yaşanan tartışmada, daha doğrusu Sweezy'nin bu tartışmada feodalizme dair geliştirdiği argümanlarda, belirgin bir şekilde mevcuttur. Dobb¹⁰, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler* isimli eserinde Marx'ın izinden giderek, kapitalizmin ayırt edici özelliğini üretim sürecine dayandırır ve kapitalizmi "sadece pazar için bir üretim sistemi -Marx'ın deyimiyle bir meta üretimi sistemi- değil; işgücünün 'bizzat meta durumuna geldiği' ve herhangi bir mübadele nesnesi gibi pazarda alınıp satıldığı bir sistem" olarak tanımlar. Bunun tarihsel önkoşulu, üretim araçları mülkiyetinin, toplumun azınlıktaki bir kesiminden oluşan bir sınıfın elinde toplanması ve bunun sonucunda da tek geçim kaynağı işgücünü satmak olan mülksüz bir sınıfın ortaya çıkmasıdır. Ancak kapitalist bir toplumun ortaya çıkması için, sermaye sahibi kişilerin var olması yetmez, bu sermayenin, üretimde artı-değer yaratmak için işgücünü boyunduruk altına alacak biçimde kullanılması gerekir.

Sweezy'nin, Dobb'un bu tespitlerine yönelik bir eleştirisi yoktur. Ancak Dobb, kapitalizmi tanımlarken kullandığı bu tespitlerini, kapitalizmin başlangıcını ortaya çıkarmak için de kullanınca, kapitalizmin doğuşunu ticaretin gelişimiyle açıklayan Sweezy için itiraz, zorunlu hale gelir. Dobb'a¹¹ göre kapitalizmi, üretimin yapıldığı yerin uzağındaki bir pazar için üretim örgütlenmesi olmakla özdeş kılan anlamlar hatalıdır; çünkü bu açıdan

⁹ Marx, 2003: 543

¹⁰ Dobb, 1992: 8

¹¹ Dobb, 1992: 7

bakıldığında, zanaatkârların ürettiğini kasaba pazarında perakende sattığı ilk zamanlardaki zanaat loncası rejimi¹², bu tanıma girebilirken; aldığı malı kazanç sağlayarak yeniden satmak amacı güden toptancı tüccarın pazara girmesiyle üretim ve perakende satış işlemlerinin zaman ve mekân bakımından birbirinden ayrıldığı andan itibaren kapitalizmin var olduğu söylenebilir. Bu yüzden;

“Kapitalizmi özgül bir üretim tarzı olarak alıyorsak, o zaman bu sistemin doğuşunu, büyük çaplı ticaretin ve bir tüccar sınıfın ilk ortaya çıkma belirtilerine bağlayamaz ve çoğu kimsenin yaptığı gibi belirli bir “ticari kapitalizm” döneminden söz edemeyiz. Kapitalist dönemin başlangıcını, ancak üreticinin kapitaliste doğrudan doğruya bağımlı duruma gelmesi anlamında üretim tarzında değişmelerin ortaya çıktığı noktaya bağlamamız gerekir.”¹³

Dobb’un bir ticari kapitalizm döneminden söz edilemeyeceğine yönelik iddiası ve bu konuda Pirenne’nin çalışmalarına dair eleştirileri; Sweezy’nin karşı çıktığı temel noktalardan birisidir; çünkü Sweezy, sadece ticari modeli savunmakla kalmaz, aynı zamanda bunu desteklemek için geliştirdiği argümanları da Henri Pirenne’ye dayandırır¹⁴.

Sweezy’ye¹⁵ göre Dobb’un feodalizm kuramı, *üretim tarzına* dayalı bir çözümlemedir; oysa bu analizin *üretim sistemine* dayalı olması gerekirdi; kapitalizmle feodalizm arasındaki temel karşıtlık, para ekonomisi ile doğal ekonomi arasında değil, pazar için üretim ile kullanım için üretim arasında görülmelidir¹⁶.

Sweezy’nin bir başka eleştirisi, Dobb’un feodalizmi, “serflik ile özdeş” ele almasına yöneliktir. Oysa feodal olmadığı çok açık olan kimi sistemlerde bazı serflik durumları bulunabilir; hatta bazen, egemen üretim ilişkisi olarak serflik, çeşitli zamanlarda ve çeşitli bölgelerde ekonomik örgütlenmenin değişik biçimleriyle ilintili olmuştur. Sweezy¹⁷, argümanlarına Engels’in Marx’a yazdığı son mektuplardan birinde yer alan “serflikin ve toprağa bağımlılığın özgül bir ortaçağ feodal biçim olmadığı kesindir; fatihlerin, toprağı yerli halka kendileri için işlettirdikleri her yerde ya da yaklaşık her yerde bunlara rastlıyoruz” tespitlerini de dayanarak yaparak; Dobb’un tanımladığı biçimiyle feodalizm kavramının,

¹² “Loncalar, üretim ve rekabeti sınırlandırarak, fiyatları ve üretimin kalitesini düzenleyerek, kalfa ve çırakları denetleyerek yerel pazar üzerinde kurdukları tekeli koruyan üretici birlikleriydi. Çıraklık sisteminde bir zanaatkâr, kendi işini kurma izni almadan önce yedi yıllık bir eğitimdten geçmek zorundaydı” (Hill, 2005: 37).

¹³ Dobb, 1992: 16-17

¹⁴ Ticari modele ilişkin eleştirilere daha sonra değinilecektir. Ancak yazarın bu konudaki çalışmalarından Türkçeye de çevrilen eserleri için bkz: Pirenne, 2014a ve Pirenne, 2014b

¹⁵ Sweezy, 1984a: 42

¹⁶ Immanuel Wallerstein de feodalizmin doğal ekonomi olmadığı görüşündedir; ancak o, bunu, kendi başına var olabilme yetisi üzerinden değerlendirmektedir: “Feodalizmin ne olmadığı konusunda çok net olmalıyız. Feodalizm bir “doğal ekonomi” değildi. Yani kendi başına var olabilme özelliği yoktu” (Wallerstein, 2004: 34).

¹⁷ Sweezy, 1984a: 32-33

belirli bir zamanda belirli bir bölgenin incelenmesine olduğu gibi uygulanamayacak kadar genel olduğu sonucuna ulaşır.

Önce mümkün olanlardan başlayalım... Sweezy'nin de belirttiği gibi, feodal olmadığı çok açık olan kimi sistemlerde bazı serflik durumları bulunabilir ve hatta bazen, egemen üretim ilişkisi olarak serflik, çeşitli zamanlarda ve çeşitli bölgelerde ekonomik örgütlenmenin değişik biçimleriyle ilintili olmuştur. Her ne kadar Sweezy, bunlara dair bir olgusal dayanak sunmasa da *fazlasıyla genel* bu ifadelere kimsenin bir itirazı olamaz. Ancak bu ifadelerin, Dobb'un tespitlerine alternatif bir açıklayıcı çerçeve taşıdığını iddia etmek ise mümkün değildir. Doğrudur; Dobb¹⁸, feodalizmi bir üretim tarzı olarak ele alarak serflik ile özdeş görmekte ve feodalizme dair yapılacak bir tanımlamanın, vassal¹⁹ ile egemeni arasındaki hukuksal (örneğin mülkiyet veya zilyet) ya da üretim ile ürünün hedefi (örneğin ihtiyaç için üretim veya pazar için üretim) arasındaki ilişkiye değil; dolaysız üretici ile onun üstü ya da bir üstün üstü arasındaki ilişkiye ve onları bağlayan yükümlülüğün (artı emek, ürün veya para) sosyo-ekonomik içeriğine ağırlık vermesi gerektiğini belirtmiştir. Dobb'un önerdiği bu tanımlama çerçevesi, aslında Marx'ın kapitalizmi tanımlama biçimiyle bir analogi kurma çabasıdır²⁰. Dobb'un analizine sahip çıkan Hilton tarafından da vurgulandığı gibi,

“Marksist anlamda feodal üretim tarzının özü, toprak sahipleriyle egemenlik altındaki köylülerin sömürü ilişkisidir; bu ilişkide köylülerin varlık sürdürmesi için gerekenin üstündeki artı-ürün, ister doğrudan emek, ister mal ya da para rantı biçiminde, zor altında, toprak sahiplerine aktarılır. Bu ilişkiye “serflik” denir.”²¹

Dobb'a göre feodal *üretim tarzı*, hem kölelikle hem de kapitalizmle tezatlık içindedir.

Kölelikle tezattır, çünkü;

“(Marx'ın belirttiği gibi) buradaki dolaysız üretici, emeğinin gerçekleşmesi ve kendi geçim araçlarının üretimi için gerekli maddi çalışma koşullarına ve üretim araçlarına sahiptir. Tarımı ve tarımla bağlantılı olarak kırsal ev endüstrisini bağımsız bir üretici olarak yürütür; oysa köle, emeğinin bir başkasına ait olduğu koşullarda çalışır. Aynı zamanda serflik, mülkiyet ilişkisinin, hakim olanlarla hizmetkârlar arasında dolaysız bir ilişki olması zorunluluğunu içerir; öyle ki doğrudan üretici özgür değildir; yükümlü baskı altında emeğin bulunduğu, serflikten salt haraç ödeme ilişkisine dönüştürülebilecek bir özgürlük yoktur.”²²

¹⁸ Dobb, 1992: 33-34

¹⁹ Vassal: Feodal dönemde toprağı elinde bulunduran, senyöre veya süzerene (halkın koruması altına girdiği kişi) bağlı çalışan kişiye verilen isim. Sözcük, aynı zamanda “başka bir ülkeye bağlı ülke” anlamına da gelmektedir.

²⁰ Hilton (1984: 31), bu çabayı şöyle açıklamaktadır: “...feodal üretim tarzına üretici güçler (üretim süreçlerinin maddesel temeli) ve üretim ilişkilerinden (temel sınıflar arasındaki ilişkiler) oluşmuş olarak bakıyoruz.”

²¹ Hilton, 1984: 31

²² Dobb, 1992: 33-34

Kapitalizmle de tezattır, çünkü;

“Kapitalist sistemde emekçi, ilkin (kölelikte olduğu gibi) artık bağımsız bir üretici değildir; sahip olduğu üretim araçlarından ve kendi geçimini kendi sağlama olanaklarından koparılmıştır; fakat ikinci olarak (köleliktekinin tersine) kendisini çalıştıran üretim araçları sahibi ile olan ilişkisi tamamen sözleşmeli bir ilişkidir. Kısa süreyle sınırlanabilecek bir satma ya da kiralama eylemidir. Yasa karşısında emekçi, gerek patronunu seçmekte, gerekse patronunu değiştirmekte özgürdür ve hizmet sözleşmesinin getirdiği yükümlülükler dışında, patron adına çalışmak ya da ona ödeme yapmak zorunda değildir.”²³

Görüldüğü gibi hem Dobb hem de onun yaklaşımına sahip çıkan Hilton, feodalizmin kölelikten ve kapitalizmden farklılıklarına; aynı zamanda *artığın doğrudan üreticilerden çekilip alınma biçimine* odaklanmışlardır. Bu yaklaşım, Marx’ın tahlilleriyle örtüşmektedir. Çünkü Marx da *kapitalist toprak rantının* doğuşunda *emek-rantı* analiz ederken, aynı soyutlamayı kullanarak “ödenmemiş artı-emeğin doğrudan üreticilerden çekilip alınmasının özel iktisadi biçimi”²⁴ ne odaklanmış; artı-emeğin büründüğü biçim ne olursa olsun, ancak ekonomi dışı baskı ile alınabileceğini; bunun da köle ekonomisinden, kölenin yabancı üretim koşulları altında ve bağımsız olmadan çalışmasıyla ayrıldığını belirtmiştir²⁵:

“Ayrıca açıktır ki, doğrudan doğruya emekçinin, kendi geçim araçlarının üretimi için gerekli olan üretim araçlarının ve emek koşullarının "zilyedi" olarak kaldığı tüm biçimlerde, mülkiyet ilişkileri, aynı zamanda, doğrudan bir beylik ve kölelik ilişkisi olarak ortaya çıkmalıdır, öyle ki, doğrudan üretici özgür değildir; yükümlü-emeğin bulunduğu serflikten, salt bir haraca bağlılık ilişkisine indirilebilecek olan bir özgürlük noksanlığı.”²⁶

Burada Dobb’un *üretim sistemi* yerine *üretim tarzını* kullanmasının, Marx’ın yaklaşımıyla çelişki taşıyıp taşımadığı sorusu akla gelebilir. Bu soruya verilmesi gereken yanıt, -her ne kadar Sweezy, *üretim sistemi* yerine *üretim tarzını* kullanmasının neden gerekli olduğuna dair bir açıklama yapmamış da olsa²⁷ - kuşkusuz “hayır” olacaktır; çünkü Marx da

²³ Dobb, 1992: 34

²⁴ Marx, 2003: 695

²⁵ Marx, 2003:695

²⁶ Marx, 2003: 694

²⁷ Savran’ın (2012: 95-98) da altını çizdiği gibi *üretim tarzı* kavramı, “Marx’ın sonsuz sayıda, iç içe geçmiş olgudan oluşan insanlık tarihini anlaşılabilir kılmak amacıyla geliştirdiği genel yönetimin, maddesi tarih anlayışının bir kavramıdır.” Savran, üretim tarzının açıklamasını yapmadan önce -haklı olarak- önce *üretici güçler* ve *üretim ilişkileri* kavramlarına açıklık getirir: “İnsanın geçmiş bilginin birikimiyle edindiği emek üretkenliğinin düzeyi, emek süreci sırasında kullandığı gereçler, bu sürecin değişik dönemlerde kazandığı özgül nitelik ve üzerinde çalışılan nesneler (toprak, hammadde) belirli bir dönemin *üretici güçler* bütünüdür. (...) *Üretim ilişkileri*, toplumsal üretime katılan bireylerin üretimin nesnel koşulları karşısındaki benzer veya farklı durumlarını ve bunun sonucu olarak birbirleri ile giriştikleri ilişkileri belirtir. (...) Üretici güçlerin belirli bir

üretim tarzı kavramını sık sık kullanmıştır. Bunun için *Kapital*'in ön sözlerine bile bakmak yeterlidir. Örneğin *Kapital*'in ilk cildinin birinci baskısına yazdığı ön sözde Marx, “bu yapıtta *kapitalist üretim tarzını* ve bu tarza tekabül eden üretim ve değişim koşullarını inceleyeceğim”²⁸; ikinci baskısının ön sözünde ise “Almanya’da, *kapitalist üretim tarzı*, daha önce, Fransa’da ve İngiltere’de, şiddetli sınıf çatışmaları ile uzlaşmaz niteliğini gösterdikten sonra olgunluğa ulaştı”²⁹ demektedir. Hatta *Kapital*'in ilk cildinin ilk cümlesi bile *üretim tarzı* kavramıyla başlar: “*Kapitalist üretim tarzının* egemen olduğu toplumların zenginliği, “muazzam bir meta birikimi” olarak kendini gösterir, bunun birimi tek bir metadır.”³⁰ Görüldüğü gibi Sweezy, *üretim tarzı* kavramının açıklayıcı olmadığını belirterek, bu iddiayla Marx’ı da mahkum etmektedir.

Sweezy'nin kapitalizmle feodalizm arasındaki temel karşıtlığın *para ekonomisi* ile *doğal ekonomi* arasında değil, *pazar için üretim* ile *kullanım için üretim* arasında olduğu iddiası için de şunlar söylenebilir. Marx’ın³¹ *Kapital*in birinci cildinin hemen girişinde vurguladığı gibi kapitalizm, bir meta üretim sistemidir. Bunun için gelişmiş bir piyasanın varlığı ve metaların bu piyasa için üretilmesi zorunludur. Ancak *kapitalizmin pazar için üretim yapan bir sistem olması* ile *pazar için üretim yapılmasının kapitalizm olduğunun söylenmesi* farklı şeylerdir³². Eğer “pazar için üretim”, kapitalizmi tanımlamak için yeterli koşul olsaydı, gelişmiş ticarete sahip olan toplumlar (ki pazar, ticaret için de gereklidir), kapitalist olarak nitelenebilirdi³³. Dolayısıyla kapitalizme dair yapılacak bir tanım, *üretimin amacına* değil *üretim sürecine* odaklanılarak yapılabilir.

gelişme düzeyine uygun olarak biçimlenen üretimin nesnel koşulları karşısında, toplumu oluşturan insanlar bu koşullar aracılığıyla birbirleriyle belirli, bu üretici güçlere uygun üretim ilişkilerine girerler: Üretici güçler ile üretim ilişkilerinin bu çelişkili birliği, *üretim tarzı* kavramını verir.”

²⁸ Marx, 2003: 16

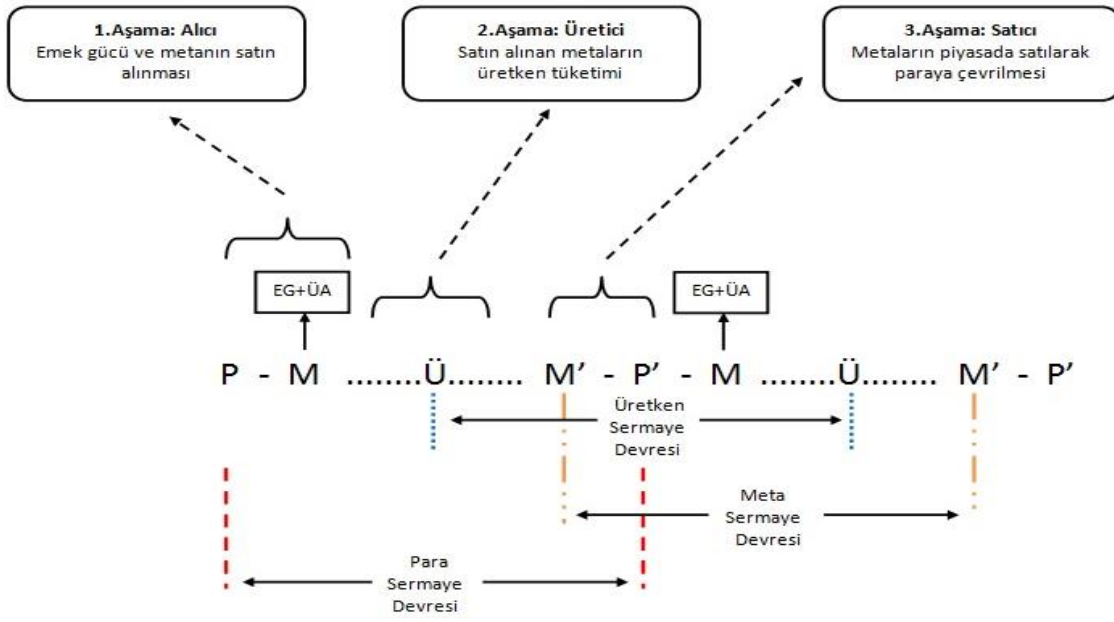
²⁹ Marx, 2003: 21

³⁰ Marx, 2003: 47

³¹ Marx, 2000: 47

³² Feodalizmden kapitalizme geçiş sorunu üzerine olan tartışmaların analizi sırasında Ellen M. Wood’un maillerime yanıt vererek yaptığı katkılarını, çalışmanın önünün açılmasında çok yararlı olduğunu belirtmek isterim. Erken yaşta hayattan ayrılması, sosyal bilimciler açısından büyük bir kayıp. (Ö.G.)

³³ Dobb, kapitalizmi, üretimin yapıldığı yerin uzağındaki bir pazar için üretim örgütlenmesi olmakla özdeş kılan anlamlar”ın yanlışlığını şöyle açıklamaktadır: “Bu açıdan bakıldığında, zanaatkarların ürettiğini kasaba pazarında perakende sattığı ilk zamanlardaki zanaat loncası rejimi, bu tanıma girmeyebilirken; aldığı malı kazanç sağlayarak yeniden satmak amacı güden toptancı tüccarın pazara girmesiyle üretim ve perakende satış işlemlerinin zaman ve mekân bakımından birbirinden ayrıldığı andan itibaren kapitalizmin var olduğunu kabul edebiliriz” (Dobb, 1992: 7). Bu konuda en tipik örnek, Hollanda’dır. Ticaretin en fazla geliştiği, kapitalizmin de önemli ölçüde Hollanda; üretim faaliyetinde önemli artışlar sağlamıştır: “Leiden’de yün, Haarlem’de bez, ipek boyama ve dokuma, ipek ipliği, Amsterdam’da elmas işleme, şeker üretimi, İngiliz çarşafı, biracılık, damıtma, tuz, tütün, kakao üretimi, duvar saati, denizcilik gereçleri, deniz ve kara haritası yapımı, her dilde kitap basımı kotarılıyordu. Hollanda nüfusunun yarısı (iki buçuk milyon kişi) kentlerde yaşamaktaydı. (...) Bu tür faaliyetleri teşvik eden güçlü bir burjuvazi de ülkeye egemendi. (...) Bu burjuvazi ticaret yapıyor, sanayiye geliştiriyor, ticaret odalarını örgütüyor, sömürgelerdeki şirketleri denetliyor, Leiden’deki üniversiteye nezaret ediyor,

Şekil 1.1 Sermayenin Devreleri³⁴

Bilindiği gibi Marx³⁵, *Kapital*'in ikinci cildinde *sermayenin dolaşım sürecini* dairesel bir hareket şeklinde üç aşamada inceler. *Para sermaye devresi* olan birinci aşamada kapitalist, meta ve emek pazarında alıcı olarak ortaya çıkar; parası metalara dönüşür. *Üretken sermaye devresi* olan ikinci aşamada satın alınan metaların, kapitalist tarafından üretken tüketimi söz konusudur. Burada kapitalist, meta üreticisi olarak hareket eder; sermayesini üretim sürecinden geçirir ve sonuçta, üretimine giren öğelerden daha fazla değer taşıyan bir meta yaratılır. *Meta sermaye devresi* olan üçüncü ve son aşamada ise kapitalist, pazara satıcı olarak geri döner, metaları paraya dönüştürür. Özetle kapitalist üretim iki temele dayanır: *Birincisi*, yatırılan sermaye değerinin değerlenmesi, yani artı-değerin üretimi; *ikincisi*, sermayenin üretilmesi, artı-değerin sermayeye dönüştürülmesi. Dolayısıyla kapitalizmi kendinden önceki üretim tarzlarından ayıran asıl nitelik, budur.

Nasıl ki kapitalizmi *pazar için üretim sistemi* olarak tanımlamak hatalıysa feodalizmi de *kullanım için üretim sistemi* olarak tanımlamak hatalıdır; çünkü bu açıdan bakıldığında *köleliği feodalizmden ayırt eden özelliğin ne olduğu* sorusunu yanıtlamak imkânsız hale gelir. Ayrıca bu tanımlama, sadece üretim tarzları arasındaki farklılıkları belirsizleştirmekle kalmaz; aynı zamanda, her ekonomik ve toplumsal sistemde vücut bulan emeğin toplumsal varoluş

Amsterdam Bankası'nın sahibi olarak bu kenti dönemin büyük bir finans merkezi haline getiriyor, Hollanda eyaletinin hegemonyasını tüm Birleşik Eyaletler'e dayatmaya çalışıyordu”(Beaud, 2015: 37-38).

³⁴ Marx, 2006'dan şekil haline getirilmiştir. EG: Emek Gücü, ÜA: Üretim Araçları, P: Para, M: Meta, Ü: Üretim.

³⁵ Marx, 2006

biçimleri (köle, serf, işçi) olduğu gerçeğini de yadsır. Oysa Kohachiro Takahashi'nin³⁶ de belirttiği gibi feodalizmden kapitalizme geçiş sorunu, yalnız ekonomik ve toplumsal kurumlarda bir dönüşüm sorunu değil, aynı zamanda işgücünün toplumsal varoluş biçimindeki bir değişim sorunudur da. Dolayısıyla Sweezy, hem kapitalizme hem de feodalizme dair yaptığı tanımlamalarda “toplumsal üretim sürecinin, tarihsel olarak belirlenmiş bir biçim olduğu”³⁷ gerçeğini ihmal etmekte; böylece *tarihsel* kategorilere *evrensel* ve *belirsiz* anlamlar yüklemektedir.

Sweezy'nin Engels'ten yaptığı alıntıya tekrar dönülecek olursa, şunları söylemek mümkündür³⁸. Yaşamlarının sonuna doğru Marx, daha çok Rusya ile ilgilenirken; Engels, çoğunlukla Almanya'ya odaklanmıştır³⁹. Bu dönemde feodalizm üzerine yoğunlaşan genelde Engels olduğundan, Sweezy'nin Engels'in mektubuna yaptığı referans önemlidir. Ancak önce Marx'ın serflikle ilgili düşüncelerine değinmek, Marx ile Engels arasındaki düşünce seyrini ortaya çıkarmak için yararlı olacaktır.

Marx'ın serflikle ilgili yazıları sınırlı olmakla birlikte, genelde bu konu, kapitalist üretim tarzını açıklayıcı olduğu ölçüde ilgi görmüştür. Toprak mülkiyeti üzerine en geniş kapsamlı çalışmasının yer aldığı *Kapital*'in üçüncü cildinde bile Marx, “toprak mülkiyetinin çeşitli tarihsel biçimlerinin tahlili, bu yapıtın dışında kalır”⁴⁰ diyerek, konuyla sadece “sermaye tarafından üretilen artı-değerin, toprak sahibinin payına düşen bölümü ölçüsünde”⁴¹ ilgilendiği vurgulanmıştı. Dolayısıyla Marx, serfliği başlı başına bir üretici güç olarak incelemeyi değil, kapitalizm öncesi üretim biçimleri içinde ele almayı tercih etmiş; çoğunlukla da *kişisel bağımlılık biçimi* olarak *ücretli emekçi* ile arasındaki farka odaklanmıştır.

³⁶ Takahashi, 1984: 74

³⁷ Marx, 2003: 719

³⁸ Marx ve Engels'in kapitalizm öncesine ilişkin çalışmaları için bkz: Marx ve Engels, 1992.

³⁹ Hobsbawm (1992: 45-46), Marx ve Engels'in feodalizm üzerine yaptıkları çalışmalara ilişkin şu önemli değerlendirmeleri yapmaktadır: “Marksizm'in kurucularının özel incelemelerini devam ettirdikleri bir ikinci alan da feodal dönemdi. Bu, daha çok Engels'in ilgilendiği bir konuydu. Engels'in çalışmalarının, feodalizmin kökenleri ile ilgili olan önemli bir bölümü, Marx'ın ilkel komünal biçimler üzerine incelemeleriyle çakışır. Bununla birlikte Engels'in ilgilendiği şeyin Marx'inkinden biraz değişik olduğu anlaşılmaktadır. Herhalde Engels, ilkel toplulukların varlıklarını korumada direnmesinden ya da çözülüp dağılmasından çok, feodalizmin yükselişi ve çöküşüne ilgi duymaktaydı. O, serf tanımının dinamiğine Marx'tan daha yakından eğilmişti. Bu sorunlar üzerine, Marx'ın yaşamının son yıllarından kalan tahliller, Engels tarafından formüle edilmiştir. Üstelik Engels'in çalışmalarında siyasal ve askeri unsur önemli rol oynamaktadır. Ve en sonu Engels (kişisel ilişkileri bulunan İrlanda'yı bir-iki kez ele alması dışında) hemen hemen bütün dikkatini orta çağ Almanya'sı üzerine topladı ve milliyetin yükselişi ve tarihsel gelişmede işlevi konusuyla Marx'tan daha çok ilgilendi.”

⁴⁰ Marx, 2003: 543

⁴¹ Marx, 2003: 543

Marx⁴², *ücretli emekçi* ile *serf* arasındaki farklılığa, *ilkel birikimi* incelediği bölümde yeniden döner ve burada, üretim ve geçim araçlarının sermayeye dönüşüm sürecini inceler. Marx'a göre *ilkel birikim* süreci, bir yandan doğrudan üreticileri üretim araçlarından koparıken; diğer yandan da üretim ve geçim araçlarını sermayeye dönüştürür. Böylece üretim araçlarından (topraktan) koparılan üretici güçler, özgür emekçiler haline gelirler. Artık hem *köleler* ve *serfler* gibi üretim araçlarının ayrılmaz bir parçası; hem de mülk sahibi köylüler gibi üretim araçlarının sahibi değildirler. Bu yüzden kapitalist üretim tarzında doğrudan üretici, toprağa bağlı bulunmaktan ve bir başkasına *köle*, *serf* ya da *bağımlı* olmaktan çıkıp kendisi üzerinde tasarrufta bulunabilir duruma gelir⁴³.

Görüldüğü gibi Marx'ın *serflik* üzerine yazıları, çoğunlukla kişisel bağımlılık üzerinedir ve kapitalist üretimdeki doğrudan üreticinin (işçi), diğer üretim tarzlarındaki doğrudan üreticilerden (kölelik ve serflik) farkı (özgürlük) ile ilgilidir. Yani esasen, "toprağın (vasallar, serfler, köleler vb. şeklinde) yalnızca bir eki olma"⁴⁴ durumuna dönüktür. Ancak incelemeleri bununla sınırlı değildir. Aynı zamanda *serfliğin* doğuşu ve ortadan kalkışıyla da ilgilenir.

Marx⁴⁵, a göre *serflik*, en önce, kapitalist üretimin en erken geliştiği İtalya'da ortadan kalkmıştır. İngiltere'de tamamen ortadan kalkması içinse 14.yüzyılın sonunu beklemek gerekmiştir⁴⁶. 15. yüzyılda, mülkiyet hakları hangi feodal ad altında gizlenirse gizlensin, İngiltere, kendi topraklarını işleyen özgür köylülerden oluşuyordu. Büyük malikânelerde, kendisi de serf olan çiftlik kâhyalarının yerini, serbest çiftçiler almıştı. Bütün Avrupa ülkelerinde feodal üretimin özelliği, toprağın olanaklı olduğu kadar çok sayıda alt-feodaller arasında bölünmesiydi. Ancak nasıl ki ülkelerin tarihsel gelişmeleri düz bir çizgi şeklinde olmadıysa serfliğin ortadan kalkışı da böyle bir -düz zamansal- doğrultu izlememiştir. Örneğin İngiltere'de köylülüğün doğuşuyla birlikte serflik çözülürken; Almanya'da askerlik hizmeti, özgür Alman köylülerini serf ve köle haline getirmiştir⁴⁷. Charlemagne zamanında

⁴² Marx, 2000: 678-679

⁴³ Meta fetişizmini incelediği bölümde ise Marx, karanlıklara gömülmüş orta çağ Avrupa'sında bağımsız insan yerine herkesin (serfler ve senyörler, vasallar ve süzerenler, rahipler ve rahip olmayanlar) bağımlı olduğunu söyler. Toplumsal üretimin toplumsal ilişkileri karakterize ettiği bu kişisel bağımlılık biçiminde emeğin ve emek ürünlerinin kendi gerçeklikleri dışında hayali bir biçime bürünmelerine gerek yoktur. Toplumun işleyişi içerisinde, bunlar, aynı hizmetler ve aynı ödemeler biçimini alırlar. Burada, emeğin özel ve doğal biçimi, meta üretimine dayanan toplumlarda olduğu gibi değildir; onun genel soyut biçimi, emeğin mevcut toplumsal biçimidir. Dolayısıyla feodal üretim biçiminde papaza verilen öşür, onun kutsamalarından daha gerçektir ve buradaki karşılıklı kişisel ilişkiler, kapitalizmde olduğu gibi emek ürünleri arasında toplumsal ilişkiler kılıfına bürünmezler (Marx, 2000: 87).

⁴⁴ Marx, 2003: 545

⁴⁵ Marx, 2000: 680

⁴⁶ Marx, 2000: 682

⁴⁷ Marx, 2000: 690

Frank köylüleri⁴⁸, savaşlarla perişan olmuş ve önlerinde, borçlu olmak yerine serf haline gelme dışında bir seçenekleri kalmamıştır⁴⁹. Tuna Prenslükleri'nde ise angarya, aynı rant ve köleliğin diğer yükümlülükleri ile karışmış; bu yüzden angarya serflik sisteminden değil, -genelde- serflik angaryadan doğmuştur⁵⁰.

Marx⁵¹, in serflikle ilgili üzerinde durduğu bir başka bağlam da *artı-emek*le ilgilidir. Toplumun bir kesiminin üretim araçları üzerinde tekele sahip olduğu her yerde (üreticiler) kendi varlığını sürdürmek için *gerekli-emek* zamanına, üretim araçlarına sahip olanların yaşamaları ve tüketim maddelerini üretmeleri için de *fazladan bir emek-zamanı* eklemek zorunda kalmışlardır. Üretim araçlarının tekeli elinde bulunduran kim olursa olsun, mutlaka bir *artı emek* zamana ihtiyaç olmuştur. Ancak kapitalizmde ürünlerin *değişim-değeri* egemen olduğundan, *artı-emeğe* karşı sınırsız bir açlık varken; kapitalizmden önceki ekonomik oluşumlarda *kullanım-değeri* egemen olduğundan *artı-emek*, belirli gereksinimler grubu ile sınırlı kalmıştır. Feodal dönemde kendi geçimini sağlayan serfin, yaşamsal gereksinimlerinin üzerinde ne kadar *artı* elde edebileceği, emek zamanının, kendisi için *emek-zamanı* ile feodal beyi için zorunlu *emek-zamanı* olarak bölündüğü orana bağlıdır. Dolayısıyla kapitalist üretim tarzında kâr olarak çıkan şeyin tohumu olan bu artının feodalizme özgü ismi ise *ranttır*⁵².

Kapital'in üçüncü cildinde Marx, her ne kadar rantın özgül biçimlerine değinse de, bütün tiplerin şu ortak niteliğe sahip olduğunu söyler: “Rantın mal edinilmesi, toprak mülkiyetinin gerçekleştirildiği biçimdir ve toprak rantı da, buna karşılık, toprak mülkiyetinin varlığını, gezegenimizin belirli parçalarına, belirli kişilerin sahip olmasını öngörür.”⁵³ Ancak uyarıyı da ihmal etmez: “Çeşitli rant biçimlerindeki bu ortak öge, -yani rantın toprak mülkiyetinin, iktisaden gerçekleştirilmesi oluşu, bazı kişilerin, gezegenimizin bazı bölümlerinde özel hakka sahip olmalarına olanak sağlayan hukuksal masal- farklılıkların gözden kaçmasını mümkün kılmaktadır.”⁵⁴

Buradan rantın özgül biçimlerinin incelemesine geçen Marx, sırasıyla *emek-rant*, *aynî-rant* ve *para-rant* üzerine analizler yapar:

“Eğer toprak rantını, en basit biçimiyle, doğrudan üreticinin, gerçekte ya da hukuken kendisine ait olan iş aletlerini (saban, sığır, vb.) kullanarak, haftanın bir kısmında gerçekten kendisinin sahip olduğu

⁴⁸ Şarلمان Frank ve Lombard kralı olarak geçen Charlemagne, Roma İmparatorluğu'nun kurucusu olarak kabul edilir. Bugünkü Almanya'yı, Fransa'yı ve Avusturya'yı da fetheden Charlemagne, 768'den 814'e kadar krallık yapmıştır.

⁴⁹ Marx, 2003: 530

⁵⁰ Marx, 2000: 234

⁵¹ Marx, 2000: 232

⁵² Marx, 2003: 694

⁵³ Marx, 2003: 560

⁵⁴ Marx, 2003: 560

toprağı ektiği ve geri kalan günlerde, feodal beyden hiçbir karşılık almaksızın feodal beyin malikanesinde çalıştığı emek-rantı biçimini ele alırsak, burada, durum hala çok açıktır, çünkü bu durumda rant ve artı-değer özdeştir. Burada ödenmemiş artı-emeğin kendisini ifade ettiği biçim, kâr değil, ranttır.”⁵⁵

Marx’a göre “doğrudan üretici için daha yüksek bir uygarlık aşaması”⁵⁶ olan *ayni-rant* ise doğrudan üreticinin emeğinin ve toplumun daha yüksek bir gelişme düzeyini öngörür. Ancak yine de “*emek-rantın ayni-ranta dönüşmesi*, iktisadi açıdan toprak rantının niteliğinde hiçbir şeyi değiştirmez.”⁵⁷ Çünkü “saf biçimiyle bu *ayni-rant*, daha yüksek ölçüde gelişmiş üretim tarzlarına ve üretim ilişkilerine de küçük parçalar halinde sürüklense de, varlığı için bir doğal ekonomiyi öngörür.”⁵⁸

Nasıl ki *ayni-rant*, *emek-rantın* değişmiş bir biçimi ise *para-rant* da *ayni-rantın* değişmiş biçimidir; bunu, kapitalist üretim tarzına dayanan sınaî ve ticarî toprak rantı ile karıştırmamak gerekir⁵⁹. Sonuna yaklaşmasına karşın, bu rant tipinin temeli de, onun hareket noktasını oluşturan *ayni-rantın*ki ile aynı kalır⁶⁰. Burada farklı olan, doğrudan üreticinin, ürün yerine onun fiyatını toprak beyine aktarmasıdır. Yani doğal biçimlerindeki ürünlerin bir fazlası artık yetmez; bu, doğal biçiminden para-biçimine dönüştürülmelidir⁶¹.

Her ne kadar *para-rantı*, sadece *ayni-rantın* değişen biçimi olsa da “toprak rantının sonal biçimi ve aynı zamanda da son bulma biçimidir”⁶² de. Ayrıca *para-rant*, *emek-rant* ve *ayni-rant* gibi “kârın üzerinde bir fazlayı temsil etmez; kârı içine alır”⁶³.

Kapitalizm öncesi rant biçimlerini böyle açıklayan Marx’a göre son biçim olan *para-rant*, “ya toprağın köylülerin mülkü haline dönüşmesine ya da kapitalist üretim tarzına uygun düşen biçime, yani kapitalist kiracı çiftçinin ödediği ranta yol açacaktır.”⁶⁴ Marx, burada, feodalizmden kapitalizme geçişi tarihsel maddeci bir yöntemle izler; ardından da bu sürecin *itici gücü* konusunda çok önemli bir tespitte bulunur:

“Rant, para-rant biçimine bürünür bürünmez ve böylece de rant ödeyen köylü ile toprak beyi arasındaki ilişki, sözleşme ile saptanan bir ilişki haline gelir gelmez -ancak dünya piyasası, ticaret ve manüfaktür

⁵⁵ Marx, 2003: 694

⁵⁶ Marx, 2003: 697

⁵⁷ Marx, 2003: 697

⁵⁸ Marx, 2003: 698

⁵⁹ Marx, 2003: 699

⁶⁰ Marx, 2003: 700

⁶¹ Marx, 2003: 699

⁶² Marx, 2003: 700

⁶³ Marx, 2003: 700

⁶⁴ Marx, 2003: 701

nispeten yüksek, belli bir düzeye eriştiği zaman genel olarak mümkün olan bir gelişme- kapitalistlere toprak kiralama da kaçınılmaz olarak ortaya çıkar.”⁶⁵

Feodal dönemin tipik biçimi olan *emek-rantın* zaman içinde geçirdiği dönüşüm, piyasa ilişkileri haline gelir ve bu da kaçınılmaz olarak yeni dönemin egemen sınıfına (kapitalistlere) toprak kiralama imkanı (ve gerekliliği) doğurur. Belli bir aşamada egemen olan kapitalist üretim tarzı da;

“...bir yandan üretim koşullarının bu belirli toplumsal biçimini öngörürken, bir yandan da bunu sürekli olarak yeniden üretir. Yalnız maddi ürünleri üretmekle kalmaz, bu ürünlerin üretildiği üretim ilişkilerinin ve böylece de buna tekabül eden bölüşüm ilişkilerini sürekli olarak yeniden üretir.”⁶⁶

Görüldüğü gibi Marx, *bir üretim tarzı olarak feodalizmle ve/veya bir doğrudan üretici olarak serflikle* değil, -daha çok- *kapitalizm öncesi ekonomi biçimleri* çerçevesinde feodalizmle ve serflikle ilgilenmiştir. Ancak bu, Marx’ın feodalizmle ilgili görüşlerinin, Sweezy’nin iddialarını doğrulayacak nitelikte olduğunu söylemeyi mümkün kılmamaktadır. Hatta tam tersine, rant üzerine yazdıkları bir bütün olarak değerlendirildiğinde Marx’ın, bu analizlerinde serflikle bağlı *artı-emeği* (ve esaslı aynı kalmak üzere zaman içinde değişen biçimlerini) temel aldığı rahatlıkla söylenebilir. Bütün bu yazdıkları bir kenara bırakılacak olsa bile Marx’ın *emek-rantı* incelerken yaptığı şu ünlü soyutlaması, Sweezy’nin iddiasının aksini düşünmeye yeterlidir:

“Ödenmemiş artı-emeğin doğrudan üreticilerden çekilip alınmasının özel iktisadi biçimi, doğrudan üretimin kendisinden doğan ve kendisi de belirleyici bir öge olarak onu etkileyen, yönetenler ile yönetilenlerin ilişkisini belirler. Ama bunun üzerine de, üretim ilişkilerinin kendilerinden doğan iktisadi topluluğun tüm oluşumu, böylece de aynı zamanda onun özel siyasal biçimi yerleşmiştir. Tüm toplumsal yapının ve onunla birlikte egemenlik ve bağımlılık ilişkisinin siyasal biçiminin, kısacası, buna uygun düşen özel devlet biçiminin, en içteki sırrını, gizli temelini açığa vuran şey, her zaman, üretim koşullarına sahip olanlar ile doğrudan üreticiler arasındaki ilişkidir - bu, her zaman, doğal olarak, emek yöntemlerinin gelişmesinde belli bir aşamaya ve böylece de onun toplumsal üretkenliğine uygun düşen bir ilişkidir.”⁶⁷

Üretim ilişkileri ile devletin biçimi arasındaki bağlantıya dair yaptığı tespitlerin içinde en önemli pasajlarından birisi olan bu ifadeler, iki iddiayı barındırmaktadır: *Birincisi*, yöneten ve yönetilen ilişkisini belirleyen şey, *artı-emeğin* doğrudan üreticiden çekilip alınmasının özel

⁶⁵ Marx, 2003: 701

⁶⁶ Marx, 2003: 771

⁶⁷ Marx, 2003: 695

iktisadi biçimidir⁶⁸. *İkincisi*, devletin biçimini belirleyen şey, üretim araçlarına sahip olanlar ile doğrudan üreticiler arasındaki ilişki; yani üretim ilişkileridir. Dolayısıyla feodalizm, serflikle birlikte düşünülmeyecekse, kapitalizm öncesi ekonomi biçimlerini birbirinden ayırma ve her bir tarihsel döneme uygun düşen bir devlet biçimi tespit etmeye imkan yoktur⁶⁹.

Engels'in mektubuna da bir açıklama yapmak gerekmektedir. Sweezy'nin sözünü ettiği tespit, Engels'in 22 Aralık 1882'de yazdığı mektupta geçmektedir. Ancak bu konuda arka arkaya yazılmış beş mektup vardır ve bunlar, Engels'in üzerine çalıştığı *Mark*⁷⁰ ile ilgilidir. Mektupların üçü doğrudan konuyla ilgili olduğu için sadece 22 Aralık 1882 tarihli olana değil, üçüne de göz atmak yararlı olacaktır.

15 Aralık 1882'de yazmış olduğu mektupta Engels⁷¹, 15.yüzyılın ortalarından itibaren ikinci serflik döneminin yükselişe geçişini yadsınamaz bulur. Hatta mektubunun devamında, 17. ve 18. yüzyıllarda Almanya'da sanayinin gelişememe nedenlerinden birinin, serflikin yeniden ortaya çıkışı olduğunu söyler. Engels'e göre Almanya'da, loncalar arasında

⁶⁸ “Tarihsel olarak bakıldığında, tek bir üretim ilişkisi, tek bir üretim biçiminden oluşan bir sosyo-ekonomik kuruluşa nadiren rastlanabildiğini, kural olarak aynı toplumda çeşitli üretim biçimlerinin yan yana ve hatta iç içe var olduğunu saptıyoruz. Böyle bir durum, herhangi bir üretim biçiminin henüz egemen olmadığı geçiş toplumları için söz konusu olabilir. Ne var ki, geçiş halini çok uzun bir tarih perspektifi ile bütün toplumları kapsayacak biçimde yorumlamanın anlamsızlığı ortada olduğuna göre, diğer hallerde, yan yana yaşayan üretim biçimlerinden birinin egemen olması; yani sosyo-ekonomik kuruluşa damgasını vurması gerekir. Sosyo-ekonomik kuruluşun asli unsurlarından olan üst-yapı kurumlarının pek çoğunun toplumun tümü için geçerli olması zorunludur. Farklı bir ifadeyle bu kurumlar, bünyelerinde çelişkili unsurlar taşısalar bile, bir bütün olarak çeşitli üretim biçimlerinden esas olarak biri ile, yani egemen üretim biçimiyle uzlaşma halinde olmalıdır” (Boratav, 2004: 26-27). Buradan yola çıkarak, geçiş dönemine ilişkin Dobb'un Sweezy 'yi eleştirirken söylediği şu satırları akılda tutmak önemlidir: “Sweezy'nin sormayı başaramadığı (ya da sormuşsa bile yanıtlamadığı) en temel soru şudur: Bu dönemin egemen sınıfı neydi? (Sweezy'nin kendisinin de kabul ettiği gibi) henüz gelişmiş bir kapitalist üretim bulunmadığına göre bu sınıf, kapitalist sınıf olamaz. (...) Eğer egemen sınıfı ticaret burjuvazisi oluşturuyorsa, devletin de bir tür burjuva devleti olması gerekir. Ve eğer devlet, yalnız 16.yüzyılda değil de 15.yüzyılın başında bile zaten burjuva devletiydiyse, 17.yüzyıldaki iç savaşın temel sorununu oluşturan neydi? Bu görüşe göre aradığımız yanıt, bilinen burjuva devleti olamaz” (Dobb, 1984: 66). Marx ise bu dönemi (14.yüzyıl ve 15.yüzyılın ilk yarısı), feodalizmin çöktüğü; ancak iç kavgalara sahne olduğu bir evre olarak değerlendirir (Marx ve Engels, 1992: 104). Bu konuda daha “uzlaştırıcı” bir değerlendirmeyi, Hill'in yaptığı söylenebilir: “1640 yılında İngiltere, hâlâ toprak sahipleri tarafından yönetilmekteydi ve üretim ilişkileri hâlâ kısmen feodaldi, fakat krallığın ve toprak sahiplerinin, gelişmesini sonsuza kadar baskı altında tutamayacakları bu büyük ve genişleyen kapitalist kesim vardı” (Hill, 2005: 40).

⁶⁹ Marx, bu konuya *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı* isimli eserine yazdığı ön sözde de değinmiş ve şu tespitleri yapmıştır: “Varlıklarının toplumsal üretiminde insanlar, aralarında belirli, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukuki ve siyasi üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli teşkil eder. Maddi hayatın üretim tarzı, toplumsal, siyasi ve genel olarak entelektüel hayat sürecini şartlandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklardır. Gelişmelerinin belirli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkileriyle ya da bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan mülkiyet ilişkileriyle çelişkiye düşerler. Bu ilişkiler, üretici güçlerin gelişmesinin sonucu olan şekiller olmaktan çıkıp bu gelişmenin önünde engeller niteliğine bürünürler. O zaman toplumsal devrim çağı başlar” (Marx, 1974: 23-24).

⁷⁰ *Mark*, Engels'in yaşamının sonlarına doğru üzerinde çalıştığı bir broşürdür.

⁷¹ Mektupların tamamına ulaşmak için bkz: <https://www.marxists.org/archive/marx/letters/eng-marx/index.htm> (erişim tarihi: 30.03.2015).

manüfaktürde olanın aksine, ters bir işbölümü olmuştur. İş, atölye içi yerine, loncalar arasında parçalanmıştır. İngiltere’de bu aşamada, loncanın dışındaki bölgeye göç söz konusu olmuşken, Almanya’da bu durum, kentte yaşayanların ve tarımsal pazardaki kasaba sakinlerinin serflere dönüşmesiyle engellenmiştir. Ayrıca yabancı manüfaktürün rekabeti baş gösterir göstermez bu durum, ticaret loncalarının nihai çöküşüne de neden olmuştur⁷².

Mektuplardan ikincisi, hemen ertesi gün, yani 16 Aralık 1882’de yazılmıştır. Bu mektubunda ise Engels⁷³, serfliğin -yasal ve fiilen- 13. ve 14.yüzyıllarda neredeyse tamamen yok olduğunu söyler ve -Marx, daha önce farklı bir görüş beyan ettiği için- bu konuda anlaştıklarından ötürü memnun olduğunu belirtir. Hemen devamında da -bir önceki mektubunda iddia ettiği gibi- yine serfliğin ikinci bir versiyonunun ortaya çıkmış olmasının kuşku götürmez bir olgu olduğunu dile getirir.

Sweezy’nin sözünü ettiği (üçüncü) mektup ise 22 Aralık 1882’de yazılmıştır. Burada da Engels⁷⁴, serfliğin ve toprağa bağımlılığın, özgül bir ortaçağ feodal biçimi olmadığını ifade eder ve serfliğin, fatihlerin toprağı yerli halka kendileri için işlettirdikleri hemen her yerde (örneğin çok erken dönem Tesalya’sında) görülebileceğini belirtir; hatta eski Türk yarı-feodal sisteminin (Osmanlı Devleti) yükseliş dönemi sırasında, Türkiye’deki Hristiyanların konumunun da buna benzer olduğunu söyler⁷⁵.

Bu üç mektup birlikte düşünüldüğünde Engels’e göre sadece feodal orta çağı özgü bir biçim olmayan serflik ve toprağa bağımlılık, 13. ve 14. yüzyıllarda neredeyse yok olmuşken; 15. yüzyıldan itibaren yeniden yükselişe geçmiş; hatta bu, Almanya’nın zamanında sanayileşmemesinin temel sebeplerinden biri olmuştur. Görüldüğü gibi Engels, feodal orta çağda serfliğin ve toprağa bağımlılığın olmadığını söylemez, söylediği şey; serfliğin ve toprağa bağımlılığın sadece feodal orta çağı özgü olmadığı; fetihler döneminde de bunlara rastlanabileceğidir. Sweezy, -daha önce de vurgulandığı gibi- serfliği feodaliteyle eş anlamlı kullanmasından yola çıkarak Dobb’un iddiasını çürütmek için bu alıntıyı yapmaktadır. Ancak serfliğin, sadece feodal ortaçağı özgü olmadığını söylemenin (Engels), feodal orta çağın temel üretici gücünün serflik olduğunu söylemekle (Dobb) çelişen bir yanı yoktur.

⁷² Alman manüfaktürünün geri kalmasıyla ilgili Engels, başka nedenlerin de var olduğunu; ancak mektubunda bunlara değinmeyeceğini belirtmiştir.

⁷³ Engels’in mektubu için bkz: https://www.marxists.org/archive/marx/works/1882/letters/82_12_16.htm (erişim tarihi: 30.03.2015).

⁷⁴ Engels’in mektubu için bkz: https://www.marxists.org/archive/marx/works/1882/letters/82_12_22.htm (erişim tarihi: 30.03.2015).

⁷⁵ Marx ve Engels, 1992:287. (Engels’in bu mektubunun son cümlesi, hem somut örnek teşkil etmesi hem de Osmanlı Devleti ile ilgili olmasına rağmen Sol Yayınları tarafından çevrilmemiştir. Bu çevirinin neden yapılmadığına dair net bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak ya çeviriyi yapan Mihri Belli’nin ya da Sol Yayınları’nın, mektubun bu kısmına *politik sansür* uyguladıkları yüksek olasılıktır.

Bir an için Sweezy'nin iddiasının doğru olduğu varsayılacak olursa, feodal ortaçağa özgü temel üretici gücün kim olduğunu da açıklaması gerekirdi. Ya da Sweezy'nin sözünü ettiği mektuptan iki yıl sonra, “*Feodalitenin Çöküşü ve Burjuvazinin Yükselişi*”⁷⁶ üzerine kaleme aldığı çalışmasında Engels'in, neden tüm feodal ekonominin temel ilişkisinin, “hizmetler ve kişisel yükümlülükler karşılığı toprak verilmesi”⁷⁷ olduğunu tespitini yapmış olmasını... Yoksa Sweezy'e göre hizmetler ve kişisel yükümlülükler karşılığı toprak verilmesi, serflik dışında başka bir anlama mı gelmektedir?

Eğer Sweezy, Engels'in serflik kavramını kullanmayı tercih etmediğini söyleseydi, haklı olabilirdi. Çünkü Engels, egemen feodal soyluluğun yabancı savaşmaları sırasında ezilen sınıfların sessiz sedasız çalışmasının feodal sistemi kemirdiğinden söz ederken⁷⁸, 15.yüzyıldan itibaren kent burjuvalarının, toplum için feodal soyluluktan daha vazgeçilmez bir duruma geldiğini tespit ederken⁷⁹, Batı Avrupa'yı saran para hırsının, 15.yüzyılın sonunda feodaliteyi içten içe aşındırdığını söylerken⁸⁰, 15.yüzyılda feodalitenin, tüm Batı Avrupa'da tam bir çöküş durumunda olduğunu vurgularken⁸¹ serflik kavramını kullanmaz. Bunun nedeni, Engels'in, serfliği sadece orta çağa özgü bir biçim olarak görmemesi olabilir; ama o zaman da hem feodal sistemde feodal soyluluğun karşısına konulacak temel üretici gücün kim olduğunun yanıtı verilemez, hem de “günümüze kadarki tüm toplumların tarihi, sınıf savaşmaları tarihidir”⁸² iddiasını bir kenara bırakmak gerekir.

1.2 Kapitalizm ve Ticaret

Geleneksel Marksist görüşe göre feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde temel itici güç, ticaretin gelişmesi olmuştur. Ticaretin (ve kentlerin) gelişmesiyle para kullanımı yaygınlaşmış; bu da feodalizmi çözerek kapitalizmin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Daha önce de belirtildiği gibi kapitalizmi ticaretin gelişmesi üzerinden açıklayan *ticari model* savunucuları, görüşlerini -çoğunlukla- Henri Pirenne'ye dayandırmaktadır. Pirenne'ye göre;

“On ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda kırsal sınıfların büyük dönüşümü, yalnızca artan nüfus yoğunluğunun bir sonucu değildi. Bu aynı zamanda büyük ölçüde kentlerin gelişmesine ve ticaretin canlanmasına bağlıydı. Pazarların mevcut olmadığı bir çağda toprağın ürünlerinin yerinde tüketilmesini

⁷⁶ Engels, 1974: 594-606

⁷⁷ Engels, 1974:600

⁷⁸ Engels, 1974:594

⁷⁹ Engels, 1974:595

⁸⁰ Engels, 1974:597

⁸¹ Engels, 1974:598

⁸² Marx ve Engels, 2005: 116

zorunlu kılan eski manor⁸³ örgütü, sürekli pazarların düzenli satış imkanı sağlamasıyla değişmek zorundaydı. Kentlerin varlıkları için kaçınılmaz olan kırsal alanların ürünlerini talep etmeye başlamalarından itibaren durum buydu.”⁸⁴

Pirenne'nin ve diğer *ticari model* savunucularının bu iddialarının geçerli olabilmesi için, -öncelikle- şu soruların yanıtlarının -olgusal dayanaklarıyla- olumlu verilmiş olması şarttır: *Birincisi*, ticaretin gelişmesinin zorunlu sonucu, kapitalizm mi olmuştur? *İkincisi*, kapitalizm, ilkin ticaretin geliştiği yerlerde mi ortaya çıkmıştır?⁸⁵ Dobb'un itirazına kadar genel kabul gören bu anlayış, ispatlanmamış; -Ellen Meiksins Wood⁸⁶ tarafından da vurgulandığı gibi- *açıklanması gerekeni varsayma eğilimi* şeklinde devam etmiştir.

Ticari modeli savunanlar içinde önemli bir yeri olan Sweezy, -Pirenne'nin izinden giderek- feodalizmden kapitalizme geçiş sürecindeki itici gücün, dışarıda aranması gerektiğini net bir şekilde ifade eder.⁸⁷ Çünkü Sweezy'ye göre feodalizm, kapitalizm gibi bir içsel dinamiğe (sermaye birikimi) sahip değildir⁸⁸; bu yüzden de gerçek bir gelişme ortaya çıktığı zaman, bunu sistemin dışında aramak gerekir⁸⁹. Ticaretin gelişmesiyle aktarma merkezlerinin kurulması, uzun mesafeli değişime olanak yaratmış; uzun mesafe ticareti de feodal tüketim için üretim sisteminin yanında değişim için üretim sistemi var etmiştir⁹⁰.

⁸³ Manor: Feodalizmin iktisadi-siyasi birimidir ve serfler tarafından karşılıksız işlenen lorda ait topraklardan (demesne) oluşmaktadır.

⁸⁴ Pirenne, 2014a: 93

⁸⁵ Pirenne, serfliğin çözülmesiyle ticaretin gelişimi arasında bir ilişki kurarak şu olgulara yer verir: “Ticaretin gelişmesiyle orantılı olarak senyörlük sisteminin çöküşünün hızlanması tipik bir gelişmedir. Başka bir deyişle, bu çöküş, Lombardiya, Toskanya, Fransa'nın kuzeyi, Flander ve Ren kıyıları gibi büyük kentleri ve gelişmiş ticareti olan yörelerde, Orta Almanya ya da İngiltere'ye göre daha hızlıydı. İkincilerde manor sisteminin çözülmeye başlamasıyla ancak ön üçüncü yüzyılın sonlarında görülürken, Flander'de bu çözülüşün pek çok işareti, daha on ikinci yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkmıştı. Ekonomik gelişmenin serfliğin ortadan kalkışına yol açışı, burada her yerden daha çok görülür” (Pirenne, 2014a: 98). Ancak -ilerleyen kısımlarda açıklanacağı gibi- bu, genel bir olgu olarak nitelenemez; çünkü aksini ispatlayan birçok örnek de mevcuttur.

⁸⁶ Wood, 2002: 62

⁸⁷ Dobb ise feodalizmin çöküşünü, temel olarak artan gelir gereksinimine dayandırır: “Eldeki kanıtlar, feodalizmin çöküşündeki başlıca sorumluluğun, feodalizmin bir üretim sistemi olarak etkin olmayışında ve buna koşut olarak egemen sınıfın gelir sağlama konusunda giderek büyüyen gereksiniminde olduğunu gösteriyor. Çünkü bu ek gelir gereksinimi, üretici üzerinde gerçek anlamıyla dayanılmaz noktaya ulaşan bir baskıya yol açmıştır. Feodal egemen sınıfın gelirini sağladığı kaynak, serfler sınıfının kendi geçimini sağlamak için gerekli olanın ötesindeki artık emek-süresi idi. O dönemin düşük düzeyli ve durağan emek üretkenliği koşullarında, bu artık ürünün artırılabilmesi için çok az marj vardı. Artık ürünü çoğaltma yolundaki girişimler, üreticilerin kendi yetersiz toprak parçasını işlemeye ayıracağı zamanın azaltılması pahasına gerçekleştirilmek zorundaydı ve çok geçmeden ya üreticinin gücüne insan direncini aşan bir noktada yüklenmeye ya da üreticinin yaşam koşullarını hayvansal yaşam düzeyinin altına dek düşürmeye vardı. Durumun böyle olması, daha da fazla artık elde etmek için baskı yapılmasını kuşkusuz engellemedi; ama genelde sistem açısından bütün sonuçları yıkıcı oldu, çünkü bu tutum, sistemi besleyen işgücünün tükenmesi ya da fiilen yok olmasıyla sonuçlandı” (Dobb, 1992: 39). Bu tespitler doğru olmakla birlikte, -ileride değinilecek olan diğer etmenlerin yanında- feodalizmin çöküşünde köylü isyanlarının, nüfus sorununun ve savaşların da rolü olduğu unutulmamalıdır.

⁸⁸ Sweezy, 1984b: 112.

⁸⁹ Sweezy, 1984b: 115

⁹⁰ Sweezy, 1984a: 42-43

Ancak tarihsel gelişmeler göstermektedir ki ne ticaretin gelişmesinin zorunlu sonucu, kapitalizm olmuştur ne de kapitalizm, ilkin ticaretin geliştiği yerlerde ortaya çıkmıştır. Dobb'un⁹¹ tespit ettiği gibi bu iddialar doğru olsaydı, çözülmenin öncelikle "pazarına en yakın olduğu –yani senyoral gücü en yıkıcı biçimde çözücü olan paranın aktığı damarlara- yerlerde görülmesi gerekirdi. Oysa 14.yüzyılda emek hizmetlerinin en büyük oranda bulunduğu bölge İngiltere'nin güneydoğusu, en az olduğu yerler ise kuzeyi ve batısı olmasına rağmen ülkenin daha az gelişmiş bölgelerinde, büyük pazarlardan en uzakta olan yerlerde ve en çok kuzeybatı bölgesinde emek hizmetlerinden daha çabuk vazgeçilmiş, buna karşılık daha gelişmiş güneydoğuda bu sistem, daha uzun süre var olmuştur.

Ticaretin gelişmesinin ve paranın yaygınlaşmasının, feodalizmin çözülüşüne doğru bir etki yaratmış olduğu yerler ve dönemler, elbette mümkündür. Ancak bunu genelleştirmek, gerçeklerle örtüşmemektedir. Çünkü nasıl ki ticaretin gelişmesi ve paranın yaygınlaşması bazen feodalizmi çözücü etki gösterse de bazen ticaretin sonucu, serflığın yeniden dirilmesi olmuştur. Örneğin,

“...Baltık devletlerinde, Polonya’da ve Bohemya’da tahıl ihracı olanaklarının artması, köylülük üzerindeki serflik yükümlerinin ortadan kalkmasına değil, tam tersine artmasına veya yeniden canlanmasına ve büyük topraklar üzerinde pazar için üretimin serf emeğine dayanarak gelişmesine yol açtı. Macaristan’da da ticaretin gelişmesi büyük çiftliğin gelişimi ve köylüler üzerindeki yükümlerin artması, el ele gitti.”⁹²

Bunu, tarihsel gelişim seyrinde de görmek mümkündür:

“İ.S. 2. ve 3. yüzyıllarda Karadeniz kıyılarındaki Yunan kolonilerinin büyük oranda ticaret kolonileri olmaları, onların (Rostovstev’in deyimiyle) ‘yerli serf nüfusa egemen olan toprak sahipleri ve tüccarlardan oluşan askeri topluluklar’ olmalarını engellememiştir. Baltık Denizi-Lagoda Gölü-Dnieper-Karadeniz ticaret yolu üzerindeki Kiev ve Novgorod gibi eski Rus şehirlerinin büyük birer ticaret merkezi olması da bu şehirlerdeki egemen sınıfın kölelerden ticaret nesnesi olduğu kadar üretim nesnesi olarak da yararlanmalarına ve kendi toprakları üzerinde bir tür serflik düzeni oluşturmalarına engel olmadı. Dört yüzyıl sonra kendi domainleri üzerinde köylüleri (para ya da aynı ödemeler yerine) emek hizmetine ilk zorunlu tutanlar, özellikle Moskova yakınlarındaki Troitsa Sergeivsky ve Beyaz Deniz kıyısındaki St.Cyril manastırları gibi zengin ve tam da o dönemin en girişimci ve en başarılı tüccarları oldu.”⁹³

⁹¹ Dobb, 1992: 36

⁹² Dobb, 1992: 36-37

⁹³ Dobb, 1992: 36-37 “Buna benzer bir olay da Elbe’nin doğusundaki toprakları kolonileştiren Alman manastırlarının ve kilisenin, Wend’li köylüleri bir zamanlar kendilerinin olan özgür topraklarda serf, hatta köle olarak çalışmaya zorlamaları ve kilise toprakları üzerinde, öteki topraklardakine oranla daha sert bir kölelik rejimi uygulamalarıdır. 15.yüzyılda Polonya’da (yeni toprakların kolonileştirildiği bir önceki dönemin karakteristiği olan) haracın para ve aynı olarak ödendiği bir sistemden yaygın bir emek hizmeti sistemine geçiş, Polonya’nın denize açılmasına olanak veren 1466 Torun Barışı’ndan sonra tahıl ihracının artmasıyla çakıştı.

Dobb'un argümanları, Marx'ın ve Engels'in araştırmalarıyla da örtüşmektedir. Her ne kadar Marx, İngiltere'de serfliğin 14.yüzyılda sona erdiğini belirtse de yaşamının sonuna doğru -Engels'le olan mektuplaşmalarında farklı bir görüş öne sürmediğine göre- serfliğin yeniden dirildiğini düşünmektedir. Dolayısıyla Marx'ın ve Engels'in, ticaretin gelişmesinin ve para kullanımının yaygınlaşmasının -genel kural olarak- kapitalizme yol açacağını düşündüklerini iddia etmek, varsayımdan veya temenniden öte bir anlam taşımaz. Marx'ın "Antik dünyada ticaretin etkisi ve tüccar sermayesinin gelişmesi, daima bir köle ekonomisi ile sonuçlanmıştır"⁹⁴ demesi veya "tüccar sermayesinin gelişmesi, (...) tek başına, ne bir üretim tarzından diğerine geçişi sağlayabilir ne de bunun açıklanması için yeterlidir"⁹⁵, "sanayide devrimlere yola açan şey, ticaret olmaz, ticareti sürekli biçimde kökünden değiştiren sanayi olur"⁹⁶ tespitlerini yapması; bunu kuşkuya yer bırakmayacak şekilde kanıtlamaktadır⁹⁷.

Ticaretin gelişmesiyle kapitalizm arasında kurulan bu paralellik, kapitalist üretim ilişkisinin doğasıyla da çelişkili bir iddiadır. Tüccar sermayesinin bağımsız gelişmesinin, kapitalist üretimin gelişme derecesiyle ters orantılı olduğunu bir yasa olarak nitelendiren Marx'a⁹⁸ göre "sanayi sermayesine oranla tüccar sermayesi ne kadar büyük olursa, sanayi kâr oranı o kadar küçük olur."⁹⁹ "Yalnızca ticaret değil tüccar sermayesi de kapitalist üretim tarzından daha eskidir"¹⁰⁰ ve "tüccar sermayesinin hâlâ egemen olduğu yerlerde, geri

Polonya'nın işgalindeki 16. yüzyıl Ukrayna'sına bakınca "16. yüzyılın ikinci yarısında (ihracat için) tahıl talebinin ortaya çıktığı batı Ukrayna'da serfliğin ortaya çıktığını görüyoruz. Rusya'da 18. yüzyıl -Büyük Petro'nun ve aydınlanmacı Katerina'nın yüzyılı, Rus soyluluğunun altın çağı- serflik düzeninin, tarihinde köleliğe en çok yaklaştığı dönem oldu; serfler, köylüsünü topraktan ayrı olarak satabilen, hiçbir ceza görmeksizin köylüsüne işkence edebilen (hatta öldürebilen) lordların kölesi kölesi/malı oldular. Oysa bu yüzyıl, Kiev'in parlak dönemlerinden o güne kadar geçen yüzyıllara oranla ticaretin en geliştiği ve imalatın küçümsenemeyecek ölçüde arttığı bir dönemdir" (Dobb, 1992: 37-38).

⁹⁴ Marx, 2003: 291

⁹⁵ Marx, 2003: 288

⁹⁶ Marx, 2003: 293

⁹⁷ Geçiş sürecine dair yaşanan ikinci kuşak tartışmada Robert Brenner da benzer bir tespitte bulunarak, kapitalizm öncesi ekonomilerin ticaretin yaygınlaştığı durumlarda bile ancak belirli sınırlar içinde gelişebileceğini; çünkü bir bütün olarak ekonominin yapısının, bileşen birimlerin kendilerini yeniden üretmek için üretici güçleri sistematik olarak geliştirmesine izin vermeyeceğini ve onları bu yönde zorlamayacağını belirtir. Brenner'a göre Andre Gunder Frank, Paul Sweezy ve Immanuel Wallerstein'in geçiş sürecine dair tespitleri, Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği*'nde geliştirdiği modele dayandığı için bu üç yazar Neo-Smithçidir. Çünkü Smith'e göre emek üretkenliğinin artışıyla gelişecek olan toplumun servetinin büyümesi, işbölümünün ulaştığı düzeyin fonksiyonudur; yani işbölümündeki uzmanlaşmadır. Uzmanlaşmanın düzeyi ise ticaretin gelişme derecesine (pazarın genişliğine) bağlıdır. Bu yazarlar, görüşlerini Smith'e dayandırdığı için kapitalizmin kökenine ilişkin tarihsel sorun, ticarete dayalı işbölümünün kökeni sorunu haline gelir ve özgül olarak kapitalist sınıfsal üretim ilişkileri, kapitalist gelişmenin temeli olarak değil; sonucu olarak görülmeye başlanır (Brenner, 1977). Çalışmanın özeti için bkz: Brenner, 1986

⁹⁸ Marx'a göre bu yasa, Venedikliler, Cenovahlılar ve Hollandalılar vb.'de olduğu gibi komisyonculuk ticareti (carrying trade) tarihinde özellikle görülür. Bkz: Marx, 2003: 289

⁹⁹ Marx, 2003: 253

¹⁰⁰ Marx, 2003: 286

koşulların bulunduğu”¹⁰¹ görülmekte; hatta “özellikle tüccar kenti niteliğini taşıyan kentler, sanayi kentlerine göre, geçmiş dönemin koşulları ile daha çarpıcı bir benzeşme”¹⁰² göstermektedirler. Çünkü “tüccar sermayesinin gelişmesi, toplumun genel ekonomik gelişmesiyle ters orantılıdır”¹⁰³.

Ticaretin ve tüccar sermayesinin gelişmesi ile kapitalizmin ve toplumun genel ekonomik gelişmesinin neden ters orantılı olduğunun yanıtı, ticaret sermayesinin “devamlı piyasada bulunan, dolaşım alanında kalan, (...) dolaşım sermayesinin bir kısmının değişmiş şekli”¹⁰⁴nden ibaret olan tespitinde saklıdır. Yani üretim alanına ait olmadığından, “ne değer ne de artı-değer yaratır”¹⁰⁵; sadece “bunların gerçekleştirilmelerinde ve böylece aynı zamanda metaların fiili değişiminde, yani elden ele geçmesinde, toplumsal metabolizmada aracı olarak hareket eder”¹⁰⁶. Eşyanın tabiatı gereği de “tüccar sermayesinin, sanayi sermayesinden daha yüksek bir yüzde ortalama kâr sağlaması halinde, sanayi sermayesinin bir kısmı, kendisini tüccar sermayesine çevirir.”¹⁰⁷ Ancak “tüccar sermayesi, artı-değer üretiminde yer almadığı halde, artı-değerin ortalama kâr düzeyine getirilmesine katılmış olur”¹⁰⁸; bu yüzden de “toplam sermaye tarafından üretilen artı-değerden pay alır”¹⁰⁹ ve “hiçbir tür sermaye, amacını ya da işlevini, tüccar sermayesinden daha büyük bir kolaylıkla değiştiremez.”¹¹⁰

Ticaretin gelişmesinin ve para kullanımının yaygınlaşmasının, *kendiliğinden* kapitalizme yol açmayacağını ve tüccar ile kapitalist arasındaki karşıtlığı görmüş olduk. O halde, ticaretin, feodalizm üzerinde çözücü bir etkisi olmadığı söylenebilir mi? Ya da tersinden bir ifadeyle, kapitalizm ile *ticaretin gelişmesi*¹¹¹ arasında hiç bağ yok mudur? Elbette vardır;

“Ticaretin ve tüccar sermayesinin gelişmesi, her yerde, değişim-değerleri üretimine doğru bir eğilim yaratmış, hacmini artırmış, çeşitlendirmiş, kozmopolitleştirmiş ve parayı, dünya-parası haline

¹⁰¹ Marx, 2003: 288

¹⁰² Marx, 2003: 288

¹⁰³ Marx, 2003: 288

¹⁰⁴ Marx, 2003: 237, 239

¹⁰⁵ Marx, 2003: 249

¹⁰⁶ Marx, 2003: 249

¹⁰⁷ Marx, 2003: 249

¹⁰⁸ Marx, 2003: 249

¹⁰⁹ Marx, 2003: 259

¹¹⁰ Marx, 2003: 249

¹¹¹ Beaud, 1600'de kurulan İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın, kuruluşundan beş yıl sonra Hindistan'da, adalarda, Endonezya'da ve Japonya'nın Hirats bölgesinde yirmi kadar şubesi olduğunu belirterek; ticaretin gelişim seyrini ortaya koymaktadır. İngiliz dış ticaret hacmi, 1610 ile 1640 arasında on kat artmış; bazı maden kömürü üreticileri (yüzyıl öncesinde birkaç yüz ton olan üretimi) yılda on ile yirmi bin ton üretime çıkarmışlardır (Beaud, 2015: 43).

Görüldüğü gibi Marx'a göre ticaret ve para, feodalizmden kapitalizme geçişte hızlandırıcı bir rol üstlenmiş; ancak sürecin geri kalan kısmı, paranın müdahalesi olmadan gerçekleşmiştir. Çünkü paranın ve ticaretin,

“Eski üretim tarzında meydana getireceği çözülmenin genişliği, kendi sağlamlığına ve içyapısına bağlıdır. Ve bu çözülme sürecinin nereye varacağı, başka bir deyişle, eski üretim tarzının yerini hangi yeni üretim tarzının alacağı ticarete bağlı olmayıp eski üretim tarzının kendisinin niteliğine bağlıdır.”¹¹⁶

Örneğin;

“Antik dünyada ticaretin etkisi ve tüccar sermayesinin gelişmesi, daima bir köle ekonomisi ile sonuçlanmıştır; çıkış noktasına bağlı olarak, ancak, doğrudan geçim araçlarının üretimiyle uğraşan ataeril bir köle sisteminin, artı-değer üretimiyle uğraşan bir köle sistemine dönüşmesiyle sonuçlanmıştır. Ne var ki, modern dünyada bu, kapitalist üretim tarzıyla sonuçlanır.”¹¹⁷

Marx, çözülen üretim tarzının yerine neyin geleceğinin ticarete bağlı olmadığını ifade ederek; feodalizmden kapitalizme geçişte ticaretin rolünü ise iki biçimde ifade etmiştir:

“Feodal üretim tarzından geçiş iki farklı biçimde olur. Üretici, doğal tarımsal ekonomi ve ortaçağların kent sanayilerinin loncaya bağlı el zanaatlarının tersine tüccar ve kapitalist halini alır. Bu, gerçekten devrim yapan bir yoldur. Ya da tüccar, üretim üzerinde doğrudan bir egemenlik kurar. Tarihsel yönden bir basamak taşı olarak ne denli fazla hizmet ederse de -dokumacıları, bağımsız oldukları halde, kendilerinin yünlerini onlara satmak ve onların kumaşlarını satın almak suretiyle denetimi altına alan 17. yüzyıl İngiliz kumaşçıları olduğu gibi- kendiliğinden, eski üretim tarzının alaşağı edilmesine yardımcı olmaz, ancak kendi önkoşulu olarak onu koruma ve sürdürme eğilimini taşır.”¹¹⁸

Dolayısıyla,

“bütün bunlardan şu sonuca varılır ki, bu sonuçların kendileri, tüccar sermayesinin gelişmesinden daha başka koşullardan ileri gelirler.”¹¹⁹

görüldüğü gibi tüccarlara hem sömürge ülkelerden yağmalanan değerler, hem de köylülerin ve zanaatkarların aşırı çalışmasıyla üretilen maddi değerler aktarılmıştır. Böylece zenginleşen tüccarlar, burjuva sermaye birikiminin temel aracısı ve yaratıcısı olmuşlardır. Ancak ticaretin gelişmesi ve parasal servetin büyümesi konusunda önemli bir fikir verse de şemanın ciddi eksiklikleri söz konusudur. Şema, kapitalizmin doğuşunu determinist bir yaklaşımla tüccarların servet artışına endekslemesinin yanında kapitalizmin kırlarda ortaya çıkmış olduğu gerçeğini de yansıtmamaktadır. Yine de şemanın değerle el koyma, maddi değer aktarımı ve - özellikle- sosyal sınıfların sayısı konusunda önemli fikirler verdiği inkar edilemeyecek bir gerçektir. Parantez içindeki rakamlar, her toplumsal katmanın sayılarının toplamını ifade etmektedir. Şekildeki (P1) maddi üretimi, (P2) öztüketim için üretim alanını, oklar değer dağılımını göstermektedir.

¹¹⁶ Marx, 2003: 291

¹¹⁷ Marx, 2003: 291-292

¹¹⁸ Marx, 2003: 293

¹¹⁹ Marx, 2003: 292

Marx’a göre feodalizmden kapitalizme geçişte gerçek devrimci yol, tüccarın üretim üzerindeki egemenliğini arttırması değil; doğrudan üretim tarzının değişmesidir. Ticaretin etkisi ve tüccar sermayesinin gelişmesi, modern dünyada kapitalist üretim tarzıyla sonuçlanır; ancak önceki üretim tarzları için bu genellemeyi yapmak mümkün değildir. Bu, tamamen başka koşullara bağlıdır. Bu koşullara geçmeden önce -ticaretin kapitalizmdeki rolünü kavramak için- Marx’ın *sermaye devreleri* analizine yeniden dönmek yerinde olacaktır.

Daha önce de vurgulandığı gibi *para sermaye, üretken sermaye ve meta sermaye* olmak üzere sermayenin devresel hareketinde toplam devrede farklı biçimlere bürünen, bunlardan sıyrılan ve her birinde o özel biçime ait işlevleri yerine getiren sermaye, sanayi sermayesidir¹²⁰. Çünkü sanayi sermayesi,

“...artı-değerin ya da artı-ürünün yalnızca ele geçirildiği değil, aynı zamanda yaratılması sermayenin bir işlevi olan, sermayenin biricik varlık biçimidir. Bu nedenle, onda, üretimin, kapitalist niteliği bir zorunluluktur. Varlığı, kapitalistler ile ücretli-emekçiler arasındaki uzlaşmaz sınıf karşıtlığını gösterir. Toplumsal üretimin denetimini ele geçirdiği ölçüde, emek sürecinin teknik ve toplumsal örgütlenmesi kökten değişir ve bunlarla birlikte toplumun ekonomik tarihsel tipi de değişikliğe uğrar. Toplumsal üretim koşulları arasında, sanayi sermayesinden önce görülen ve geçmişe karışan ya da can çekişmekte olan diğer sermaye türleri, yalnız ona tabi olmakla ve işleyiş biçimleri ona uyacak biçimde değişmekle kalmayıp ancak ona dayanarak hareket etmekte ve bu temelle birlikte yaşayıp ölmekte, ayakta durmakta ya da çökmektedir.”¹²¹

Görüldüğü gibi Marx, sermayenin dolaşım sürecini bir bütün olarak analiz etmekte ve sanayi sermayesini kapitalizmin ayırt edici özelliği olarak görmektedir. Toplumun ekonomik tarihsel tipini de değişikliğe uğratan sanayi sermayesinde dolaşım ve üretimin birliğini temsil eden devresel süreçteki her nokta, aynı anda hem çıkış hem de geri dönüş noktasıdır; dolayısıyla devresel hareket, süreklilik göstermek zorundadır. Marx¹²², a göre bu devrenin P-M (Para-Meta) ile başlaması, sadece üretken sermayenin bileşenlerinin meta piyasasından kaynaklandıklarını ifade etmekle kalmaz, aynı zamanda kapitalist üretim sürecinin dolaşıma, yani ticarete bağımlı olduğunu da gösterir. Çünkü üretim sürecinden geçerek genişleyen, meta-sermaye biçiminde kaldığı sürece pazarda hareketsiz duracak; bu da üretim sürecini etkisiz hale getirecektir. İşte ticaretin kapitalizm için önemi, *esas itibariyle* budur; yani ticaret, kapitalizmin doğuşundan ziyade *sürekliliği* için zorunludur.

¹²⁰ Marx, burada sanayiye, kapitalist temele göre yürütülen bütün sanayi kollarını kapsayan bir anlamda kullanılmıştır. Para-sermaye, meta-sermaye ve üretken sermaye, işlevleri birbirinden ayrılmış aynı biçimde bağımsız sanayi kollarının içeriğini oluşturan bağımsız sermaye türlerini ifade etmezler. Yalnızca, sanayi sermayesinin birbiri ardına her üçüne de büründüğü özel işlevsel biçimleri belirtirler. Bkz: Marx, 2006: 54

¹²¹ Marx, 2006: 56

¹²² Marx, 2006: 59

Son olarak, feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde kır-kent ikiliğine de değinmek gerekmektedir; çünkü nasıl ki kapitalizme geçişte temel itki, ticarete indirgeniyorsa; aynı süreçte kentler de kapitalizmle özdeş görülmektedir. Oysa -Wood¹²³ tarafından da vurgulandığı gibi- toplumsal mülkiyet ilişkilerinin dönüşümünün kökleri sağlam bir şekilde kırdıydı ve İngiltere'deki ticaretin ve sanayinin dönüşümü, kapitalizme geçişin nedeninden çok sonucuydu.

Marx'a¹²⁴ göre sermayenin eski üretim tarzlarının yanında ortaya çıktığı (ve ortaya çıkınca da bunları parçaladığı) ilk tarihsel biçim, manüfaktür olmuştur ve başlangıçta kentsel zanaatları değil kırsal yan uğraşları (iplikçiliği ve dokumacılığı) ele geçirmiş olan manüfaktür, önce kentlerde değil loncaların bulunmadığı kırlarda kurulmuştur¹²⁵. Çünkü kırsal yan uğraşlar, manüfaktürler için geniş bir temel oluştururken; kentsel zanaatları fabrika biçiminde yürütmek için üretimde büyük ölçüde bir ilerleme gereklidir. Bu sürecin bir diğer yönü de kiracı çiftçinin ortaya çıkışı ve tarımsal nüfusun özgür gündelikçi haline gelişidir. Bu dönüşümün nihai sonuçlarına ve en saf biçimlerine ulaştığı son yer kır olsa da en önce kırdan başlamıştır. Klasik antikitenin büyük sanayiye hiçbir zaman ulaşamamış olmasının nedeni, tam da budur; yani kentsel zanaatların ötesine geçememiş olmasıdır. Çünkü böyle bir dönüşümün ilk önkoşulu, kırın tamamının *kullanım-değerlerinin* değil *değişim-değerlerinin* üretimi ile uğraşmasıdır ve bu uğraşların lonca ilkelerine dayanılarak yürütülmesi mümkün değildir¹²⁶.

Ancak kapitalizmin ilkin geliştiği yer kırlar olsa da, kentlerin varlığı, bunu geliştirip yaygınlaştırmıştır. Çünkü “tarımsal ürünlerin kentlere vb. büyük miktarlarda satılmasının

¹²³ Wood, 2002: 141

¹²⁴ Marx ve Engel, 1992: 105-106

¹²⁵ “Kapitalizmin ticaret ve sanayide gelişmesinin önünde de tarımdakiler kadar çok ve ciddi engeller vardı. Ortaçağ boyunca ticaret ve sanayi loncalarınca sıkı bir şekilde denetlendikleri şehirlere sıkışmışlardı. (...) Şehir zanaat loncalarının yüksek kalite standartları, rekabet ve üretim üzerindeki kısıtlamaları, kapitalist girişimcilerin gözlerinde, genişleyen pazarın talebini karşılamalarını ve özgür üretimi önleyen pek çok aptalca engellerdi. Bu zincirlerden kurtulabilmek için sanayi, ilçe merkezlerinden banliyölere ve üretimin müdahale ve düzenlemelerden özgür olduğu, lonca sisteminin dışındaki kentlere ve köylere taşıdı. Buralarda, tarımsal değişimlerin mülksüzleştirdiği ve mahvettiği köylülükte bir ucuz emek deposu buldu. (...) Ne var ki lonca sistemi içindeki şehirler, hâlâ yerel ticareti tekelleştirmeye, kendi pazarlarını, bütün metaların içinden akması gereken bir darboğaz haline getirmeye çalışıyorlardı. (...) Loncalar, feodalizmin toplumsal yapısı ile iç içe geçmiş ve kapitalizmin daha yeni ve daha özgür güçlerine karşı olan, kazanılmış haklardı”. (Hill, 2005: 37-38). Dobb'un da belirttiği gibi “Kapitalist ev endüstrisi, üretim sürecinde oldukça önemli bir değişikliğe yolu açmakla kalmadı, bunu kendisi gerçekleştirdi ve bu dönemde sermayenin endüstri üzerindeki büyüyen hegemonyası sadece asalakça bir büyüme olmaktan çok uzaktı. Üretimin birbirini izleyen aşamaları (örneğin kumaş yapımında eğirme, dokuma, çırpma ve boyama aşamaları) artık bir bütün olarak birbirine daha sıkı bağlanıyordu” (Dobb, 1992: 131).

¹²⁶ “Kentsel zanaatların esas olarak değişime ve değişim-değerlerinin yaratılmasına dayanıyor olmasına karşın, üretimin dolaysız, temel amacı, zenginleşme ya da değişim-değeri olarak değişim-değeri değil, zanaatçı olarak, zanaat ustası olarak var olmak, dolayısıyla da kullanım-değeridir” (Marx ve Engels, 1992: 107).

sonucu olan tarımsal ilerlemeye eski toprak mülkiyeti ilişkileri nasıl dar geldilerse, loncaların da bir o kadar dar geldikleri üretim araçlarını yaratan, bizzat kentsel emek olmuştur.”¹²⁷

1.3 Piyasa Gereklikleri ve Kapitalizm

Marx’ın kapitalizme geçişe ilişkin sözünü ettiği “başka koşullar” a dönersek; bu koşullar, tipik örneği İngiltere’de vücut bulmuş olan *sınıf yapısı* ve *piyasa zorunlulukları*dır.

Marx’ın¹²⁸, kapitalin birinci cildinin Almanca baskısına yazdığı ön sözde belirttiği gibi İngiltere, kapitalist üretim tarzının ve bu tarza tekabül eden üretim ve değişim koşullarının klasik yurdu olmuştur. İngiltere’nin klasik örnek olması, sadece sanayi devrimi ve makineleşmenin yurdu olmasından değil, aynı zamanda *özgül sınıf ilişkilerini* barındırmasından da kaynaklanmaktadır. Diğer ülkelerden (örneğin Fransa veya Doğu ülkeleri) farklı olarak İngiltere’de toprak, büyük oranda devlete değil, *özel mülkiyete* aitti; toprağın kullanımı ise *piyasa zorunluluklarına* göre şekil almaktaydı.

Yaygın küçük toprak mülkiyetinin yerini az sayıda büyük toprak mülkiyetinin aldığı İngiltere’ye ilişkin Dobb¹²⁹, 16.yüzyılda Leicestershire’da yapılan mal sayımına göre kişisel mülklerin %25’inin kırsal nüfusun %4’üne; %50’sinin ise kırsal nüfusun %15.5’ine ait olduğunu ifade etmektedir¹³⁰. Tarımda önemli değişimlerin yaşandığı 16. yüzyılda, bir yandan kent tüccarları tarafından manor satın alımına yoğun yatırımlar yapılmış, yatırımların çoğunluğu da toprağı işleyerek kazanç sağlamaktan çok spekülâtif amaçlı veya kiraya vererek rant elde etmek için olmuştur. Öte yandan bu yüzyıl, çitlenmiş topraklar kiralayan kiracılar tarafından gerçekleştirilen bağımsız köylü çiftliğinin önemli ölçüde artmasına tanık olmuştur¹³¹.

Benzer bir duruma Christopher Hill de işaret etmekte, toprakta yaşanan değişimi şöyle özetlemektedir:

“Bütün bu olanlar, İngiliz kırsal toplumunun yapısını değiştiriyordu. Toprak, sermaye yatırımı için çok çekici bir alan haline geliyordu. Parası olanlar toprak satın almak istiyordu ve parası olanların sayısı gittikçe artıyordu. Feodal İngiltere’de toprak, babadan oğula miras yoluyla geçer, çağlar boyunca bir ailenin tüketiminin karşılanması için geleneksel yöntemlerle işlenir ve çok az el değiştirirdi. Şimdi ise hukukun, toplumun ekonomik gereksinimlerine ayak uydurmasıyla birlikte toprak, rekabetçi bir

¹²⁷ Marx ve Engels, 1992: 107

¹²⁸ Marx, 2000: 16

¹²⁹ Dobb, 1992: 57

¹³⁰ Benzer bir bilgiyi, Heaton (2005: 271) da paylaşmakta ve 1558 ile 1640 tarihleri arasında İngiliz hükümdarlarının 4 milyon €’lik toprak sattığını ve 1640 yılında 3.000’den fazla manoir’ın %80’inin eşrafın, %7’sinin büyük soyluların, %2’sinin krallığın elinde olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle kral, artık İngiltere’nin çok azına sahiptir ve İngiltere eşrafı, İngiliz kırsal yaşamının belkemiği haline gelmiştir.

¹³¹ Dobb, 1992: 113-114

piyasada alınıp satılan bir meta haline gelmeye başlıyordu ve böylece şehirlerde yığılmış olan sermaye, kırılık bölgelere doğru taşı. (...)

Kapitalist üretim tarzının feodalizmin yapısı içinde gelişmesiyle birlikte pek çok toprak sahibi mülklerinin ürününün ailelerinin tüketemediği kısmını pazarlamaya ya da topraklarını pazar için üretim yapacak bir çiftçiye kiralamaya başladı. Böylece toprak sahipleri mülklerini yeni bir biçimde, bir parasal kâr kaynağı, esnek olan ve arttırılabilecek kârların kaynağı olarak görmeye başladılar. (...)

Böylece Londra çevresindeki kazalarda yeni bir tip çiftçi, kapitalist çiftçi ortaya çıkıyordu.”¹³²

Hill'e göre 16. yüzyıl İngiltere'sindeki çok sayıda *yeomanın*¹³³ ve soylu beyin, dağınık toprak parçalarını toplulaştırması, çitlenmiş ekilebilir arazileri otlağa çevirmesi¹³⁴ ya da kent pazarı için yaptıkları tahıl, meyve, sebze ve süt ürünleri üretimlerini arttırması; eski işletme biçimlerini değiştirmiş; daimi zilyetlikleri kira sözleşmelerine çevirmiştir.

Hill'in 16. yüzyıla vurgu yapması, dönemi *ilkel birikim* süreci olarak gören Marx'ın anlatımıyla da paraleldir. Marx'a¹³⁵ göre halkın zorla mülksüzleştirilmesi süreci, 16. yüzyılda, yeni ve korkunç bir hız kazanmıştır. Kilise toprakları, büyük ölçüde açgözlü saray gözdelerine bağışlanmış ya da spekülâtör çiftliklerle yurttaşlara yok pahasına satılmıştır; bunlar da kuşaklar boyu burada oturan küçük kiracıları, yığınlar halinde sürüp çıkartarak, toprakları birleştirmişlerdir. 15.yüzyılın son 30 yılında başlayıp 16.yüzyıl boyunca süren tarım devrimiyle bu yüzyılın sonuna doğru zengin kapitalist çiftçi doğmuştur. 99 yılı bulan kira sözleşmelerinin yaygınlaştığı 16.yüzyıl¹³⁶, toprağa ve üretim araçlarına erişmek için piyasaya

¹³² Hill, 2005: 26-29

¹³³ Yeoman: Küçük bir toprağa sahip olan ve bu toprağı işleyerek tasarruf hakkını elinde bulunduran taşra soylusu.

¹³⁴ Ortak mülkiyette bulunan toprakların çitlenerek çevrilmesi ve bu bölgelerin -çok büyük oranda- hayvancılığa ayrılmasına ilişkin John Hales, 16.yüzyılda şunları yazmıştır: “İnancım odur ki, bu hayvancılık çalışmaları kötü bir sonuç verecek. Onlar yüzünden tarlalarımıza daha yüksek kira ödüyoruz ve işleyecek toprak bulamıyoruz. Her taraf koyun ve diğer büyükbaş hayvanları yetiştirmek için tutulmuş durumda. Yedi yıllık sürede, etrafımdaki altı bin yarı çıplak bir arazide, ıskartaya çıkmış onlarca saban gördüm ki oralarda kırktan fazla insan yaşıyordu. Şimdiyse, sadece tek bir adam ve koyun sürüsü var... Felaketimizin asıl nedeni bu koyunlardır. Onlar eskiden bu ülkede bize her türlü hububatı sağlayan tarımı kovdular. Bugün o tarımın yerinde koyunlar, koyunlar, sadece koyunlar var” (John Hales’ten aktaran Beaud, 2015: 43).

¹³⁵ Marx, 2000: 685-689

¹³⁶ Uzun süreli kira sözleşmeleriyle paranın değerinin düşmesi bir araya gelmesi, çiftçiler için bulunmaz fırsat sağlamıştır. Bu sayede ücretler gerilerken; tarımsal ürün fiyatlarındaki artış, fazladan çabaya gerek olmaksızın çiftçinin para-sermayesini arttırmış; çiftçilerin ödediği kırı -paranın eski değeri üzerinden hesaplandığı için- aslında küçülmüştür (Marx, 2000: 707). Benzer bir değerlendirmeyi, Hill de yapmaktadır: “1640’tan önceki yüzyıl, bir enflasyon yüzyılıydı. Buğdayın fiyatı altı kez ve genel fiyat seviyesi dört ya da beş kez arttı. Bu, kendi geçimleri sahip oldukları varlıklar ya da toprak üzerinde güvenli bir tasarrufa sahip olmak koşuluyla, sanayide ya da tarımda, satmak için üretenlerin işine yarıyordu. (...) Bu dönem, yeoman’ların altın çağı olarak değerlendirilir. Bu küçük bağımsız çiftçiler yükselen sınıf olarak göze çarpıyordu, ama bunların önemini abartmamalıyız. (...) Arkalarında sermaye olduğu sürece, arazileri kendi malı olan toprak sahipleri (freeholder) ya da uzun süreli toprak kiralayan çiftçiler, ürünlerinin fiyatları yükselirken zenginleşiyorlardı” (Hill, 2016: 30-32). Kuşkusuz, paranın değerinin düşmesinin en önemli nedenlerinden biri, Amerika kıtasından yağmalanan değerli madenlerdir. Beaud, resmi verilere göre 1521 ile 1660 arasında Amerika’dan İspanya’ya 18 bin ton gümüş ve 200 ton altın taşındığını; başka tahminlere göre ise transferin bunun iki katı olduğunu belirtir (Beaud, 2015: 22).

bağımlı hale gelmenin dönüm noktası olmuş ve bu eğilim, ilerleyen dönemlerde de devam etmiştir. 17.yüzyıl sonlarına doğru küçük toprak sahibi köylüler, hâlâ çiftçilerden fazla iken 18.yüzyılın ortalarından itibaren küçük toprak sahibi köylülük ortadan kalkmış; yüzyılın sonuna doğru tarım emekçilerinin ortak topraklarla ilişkisi sona ermiştir. Bağımsız küçük çiftçilerin yerini, yıllık sözleşmelere dayanan kiracı çiftçilerin alması, devlet emlakının yağma edilmesinin yanı sıra, komünal toprakların sistemli olarak yağmalanması, 18. yüzyılın sermaye çiftlikleri ya da tüccar çiftlikleri adı verilen büyük çiftliklerin artmasına ve kırsal nüfusun sanayi proletaryası haline gelmek üzere "serbest kalmasına" özellikle yardımcı olmuştur. 19. yüzyılda, tarım emekçisi ve komünal mülkiyet (toprak) arasındaki ilişkinin anısı bile yok olup gitmiştir.

18. yüzyılın sonlarına doğru bağımsız köylülüğün ortadan kalktığını Marx ile paralel bir şekilde tespit eden Dobb¹³⁷, henüz çitlemeyle çevrilmemiş toprakların beşte veya dörtte birinin köylülerin mülkiyetinde kaldığını; köylülerin işgal ettiği toplam alanın dörtte üçünün ise az sayıdaki zengin çiftçinin (ki bunlar da köylü çiftçilerin % 11'ine denk gelmektedir) elinde toplandığını belirtir. Böylece hem *kulak tipi*¹³⁸ köylüde hem de yoksul köylünün sayısında bir artış olurken; orta köylülük nispeten önem kaybetmiştir.

“Zorla tahliye ek olarak, borç altında ezilmiş ya da 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarında, ev endüstrisinin sağladığı geleneksel ikinci işlerden mahrum kalan veya büyük sermaye gerektiren yeni tarım yöntemleri uygulayan büyük çiftliklerin giderek artan rekabetinden etkilenen küçük kiracının, herhangi bir açık zoralmı girişimiyle karşılaşmadan, topraklarını varlıklı köylülere veya yenileştirmeci toprak sahiplerine bırakmak zorunda kaldılar. Kira sözleşmelerine gelince, toprak sahiplerinin genel eğilimi, doğal olarak, çok sayıda küçük toprak kiracısı yerine az sayıda büyük toprak kiracısını yeğlemek yönündeydi. Örneğin Arthur Young, daha yüksek kiralara savunurken şu öğüdü de ekliyordu: 'Güzel ekin tarlaları istiyorsanız, on beş-yirmi (küçük) çiftliği şu andaki zilyetleri ölür ölmez tek bir çiftlik halinde birleştirin.' Ülkenin bazı kısımlarında 1710'lardan itibaren daimi kira belgelerinin yerini sürekli kira sözleşmelerinin alması yönünde belirgin bir eğilim kendini göstermeye başladı ve bazı topraklar üzerinde yaşam boyu kiracıların bu haklarını satın almaya yönelik yoğun bir çabanın işaretleri görülüyor ve bu çaba, neredeyse bir kampanya boyutuna ulaştı.”¹³⁹

Büyük toprak sahiplerinin elinde devasa ölçülerde toprağın birleşmesiyle, artan ekonomik gücün ekonomi dışı zor gereksinimini telafi edilebilme olanağı doğmuş; böylece piyasa zorunlulukları belirleyici etken durumuna gelmiştir.¹⁴⁰ Çünkü toprakların özel kişilerin

¹³⁷ Dobb, 1992: 207

¹³⁸ *Kulak*, Çarlık Rusya'sı dönemindeki zengin çiftçileri anlatmak için kullanılan nitelemedir.

¹³⁹ Dobb, 1992: 206-207

¹⁴⁰ 17.yüzyılda yazılan şu satırlar, ekonomik gücün kullanımına etkili bir örnek oluşturmaktadır: “Hazine biriktiriyoruz, büyük servetler kazanıyoruz -Yoksulları mallarından mülklerinden edip sıkıp suyunu çıkararak-

elinde birleşmesi, bu toprakların işlenmesi için önemli ölçüde kiracılara ihtiyaç duyulmasına yol açmıştır. Kiracılar tarafından işlenen topraktan alınacak ürünün, sabit rantlarla ve ekonomi dışı zor kullanarak arttırılmasının bir sınırı olduğu için gelişimi teşvik edebilecek tek şey, emek üretkenliğindeki artış ve değişken rantlardır. Böylece baskı ve zor ile artık ürüne el koymanın ve sabit rantların yerini, emek ve geçim araçlarından koparılmış *dolaysız üreticiler* ve *toprağın piyasalaştığı değişken rantlar* almıştır. Feodalizmden kapitalizme geçiş sürecine dair *ticari model* anlatısını eleştiren Robert Brenner¹⁴¹ da benzer bir yaklaşımı savunur ve İngiltere'ye özgü toprak yapısını değerlendirirken; İngiltere'deki kapitalist kiracının sadece geliştikçe kapitalistleşen bir küçük üretici olmadığını, bizzat toprağa erişim koşulları itibarıyla başlangıçtan itibaren kapitalist bir karakter taşıdığını belirtir¹⁴².

Feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinin, *piyasa zorunlulukları* üzerinden kavranması, kapitalizmin kendinden önceki üretim biçimlerinden farkı ile de tutarlı ve açıklayıcıdır. Çünkü sadece kapitalizmde ekonomi ile siyaset birbirinden ayrılmıştır ve öncekilerinin aksine sadece kapitalizmde artığa el koyma, ekonomi dışı araçlarla gerçekleşmez. Wood'un¹⁴³ da belirttiği gibi kapitalizmde hem üreticilerin hem de mülk edinenlerin pazara bağımlı olması, bunların rekabet, birikim ve emeğin verimliliğinin arttırılması kurallarına bağımlı oldukları anlamına gelir ve rekabetçi üretimin, var olmanın temel şartını oluşturduğu bütün sistem, bu kurallar tarafından yönetilir¹⁴⁴. Wood, bir adım

Kesemizi işte böyle dolduruyoruz- ve laneti üzerimize çekmeden önce yün tarama işçisinin ücretini sekiz *groat* (dört penilik gümüş para) yirmi liradan yarım kрона düşürüyoruz. Eğer mırıldanmaya kalkarlarsa ve derlerse ki, “bu çok az”, biz de onlara “ya bunu kabullenirsiniz ya da iş yok diyeceğiz”. Onları işlerin iyi gitmediğine inandıracağız. Hiç bu kadar berbat durumda olmamışlardı, ama bizi ilgilendirmez... Biz de düşük ücretle yoksul dokumacıları çalıştırırız. Ücretleri daha düşürmek için olur olmaz hata buluruz. eğer işler kötü giderse, sonucu hemen görecektir. Ama işler iyi giderse hiçbir şeyden haberleri olmayacak. Onlara çarşafın denizaşırı ihracatının yapılmadığını söyleriz. Artık satmak için de bir çaba içinde olmadığımızı söyleriz. (...) Daha sonra sıra iplik eğiricilerine gelecek. Onlara bir kilo yerine üç kilo yün eğirteceğiz. Bize işi getirdiklerinde şikayet edeceklerdir. Bize aldıkları ücretle geçinemeyeceklerini söyleyeceklerdir. Eğer ipliği azıcık eksik getirirlerse üç peni eksik ödeme yapmaktan çekinmeyiz. İşte paramızı ve toprağımızı böyle sağlıyoruz. Sabahtan akşama bize çalışan insanlar sayesinde. Eğer tüm güçlerini bu işlere harcamasalar, başkaca bir yargılama olmadan kendimizi asmamız gerekirdi. Tabi yün tarayıcıları, iplik eğiricileri ve keçeciler de. Cüzi bir ücret için canı çıkan iplik eğiricileri sayesinde kesemizi dolduruyoruz. Hay huy etmeden” (Beaud, 2015: 45).

¹⁴¹Aston ve Philpin, 1995

¹⁴²Robert Brenner'dan aktaran Wood, 2002: 64

¹⁴³Wood, 2003a: 21

¹⁴⁴Piyanın rolüne ilişkin Polanyi (2000: 101) de şu tespiti yapmaktadır: “Oysa kendine özgü bir dürtüye, takas dürtüsüne bağlı olan piyasa kalıbı, belirgin bir kurumu, piyasayı, yaratabilir. Sonuçta, ekonomik sistemin piyasa tarafından kontrolünün toplumsal düzenin bütününe etkileyen sonuçlar vermesi de buna bağlıdır: Bu da bütün toplumun piyanın bir parçası olarak işlemesi anlamına gelir. Ekonomi, toplumsal ilişkiler içine yerleşecek (embedded) yerde, sosyal ilişkiler, ekonomik sistemin içine yerleşirler. Ekonomik unsurun toplumun varoluşu açısından taşıdığı hayati önem, başka bir sonuca varılmasını engeller. Çünkü bir kez ekonomik sistem, belirgin dürtülere dayanan ve özel sosyal konumlara yol açan ayrı kurumlar aracılığıyla düzenlenince, toplumun da bu sistemin kendi yasalarına göre işlemesine olanak verecek biçimde düzenlenmesi gerekir. Çok duyduğumuz “piyasa ekonomisi ancak bir piyasa toplumunda işleyebilir” cümlesinin anlamı budur.”

daha ileriye giderek bir anlamda, sadece kapitalizmde ayrı bir 'ekonomik' alanın bulunduğunu belirtir ve ekler:

“Çünkü hem ekonomik güç, siyasi veya askeri güçten ayrıdır, hem de sadece kapitalizmde 'pazar'ın kendine has bir gücü vardır. Ve bu güç, ister kapitalist ister işçi olsun herkese, kişilere göre değişmeyen rekabet, birikim ve kârı maksimize etme gibi belirli sistematik zorunlulukları empoze eder. Pazarla bağımlı olan bütün ekonomik aktörler, kişisel ihtiyaç ve istekleri ne olursa olsun ihtiyaç duydukları her şey için pazarın gereklerine uymak zorundadırlar.”¹⁴⁵

Az sayıdaki özel kişilerin elinde biriken devasa toprakların, 16. yüzyıldan itibaren tarımsal yapıda önemli bir değişime yol açtığını; bunun da yaşam ve geçim araçlarının piyasa zorunluluklarına tabi olmasına dair yarattığı etkileri görmüş olduk. Ancak piyasa zorunluluklarından kasıt, sadece piyasada alınıp satılmak üzere mal ve hizmet üretimi değildir; temeline bizzat emek gücünün metalaşması yerleştirilmelidir. Çünkü Brenner¹⁴⁶ tarafından da vurgulandığı gibi kapitalist ekonomik gelişmenin ardında emek gücünün meta olduğu sınıf-yapılı bir yeniden üretim sistemi yatmaktadır ve kâr için üretim, kendi başına üretici güçlerin gelişmesini belirleyemez. Bu durumda kapitalizm-öncesi üretim tarzları karşısında kapitalist ekonomik gelişmenin kökenlerine ilişkin tarihsel sorun, özgür ücretli emeğe dayalı mülkiyet/artık çıkarımı sisteminin (sınıf sisteminin) kökeni sorunu haline gelir. Dolayısıyla hem emek gücünün hem de üretim araçlarının metalaşmasıyla sonuçlanan tarihsel süreç öne çıkar. Bu da Marx'ın *ilkel birikim*¹⁴⁷ süreci olarak kavramsallaştırdığı analizdir.

1.4 Marx'ta İlkel Birikim

Ben Fine¹⁴⁸, *Marksist Düşünce Sözlüğü*'nde *ilkel birikim* maddesini açıklarken, Marx'ın bu kavramı, kapitalizmin tarihsel olarak ortaya çıktığı süreçle ilgili ele aldığını belirterek, yaygın kabul gören bir anlayışı dile getirir. Aslında bu bakış açısı yanlış değildir. Çünkü Marx¹⁴⁹, *ilkel birikimi* incelediği bölümün hemen girişinde kapitalizmin artı-değerin varlığını, artı-değerin varlığının kapitalist üretimi, kapitalist üretimin de büyük bir emek ve sermaye kitlesinin varlığını gerektirdiğini belirterek bir tarihsel gelişime işaret eder.

¹⁴⁵ Wood, 2003a: 22-23

¹⁴⁶ Brenner, 1986: 16

¹⁴⁷ Her ne kadar *ilkel birikim* kavramı, Marx'la birlikte anılsa da aslında bu kavramın kökeni, klasik ekonomi politiğin kurucusu olarak görülen Adam Smith'te de mevcuttur. Michael Perelman'ın¹⁴⁷ aktarımına göre Marx, Smith'in, “*önceki*” (*previous*) anlamında kullandığı kavramı Almancaya “*ursprünglich*” (*asıl, başlangıç, doğal*) şeklinde çevirmiş; ancak Marx'ın çalışmalarını İngilizceye çevirenler, bunu *primitive* (*ilkel*) şeklinde yeniden kavramsallaştırmışlardır (Perelman, 2010: 25).

¹⁴⁸ Bottomore, 2005: 298-299

¹⁴⁹ Marx, 2000: 677

Kapital'in geneline ters düşen bir şekilde bu kısımda Marx, sermaye birikimini açıklarken kullandığı soyutlamaları *ilkel birikim*de kullanmaz; tarihsel bir anlatımı tercih eder.

Marx, toplam sekiz kısımdan (otuz üç bölümden) oluşan Kapital'in¹⁵⁰ sekizinci kısmını, *ilkel birikime* ayırır ve bunu da sekiz alt bölümde inceler. *İlkel Birikimin Sırrı*¹⁵¹ başlıklı yirmi altıncı bölümde, kapitalizmin oluşumuna dair burjuva iktisatçılarının anlattıkları “kapitalizmin barışçıl oluşumu” masalını eleştirerek, bu süreci, üretim ve geçim araçlarının sermaye, emek gücünün de meta haline gelişi sorunsalı etrafında inceler. Marx'a göre para, üretim aracı ve geçim aracı sahipleri ile emeklerini satan özgür emekçilerin karşı karşıya gelmesiyle; yani meta pazarındaki kutuplaşma ile kapitalist üretimin temel koşulları sağlanmış olur:

“Kapitalist sistem, emekçilerin, emeklerini gerçekleştirebilecekleri araçlar üzerinde her türlü mülkiyet hakkından tamamen ayrılmış ve kopmuş olmalarını öngörür. Kapitalist üretim, ayakları üstünde doğrulur doğrulmaz, yalnız bu ayrılığı sürdürmekle kalmaz, bunu gitgide artan boyutta yeniden-üretir de. Bu nedenle, kapitalist sistemin yolunu açan süreç, emekçinin elinden üretim araçlarının sahipliğini alan süreçten başkası olamaz; bu süreç, bir yandan toplumsal geçim araçlarını sermayeye dönüştürür, öte yandan, doğrudan üreticileri ücretli emekçilere dönüştürür. İlkel birikim denilen şey, bu nedenle, üreticiyi üretim araçlarından ayıran tarihsel süreçten başka bir şey değildir. ilkel olarak görünür, çünkü, sermaye ve buna uygun düşen üretim tarzının tarih-öncesi aşamasını oluşturur.”¹⁵²

En kritik ifadelerinden olan bu alıntıda da görüldüğü gibi Marx, *ilkel birikimi*, toplumsal geçim araçlarının sermayeye, doğrudan üreticilerin de ücretli emekçilere dönüşüm süreci olarak görür ve çok net bir tarif yapar: *İlkel birikim*, üreticiyi üretim araçlarından *koparan tarihsel süreç* tir. Marx'a göre bu sürecin temeli, toplumsal üreticilerin (köylülerin) mülksüzleştirilmeleri; topraktan ayrılmalardır. Ancak sermaye ilişkisinin kurulabilmesi için üreticinin üretim araçlarından ayrılması yetmez; bunların sermayeye de dönüştürülmeleri gerekir.

Marx'a göre tarım emekçileri, ortak topraklardan sökülüp atılmış ve toprak sermayenin bir parçası haline getirilmiş, bu sayede sadece kent sanayileri için gerekli “özgür ve yasadışı”¹⁵³ proletarya sağlanmamış; aynı zamanda emek araçları ve emek maddesi de serbest hale gelerek, sanayi sermayesi için bir iç pazar yaratmıştır. Kapitalist çiftçinin doğuşu anlamına da gelen bu süreçte mülksüzleştirme, sömürgecilik, zor, devlet borçları sistemi, vergilendirme,

¹⁵⁰ Aksi belirtilmedikçe Kapital'in 1.cildinden yapılan alıntılarda *Sol Yayınları* (Marx: 2000) tarafından yapılan Türkçe çeviri esas alınmıştır.

¹⁵¹ Marx, 2000: 677-680

¹⁵² Marx, 2000: 678-679

¹⁵³ Marx, 2000: 697 (Yordam Kitap, “özgür ve korunmasız” şeklinde çevirmiştir. Marx, 2011: 704).

himayecilik...vb temel araçlar olmuştur¹⁵⁴. "Sermayenin tarihsel doğuşu"¹⁵⁵ olan bu süreç, *sahibinin emeğine dayanan özel mülkiyetin* çözülüp yok olmasına neden olmuş; küçük üreticilerin elinde yok olan bu özel mülkiyet, kapitalistlerin elinde yeniden toplanmıştır.

Marx'a göre bu koparma süreci, sadece doğrudan üreticilerle üretim araçlarının birbirinden ayrılması değil, aynı zamanda parayı sermayeye dönüştüren süreçtir de:

"Parayı sermayeye dönüştürmek için meta üretiminin ve meta dolaşımının varlığı yetmiyordu. Bir yanda değer, yani para sahibinin, öte yanda değer yaratan özün sahibinin; bir yanda üretim ve geçim araçlarına sahip bulunun bir kimsenin, öte yanda emek gücünden başka hiçbir şeyi olmayan bir kimsenin, birbirlerinin karşısında alıcı ve satıcı olarak yer almaları gerekiyordu"¹⁵⁶

Kapital'de *ilkel birikimi* incelediği sekizinci kısmın son bölümü olan *Modern Sömürgecilik Teorisi*'nde¹⁵⁷ Marx, E.G. Wakefield'in sömürgecilik teorisi üzerine odaklanır. Marx'a göre Wakefield, sömürgecilik konusunda yeni bir şey söylememiş de olsa, sermayenin *bir şey olmayıp* şeylerin aracılığıyla kişiler arasında kurulan *bir toplumsal ilişki* olduğunu keşfetmiştir.

Marx'ın ifadelerini toplamak gerekirse, *ilkel birikim*, üreticiyi üretim araçlarından *koparan*; toplumsal geçim araçlarını *sermayeye*, doğrudan üreticileri de *ücretli emekçilere* dönüştüren tarihsel bir süreçtir¹⁵⁸. Ancak üretim ve geçim araçlarının sermaye olabilmeleri

¹⁵⁴ "Her yerde barbarca bir kayıtsızlık; bir tarafta katı bir bencillik, diğer tarafta ise isimsiz bir sefalet ve her yerde sosyal bir savaş. Herkesin evi kuşatma altında. Her yerde yasalara bürünerek yapılan karşılıklı bir yağma var ve bunların tümü öylesine yüzüstüce, öylesine açıkça yapılıyor ki, insan burada açıkça kendini gösteren bu sosyal durumun sonuçları altında eziliyor; bu çılgın bünyenin hâlâ bir arada durabilmesine sadece şaşır kalabiliyor" (Engels, 2013: 63).

¹⁵⁵ Marx, 2000: 725-728

¹⁵⁶ Marx, 2011: 551

¹⁵⁷ Marx, 2000: 729-738

¹⁵⁸ Kapitalizmin başlangıcına dair belirsizliğin -bugüne dair pek tartışılmayan- bir diğer nedeni de emek ve sermaye arasındaki ilişkinin niteliği ile ilgilidir. Marx, *Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları* başlıklı çalışmasında emek sürecinin sermayeye tabi kılınışının ilkin gerçek üretim tarzında hiçbir değişiklik yapmayacağını; sadece sermayecinin emri, yönetimi ve gözetimi altına girdiğini belirtir. Emek süreci sermayenin boyunduruğu altına girer (bu onun öz sürecidir); sermayeci ise yönetmen/yönetici olarak sürece dâhil olur. Sermayenin emek üzerinde *biçimsel boyunduruğu* olan bu süreç, her türlü kapitalist üretim sürecinin *genel biçimi*, ama aynı zamanda gelişmiş *özgül-kapitalist üretim tarzının* yanında *özel* bir biçimdir. Kapitalizme özgü üretim tarzı, biçimsel boyunduruğu işin içine katsa da ikincisinin birincisini işin içine katması zorunlu değildir. Sermayenin emek üzerinde *biçimsel boyunduruğunda* tek *artı-değer* üretme biçimi, *mutlak artı-değer* üretimi; yani işgünü süresinin uzatılmasıdır. *Mutlak artı-değere* dayalı sermayenin emek üzerindeki *biçimsel boyunduruğu*, eski üretim tarzlarından yalnızca *biçimsel* olarak ayrılır. *Artı-emeği* mülk edinen ile onu sağlayan arasındaki salt para ilişkisi; *tabiiyet* doğuyorsa bu, satışın *özel içeriğinden* doğuyordu. Üreticiyi emeğinin sömürücüsü karşısında para ilişkisinden başka bir ilişkiye sokan, bir *tabiiyetten* değil; alıcının satıcıyı *iktisadi* bağımlılığına sokması, *yalnızca* emek koşullarının sahibi olması sayesinde. Siyasi ve toplumsal olarak sabitlemiş bir üstünlük ve tabiiyet ilişkisi söz konusu değildir. Üstünlük ve tabiiyet ilişkisi kölelik, serflik, vasallık, ataerkil vb. üstünlük biçimlerinin yerine geçince ilişkinin sadece *biçiminde* bir *dönüşüm* yer alır. Biçim, artık yalnızca *nesnel* nitelikte, biçimsel olarak gönüllü, *salt iktisadi* olduğu için *daha özgür hâle gelir*. Üretim sürecindeki *üstlük ve astlık* ilişkisi, üretim sürecindeki eski *bağımsızlığın* yerine geçer. Burada üretim sürecindeki eski *bağımsızlığın* yitirilmesi söz konusu olup üstlük ve astlık ilişkisi, bizzat, kapitalist üretim tarzına geçilmesinin ürünüdür

için hem *sömürme* hem de *boyunduruk altına alma* aracı olarak hizmet etmeleri gerekir. Bu sürecin temeli, halk yığınlarının topraktan *mülksüzleştirilmeleri* olsa da bunu sağlayan birden çok araç (sömürgecilik, zor, devlet borçları sistemi, vergilendirme, himayecilik...vb) vardır. Sermaye, bir şey olmayıp şeylerin aracılığıyla kişiler arasında kurulan bir *toplumsal ilişki* olduğundan; kapitalist üretim, üreticileri üretim araçlarından koparan süreci hem *sürdürür* ve hem de *artan boyutta yeniden-üretir*.

Marx'ın ulaştığı bu sonuçlara, muhtemelen takipçileri içinde kimsenin itirazı olmayacaktır. Ancak ulaşılan bu sonuçların süreklilik çerçevesine oturtulması, Marksistler arasında uzun zamandır tartışma konusu olmuştur. Oysa Marx'ın *ilkel birikime dair tarihsellik* vurgusu kadar açık olmasa da *süreklilik* de belirgin bir biçimde vurgulanmıştır. Bunu, her toplumsal üretim sürecinin aynı zamanda bir yeniden üretim süreci olduğunu, üretim koşullarının aynı zamanda yeniden üretimin koşulları şeklinde görülmesi gerektiğini ilkel birikimi incelediği bölümden önce net bir şekilde ifade eder:

“İşçinin kendisi durmaksızın nesnel zenginliği sermaye olarak, kendisine yabancılaşmış, kendisine hükmeden ve kendisini sömüren bir güç olarak üretir; aynı şekilde kapitalist de yine durmadan, öznel, kendini nesneleştirme ve kendine gerçeklik kazandırma araçlarından ayrılmış, soyut, yalnızca işçinin bedensel varoluşunda mevcut bulunan bir zenginlik kaynağı olarak emek gücünü; kısaca ücretli işçi olarak işçiyi üretir. İşçinin bu biçimde sürekli yeniden üretilmesi ya da ebedileştirilmesi, kapitalist üretimin sine quanon’udur (vazgeçilmez koşuludur).”¹⁵⁹

Biçimsel boyunduruğun genel karakteristiği, teknolojik olarak hangi tarzda işletilirse işletilsin, *emek sürecinin* doğrudan doğruya *sermayeye tabi kılınışı* değişmez. Ama bu temel üzerinde teknolojik ve başka açılardan *özgül, emek sürecinin gerçek doğasını ve gerçek koşullarını dönüştüren bir üretim tarzı –kapitalist üretim tarzı–* yükselir. Ancak bunun işin içine girmesiyledir ki *sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğu* ortaya çıkar. Sermayenin emek üzerinde *gerçek boyunduruğu*, mutlak *artı-değerden* farklı olan göreceli *artı-değeri* geliştiren bütün biçimlerde geliştirilir. Sermayenin emek üzerinde *gerçek boyunduruğuyla* birlikte üretim tarzının kendisinde, emeğin üretkenliğinde ve sermayeci ile işçi ilişkisinde tam -ve sürgit ilerleyerek yinelenen- bir devrim meydana gelir. Sermayenin emek üzerinde *gerçek boyunduruğunda*, emek sürecinin kendisinde meydana gelmekte olan bütün *değişimler* devreye girer. *Emeğin toplumsal üretici güçleri*, büyük ölçekli emekle birlikte, bilim ile makinelerin dolaysız üretime uygulanması geliştirilir. Bir yandan, şimdi *sui generis* bir üretim tarzı olarak biçimlenmekte olan *kapitalist üretim tarzı* maddi üretimin değişik bir biçimini yaratır. Öte yandan maddi biçimde meydana gelen bu değişim sermaye ilişkisinin gelişmesinin temelini oluşturur ki o nedenle bu ilişkinin upuygun biçimi, emeğin üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine uygun düşer.

“Üretim için üretim”, daha *sermayenin emek üzerinde biçimsel boyunduruğuyla* birlikte, *mümkün olduğu kadar büyük ve mümkün olduğu kadar çok artı-değer* üretmek, doğrudan doğruya üretimin amacı hâline gelir gelmez (ürünün mübadele değeri belirleyici amaç hâline gelir gelmez) ortaya çıkar. Böyle olmakla birlikte sermaye ilişkisine *içkin* bu eğilim, ancak, *kapitalizme özgü üretim tarzı* ve onunla birlikte *sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğu* gelişmiş olduğunda *upuygun bir tarzda gerçekleşir* ve teknolojik açıdan da bizzat bir *gerekli koşul* hâline gelir.

Görüldüğü gibi Marx, sermayenin emek üzerindeki boyunduruğunu *biçimsel* ve *gerçek* olarak ikiye ayırmış; birincisi *mutlak artı-değer*, ikincisi ise *görelî artı-değer* ile özdeş görülmüştür. Kapitalizmin başlangıcına dair analizler, genelde -sadece- sermayenin emek üzerindeki *biçimsel* boyunduruğu esas alınmakta; *gerçek* boyunduruk ise pek tartışılmamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Marx, 2011: 741-860

¹⁵⁹ Marx, 2011: 552

Dolayısıyla,

“kapitalist üretim süreci, kendi seyri aracılığıyla, emek gücü ile emeğin koşulları arasındaki ayrılmayı yeniden üretir. Böylece işçinin sömürülmesinin koşullarını yeniden üretir ve ebedileştirir. İşçiyi, sürekli olarak, yaşayabilmek için emek gücünü satmaya zorlar ve kapitalist, sürekli olarak zenginleşmek için bu emek gücünü satın alabilecek duruma getirir.”¹⁶⁰

Görüldüğü gibi Marx¹⁶¹ için kapitalist üretim süreci, sadece meta, sadece artı-değer üretmekle kalmaz, sermaye ilişkisinin bizzat kendisini, bir tarafta kapitalisti, diğer tarafta ücretli işçiyi üretir ve yeniden üretir; bunlar, birbirlerini gerektirdikleri için, karşılıklı olarak birbirlerini yaratır.

Kapital'in oluşumu üzerine eserinde Rosdolski, benzer bir noktaya dikkat çeker ve süreklilik vurgusunu şöyle yapar:

“Elbette kapitalist üretim biçiminin var olabilmesinin koşullarından biri, üreticiler ile üretim koşulları arasındaki başlangıçtaki birliğin parçalanması ve üreticilerin kendi üretim koşullarını ve ‘emek fonlarını’ kaybetmeleriyle birlikte ‘biriktirme işlevi’ni de kaybetmeleridir. Bu şekilde bakıldığında, *ilksel birikim*, bizzat sermaye ilişkisini oluşturan öğelerden birisidir ve bu yüzden ‘sermaye kavramında içerilmiş durumdadır’. Ama bu, işçinin üretim araçlarından ayrılması sürecinin bir seferde olup bitmiş bir süreç olarak görülmesi gerektiği anlamına gelmez. Bundan, onun sadece tarihsel bir olgu olarak görülmesi gerektiği sonucu çıkmaz! Tersine, ‘sermaye var olur olmaz, kapitalist üretim biçiminin kendisi de, tarihsel bir tersyüz oluş gerçekleşene kadar, bu ayrımı giderek genişleyen bir ölçekte sürdürecektir ve yeniden üretecek şekilde evrilir. Bu süreç, ‘aynı zamanda emeğin nesnel koşullarını ve yeniden üretim koşullarını oluşturan emeğin artan ürünlerinin, emeğin karşısına sürekli olarak sermaye şeklinde, yani –kapitalistte kişileşen- emeğe yabancılaşmış ve ona egemen olan güçler şeklinde çıkmasına neden olan’, artı-değerin sürekli sermayeye dönüşmesi yoluyla gerçekleşir. ‘Sonuç olarak biriktirmek, yani artı-ürünün bir kısmını yeniden üretim araçlarına çevirmek kapitalistin özgün bir işlevi haline gelir’. (...) Ama bu birikim, sadece ‘*ilksel birikim* içerisinde ayrı bir tarihsel süreç, sermayenin oluşum süreci olarak ve bir üretim biçiminden diğerine geçiş olarak görünen şeyi, daimi bir süreç olarak sunar”¹⁶².

Bu sürecin –kapitalist üretim biçiminin daha da ilerlemesinin- sonucunda;

“El zanaatlarının ve bizzat üreticinin, küçük ölçekli toprak mülkiyetinin vb. giderek yok oluşu değil, aynı zamanda ‘küçük kapitalistlerin büyükler tarafından yutulması ve ilkinin sermayeden yoksunlaştırılması’dır. Bir kez daha “*ilksel birikimle* başlayan, sermayenin birikimi ve merkezileşmesinde daimi bir süreç olarak görünen ve kendini en sonu mevcut sermayelerin birkaç elde toplanması ve birçok kimsenin sermayelerinden yoksun bırakılması şeklinde ifade eden’ aynı ayrılma süreciyle karşı karşıyayız. Bu, ancak kapitalizmin kendisinin ortadan kalkmasıyla, yani üreticilerle

¹⁶⁰ Marx, 2011: 558

¹⁶¹ Marx, 2011: 559

¹⁶² Rosdolski, 2012: 300-301

nesnel üretim koşulları arasındaki başlangıçtaki birliğin yeniden kurulmasıyla sonlanabilecek bir süreçtir”¹⁶³.

Tam da burada, Marx’ın *ilkel birikim* konusundaki hangi ifadelerini esas almak gerektiği sorusu ortaya çıkmaktadır. Çünkü Marx’ın eserlerinde, her iki yaklaşımı da destekleyecek ifadeler mevcuttur. Örneğin *ilkel birikimin* “kapitalizmin tarih öncesi aşamasını oluşturduğu”¹⁶⁴ ifadesi, geleneksel görüşü; *koparma ve dönüştürme* sürecinin “artan boyutta yeniden üretildiği”¹⁶⁵ ifadesi, süreklilik görüşünü destekler niteliktedir. Bu sorunun doğru yanıtı, Marx’ın çalışmalarıyla kurulması gereken ilişkinin nasıl olması gerektiğiyle ilgilidir.

Marksizm ile kurulması gereken ilişkinin kuramsal mı, yoksa metodolojik mi olması gerektiği; sürekli tartışma konusu olan başlıklardandır. Her ne kadar bu ikisinin birbirinden ayrılması mümkün olmasa da özellikle güncel tarihsel-toplumsal olaylarda ya da kuramsal olarak Marx’ın katkılarının yetersiz kaldığı noktalarda ikincisinin referansına başvurma zorunlu olduğu söylenebilir. Çünkü her şeyden önce Marksizm bir dogma değil, Özuğurlu’nun¹⁶⁶ da vurguladığı gibi tarihsel kapitalizmin devrimci eleştirisine yönelmiş bir dünya görüşüdür. Eleştiridir, çünkü mevcut düzenin kendisini sunuş biçiminin arkasındaki gerçekleri deşifre eder; devrimcidir, çünkü sömürü ve baskıdan uzak bir dünyanın mümkün olduğu tezini ve pratiğini ortaya koyar. Dolayısıyla “Marksizm ile kurulması gereken ilişki, doktriner değil, politik olmak durumundadır”¹⁶⁷. Çünkü “Marksizm, devrimci bir dünya görüşüdür; yeni açılımlar için uğraşmak zorundadır; bir dönemin geçerli tezlerine takılıp kalmayı tümüyle yadsır. Onun yaşayan gücü en iyi şekilde entelektüel öz-eleştiri çabaları ile tarihin iniş çıkışları ve karmaşasında korunur.”¹⁶⁸

1.5 Luxemburg’un Katkıları

Bilindiği gibi Rosa Luxemburg¹⁶⁹, temel eseri olan *Sermaye Birikimi*’nde *yeniden üretim* ve *sermaye birikimi* sorununa eğilir. Luxemburg’un eserinin, bu çalışmanın konusu açısından asıl önemli olan kısmı, son bölümü, yani *Birikimin Tarihsel Koşulları*’dır. Burada, öncülleri yüzünden Marx’ın genişlemiş yeniden üretim şemasının sermaye birikiminin gerçek ve tarihsel sürecini açıklayamayacağını söyleyen Luxemburg¹⁷⁰, birikim sürecinde tüketimin

¹⁶³ Rosdolski, 2012: 300-301

¹⁶⁴ Marx, 2000: 679

¹⁶⁵ Marx, 2000:679

¹⁶⁶ Özuğurlu, 2014: 40

¹⁶⁷ Özuğurlu, 2014: 40-41

¹⁶⁸ Özuğurlu, 2014: 41

¹⁶⁹ Luxemburg, 2004

¹⁷⁰ Luxemburg, 2004: 267

yegane unsurları olarak sadece kapitalistler ile işçilerden ibaret görülen varsayımının hatalı olduğunu belirtir. Temel savı ise şudur: Kapitalizm, var olabilmek ve gelişebilmek için *kapitalist olmayan üretim biçimlerinin bulunduğu bir ortama* ihtiyaç duyar.

Luxemburg, Marx'ın genişlemiş yeniden üretim şemasına dair getirdiği eleştirilerini¹⁷¹ temellendirmek için birikimin tarihsel koşullarına odaklanır ve sermayenin üç aşamalı bir mücadele izlediğini belirtir: Doğal ekonomiyle mücadele, meta ekonomisiyle mücadele¹⁷² ve rekabet mücadelesi.

Kapitalizmin, var olabilmesi ve gelişmesi için ihtiyaç duyduğu kapitalist olmayan üretim biçimlerini, “doğal ekonomiyle mücadele” kapsamında değerlendiren Luxemburg¹⁷³, burada sermayenin amaçlarını;

1. Üretim güçleri kaynaklarına sahip çıkmak.
2. İşgücünü özgürleştirip kendi hizmetine sokmak.
3. Meta ekonomisini getirmek.
4. Ticaret ile tarımı ayırmak.

şeklinde sıralar ve şu tespitlerde bulunur:

“Avrupa’da kapitalizmin tarihinin başladığı ilkel birikim aşamasında (...) kapitalizmin (...) üretim araçlarıyla işgücünü büyük ölçekte sermayeye dönüştürmede kullandığı en önemli silah, köylülerin mülksüzleştirilmesiydi. Ancak iktidardaki sermaye, modern sömürgecilik siyasetiyle bugün bile aynı işi hem de daha büyük ölçekte yapmaktadır. Kapitalizmin, üretim araçlarını günün birinde sadece meta değişimi yoluyla elde edebileceği anı beklemesini ummak hayaldir. (...) Sermaye buralarda yavaş iç parçalanma sürecini bekleyecek olsa, bu süreç yüz yıllar alabilir. Büyük bir sabırla bu sürecin tamamlanmasını ve en önemli üretim araçlarını ticaret yoluyla sağlamayı beklemek, bu toprakların üretim güçlerini tümünden reddetmek anlamına gelir. İşte kapitalizmin sömürge ülkelerle ilişkilerinde, en önemli üretim araçlarına el koymasına gerek duyması bundandır.

(...) Kasımlarla genişleyen birikim, nasıl çalışan sınıfın doğal bir şekilde artmasıyla yetinemez ve bunu bekleyemezse; kapitalist olmayan formasyonların doğal iç çözülmeyle meta ekonomisine geçmesini de bekleyemez, böyle bir süreçle yetinemez. Bu durumda sermayenin önündeki tek çözüm,

¹⁷¹ Luxemburg’ın eleştirileri, sadece “kapitalist olmayan toplumsal formasyonlara ihtiyaç” ile sınırlı değildir. Diğer eleştirilerini şöyle sıralamak mümkündür: 1-Marx’ın şemasındaki varsayımlardan, üretimin kimin yararına sürekli katlanarak genişletildiği çıkarılamaz. 2-Şema, emeğin verimliliğini tamamen göz ardı etmektedir; bu, üretim sürecinin teknik temelleri, birikimden etkilenmiyor demektir. 3-Şema, yatırılmayı bekleyen bir sermaye olarak, artık değerın parasal biçimde nakit olarak kullanılmasına ve biriktirilmesine olanak tanımaz. 4-Şema, her iki kesimi, bundan ötürü de kapitalist üretimin bütün dallarını eşit ölçüde etkileyen birikimin olduğunu varsayar. Böylece şema, kapitalist gelişmenin fiili sürecini hiçe sayan bir toplam sermaye hareketini varsayar. 5-Şema, Marx’ın, Kapitalin üçüncü cildinde üzerinde durduğu toplam kapitalist süreç kavramı ve yönelimiyle çelişmektedir. (Bkz: Luxemburg, 2013: 44-66)

¹⁷² Her ne kadar Luxemburg burada, kapitalizmi ifade eden *meta ekonomisi* kavramını kullansa da bu tespiti açıklık getirdiği kısımda bunu *meta ekonomisinin getirilmesi* şeklinde açıklar.

¹⁷³ Luxemburg, 2004: 280

kuvvet kullanmaktır. Sermaye birikimine tarihsel bir süreç olarak baktığımızda, bu yöntemin sadece ortaya çıkış aşamasında değil günümüzde bile yerleşik bir silah olarak kullanıldığını görüyoruz.”

Görüldüğü üzere Luxemburg, sermayenin *ilkel birikim* yöntemlerinin sürekli olduğunu net bir şekilde ifade etmekte; kapitalist sermaye birikiminde kuvvet kullanmanın zorunlu olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü “şiddet yöntemi, kapitalizm ile doğal ekonomik örgütlenmeler arasındaki anlaşmazlığın *doğrudan sonucudur*”¹⁷⁴ ve “kuvvet kullanma yöntemi, en kârlı, en hızlı sonuç getiren, dolayısıyla sermaye için *en uygun yöntemdir*”¹⁷⁵. Dolayısıyla bu yöntemin zorunlu sonucu, “artan militarizm”¹⁷⁶ dir.

Luxemburg, *ilkel birikim*in tipik örneği olarak İngiltere’yi inceleyen Marx’ın aksine sömürge ülkelere odaklanır ve İngiltere’nin Hindistan’da, Fransa’nın da Cezayir’de izlediği siyasetleri inceler. Hindistan, daha önce sırasıyla Persler, Yunanlılar, İskitler, Afganlar ve Moğollar tarafından işgal edilmesine rağmen; İngiliz işgaline kadar Hint toplumunun toplumsal yaşamı ve geleneksel yapısı hiç bozulmamıştır. Çünkü daha önceki işgalciler, egemen olma ve sömürme amacı gütmelerine rağmen, ülkenin toplumsal örgütlenmeleri bozmamış ve üretim araçlarını çalmakla ilgilenmemişlerdir. İngilizlerin farkı, Hint toplumunun var olabilmesinin temeline, yani toprağa saldırmaları olmuştur. Bunun için de - Marx’ın da *ilkel birikim*in araçlarından olduğunu söylediği- vergilendirmeyi kullanmışlardır. Vergi yükünün ciddi oranda yükseltilmesi, zaten halkın emeğinin ürününün tamamına yakınının vergilere gitmesine yol açarken; üstüne bir de vergi borçlarına karşılık köy toprağına el konulması imkanı taşıyan bir yasanın çıkarılması, bu süreci hızlandıran ana etkenlerden biri olmuştur. Köylüler, *ilk müşteri olma hakkını* kullanarak kendilerini korumaya çalışsalar da bu topraklar, parsel parsel İngilizlerin eline geçmiştir. Tabi bu süreç boyunca (1858 yılına kadar bölgeye hükmeden Doğu Hindistan Şirketi dönemi) İngilizler, Hintliler yararına tek bir kamu hizmeti yapmamışlardır. Çünkü İngiliz sermayesinin tek amacı, Hint topluluklarını yok etmek ve onları üretim araçlarından yoksun bırakmak olmuştur.

İngiliz sömürgesindeki Hindistan’dan sonra Fransız sömürgesindeki Cezayir’i inceleyen Luxemburg, burada da eski işgallerle yenilerini karşılaştırır. Uzun bir süre çoğunlukla *klanların ortak mülkiyeti* halinde olan Cezayir’in Türkler¹⁷⁷ tarafından işgali, bu yapıyı ciddi şekilde bozmuştur. Ancak Fransızlardan farklı olarak Türkler, toprağın tamamına

¹⁷⁴ Luxemburg, 2004: 282

¹⁷⁵ Luxemburg, 2004: 282

¹⁷⁶ Luxemburg, 2004: 282

¹⁷⁷ Luxemburg, Cezayir’in işgali ile ilgili “Osmanlı İmparatorluğu” yerine “Türkler” demeyi tercih ettiğinden, bu çalışmada da aynı ifadeler kullanılmıştır.

el koymamış, köy topluluklarının komünal topraklarına dokunmamış; sadece klanların ekilmeyen topraklarının büyük bir bölümünü yerel Türk yöneticisinin idaresi altında *miri topraklara*¹⁷⁸ dönüştürmüştür¹⁷⁹. Oysa Cezayir'i "kölelikle mücadele" ve "düzen ve uygar koşullar kurma" sloganlarıyla işgal eden Fransızlar, iki amaçla davranmışlardır: Arap aile birliğini ve ortak mülkiyeti yıkmak. İlk *cantonments* olarak bilinen bir iskan sistemi geliştiren Fransızlar, klan topraklarına yerleştirilmiş; aşiretler ise küçük bir bölgeye sürülmüştür. Ancak bu sistem, büyük bir spekülasyon ve tefeciliğe yol açarken; sömürgeciliği ileri taşımadığından yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. 1830'dan başlayarak bu yüzyılın sonuna kadar çıkarılan yasalarla Fransa'nın Cezayir'de kurduğu rejimin sonucu, Arapların üretim ve geçim alanlarından kopararak Türkiye'ye göç etmesi olmuştur.

Doğal ekonomiyle mücadelenin ardından Luxemburg, üretim araçları sağlamanın ve artık değeri realize edebilmenin ikinci önemli koşuluna, *meta ekonomisinin getirilmesi* sürecine değinir. Çünkü *doğal ekonominin* yıkılması, ilkel birikim için *gerekli koşuldur*; ama *yeterli koşul* değildir. Ya da Luxemburg'un sözleriyle "sermaye, yabancı toplumsal birimleri gerçekten de zorla üretim araçlarından yoksun kılabilir, işçileri kapitalist sömürüye tabi tutabilir; ama onları kendi metalarını satın almaya ya da artı değeri realize etmeye zorlayamaz."¹⁸⁰ Luxemburg, bu süreci, yani *doğal ekonominin yerini meta ekonomisini* almasını, Afyon Savaşları üzerinden inceler.

İngilizler, 17.yüzyıldan itibaren Hindistan'da ürettikleri afyonu satın alması için Çin'i zorlamaya başlamıştır. 19.yüzyılın başlarında afyon fiyatının düşmesi, afyon tüketimini halkın lüksü haline getirmiş; özellikle yoksul kesim tarafından tüketilen ucuz afyon, büyük bir toplumsal felakete yol açmıştır. Bu duruma karşı Çin, hem ithalata ambargo koyma kararı vermiş; hem de afyon kullanımına karşı ciddi cezalar belirlemiştir. Luxemburg'a¹⁸¹ göre bunların iki önemli sonucu olmuştur: Birincisi, ülke için afyon plantasyonları bitmeye başlamıştır; ikincisi, ithalat ambargosunu kaldırması için Çin'e savaş ilan edilmiştir. Bunlar, Çin'in afyon çubuğu üzerinden Avrupa uygarlığına "açılmasının" harika başlangıcı olmuştur.

Kapitalizm ile kapitalist olmayan üretim biçimleri arasındaki ilişkilerin başat yöntemlerinden gördüğü sömürgeciliği, Hindistan ve Çin üzerinden inceleyen Luxemburg,

¹⁷⁸ Miri topraklar, tasarruf hakkı devlete ait olan topraklardır. Bu mülkiyet biçimiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Divitçioğlu, 2003

¹⁷⁹ Buradan, Türklerin Cezayir'in toprak yapısına hiç müdahale etmediği sonucu çıkarılmamalıdır. Uygulamalar sonucunda toprakların çoğunluğu, Türklere ya da tefecilere gitmiştir. Çoğu köylü, vergi yükünden ve topraklara el konulmasından kaçabilmek için kiliseye sığınmış; böylece hatırı sayılır bir toprak, kilise mülkiyetine geçmiştir. Ancak buna rağmen hâlâ toprakların büyük bir kısmı, kamu mülkiyetine aittir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Luxemburg, 2004: 289

¹⁸⁰ Luxemburg, 2004: 294

¹⁸¹ Luxemburg, 2004: 296-297

diğer başat yöntemleri uluslararası ödünç sistemi ve savaş olarak görür. “Kapitalist birikimin emperyalist aşaması, evrensel rekabeti ima eder ve sermayenin daha önce artı-değerini realize ettiği hinterlandın sanayileşmesinden ve kapitalist kurtuluşundan geçer. Bu aşamayı, yabancı ülkelere borç verme, demiryolu yapımı, devrimler ve savaşlar karakterize eder.”¹⁸²

Luxemburg¹⁸³, borç verme (ödünç) sisteminin, kapitalist olmayan grupların parasının sermayeye, para sermayenin üretken sermayeye, birikmiş sermayenin de eski kapitalist ülkelerden genç kapitalist ülkelere yönlendirmeye hizmet ettiğini belirtir ve uluslararası ödünç sisteminin sermaye birikimi açısından taşıdığı bu işlevleri de demiryolları yapımı örneği üzerinden inceler. Çünkü demiryolları yapımı; emperyalist siyaset, ekonomik tekelleşme ve geri toplulukların ekonomik yönden boyunduruk altına alınması amaçlarına hizmet eder¹⁸⁴. Rusya’nın Mançurya demiryolunda çalışan mühendislerini korumak için asker göndermesinin, Mançurya’nın işgal edilmesinin yolunu aralaması, bunun en tipik örneklerinden biridir.

Bir yandan realize edilip sermayeye dönüştürülemeyen atıl birikim için yatırım alanları bulunmasını sağlayan, diğer yandan da çevre ülkeleri boyunduruk altına alma olanağı yaratan ödünç sistemi ve sermaye ihracı, Luxemburg’a göre Marx’ın genişlemiş yeniden üretim şemasındaki eksikliklerden biridir. Çünkü bu örneklerde sermayenin genişlemiş yeniden üretimi, zaten realize edilmiş olan artı-değerin sermayeye dönüştürülmesidir. Örneğin kendisine Arjantin demiryollarının yapımında bir çıkış noktası bulan İngiliz sermayesi, geçmişte Çin’de Hindistan afyonu şeklinde realize edilmiş olabilir.

Luxemburg’a¹⁸⁵ göre kapitalizm ile kapitalist olmayan üretim biçimleri arasındaki ilişkilerin bir başka temel belirleyeni de sermayenin her tarihsel aşamasına eşlik eden militarizmdir. *İlkel birikim* döneminde fetihlerin bir aracı olan militarizm, daha sonra modern sömürgeleri boyunduruk altına almak, üretim araçlarına el konulabilmesi için ilkel toplumların sosyal örgütlenmeleri yok etmek, sosyal yapının uygun olmadığı ülkelere zorla meta ticaretini sokmak ve yerli halkı işçi haline getirip sömürgelerde ücret karşılığında çalışmak zorunda bırakmak için kullanılmıştır. Militarizm en sonunda, kapitalist ülkelerin

¹⁸² Luxemburg, 2004: 320

¹⁸³ Luxemburg, 2004: 321-322

¹⁸⁴ Emperyalizmin temel araçlarından biri olan sermaye ihracı ile ilgili Luxemburg’un verdiği örneklerinden birkaçı şöyledir: İngiltere’nin Arjantin’de inşa ettiği demiryolu uzunluğu 1885’te 1.951 mil, 1893’te 8.557 mildir. Arjantin’e yaptığı ihracat ise 1885’te 4.7 milyon sterlinken, 1890’da 10.7 milyon sterlin olmuştur. Ayrıca Arjantin, 1874’te 10 milyon sterlin borç almışken, 1890’da aldığı borç miktarı 59 milyon sterlini bulmuştur.

Luxemburg, Türkiye ile ilgili de şu verileri aktarır: 1896’da Almanya’nın Türkiye’ye ihracatı 1.4 milyon sterlin iken, 1911’de bu rakam, 5.65 milyon sterlini bulmuştur. Özellikle Asya Türkiye’sine ihraç edilen malların değeri, 1901’de 0.6 milyon sterlinden 1911’de 1.85 milyon sterline yükselmiştir (Luxemburg, 2004: 326-327).

¹⁸⁵ Luxemburg, 2004: 348-349

kapitalist olmayan bölgeleri ele geçirmek için giriştiği rekabetçi mücadelede de bir silah olarak kullanılmıştır. Yani militarizm, artı-değerin realize edilmesinde önde gelen bir araçtır; kendi başına bir birikim alanıdır.

Luxemburg'un üzerinde önemle durduğu diğer konu da rekabet mücadelesi aşamasıdır; çünkü sermaye, genişleme olanaklarının yetersizliği karşısında uluslararası düzeyde önlemler almalıdır. Bu önlemler de kaçınılmaz olarak, ciddi anlaşmazlıklara ve yasa tanımaz saldırganlığa/şiddete başvurmaya yol açar. İşte Luxemburg'un o ünlü "iyimser" iddiası, burada vücut bulur: "Sermaye birikiminin kendisine açık duran kapitalist olmayan çevre için verdiği *rekabetçi mücadelenin siyasal ifadesi*"¹⁸⁶ olan emperyalizm, "kapitalist olmayan uygarlıkların çöküşünü ne kadar şiddetli, acımasız ve mükemmel bir şekilde gerçekleştirirse, kapitalist birikimin bindiği dalı da o kadar hızlı bir şekilde kesmektedir. Emperyalizm, kapitalizmin ömrünü uzatmanın tarihsel yöntemi olmakla birlikte, kapitalizmin çabuk bir şekilde sona erdirilmesinin de en emin yoludur."¹⁸⁷ Bu aşamada, yani Marx'ın kuramına dair boşlukların "doldurulduğu" ve "gerçeğin", Marx'ın genişlemiş yeniden üretim şemasına karşılık gelmeye başladığı evrede, birikimin sınırlarına ulaşılmış ve kapitalist üretim, ölüm noktasına varmıştır. "Sermaye açısından birikimin durması, üretken güçlerin gelişmesinin durması anlamına gelecek ve bunu kaçınılmaz olarak, nesnel tarihsel gereklilik olarak, kapitalizmin çöküşü izleyecektir."¹⁸⁸

Çalışmasının sonlarına doğru Luxemburg, aktardıklarını bir araya getirir ve sermaye birikiminin iki farklı yönü olduğunu belirtir:

"Birincisi, meta piyasası ve artı-değerin üretildiği yer –fabrika, maden, tarım çiftlikleri- ile ilgilidir. Birikim bu açıdan bakıldığında, en önemli aşamasını kapitalist ve ücretli işçi arasındaki işlemlerin oluşturduğu salt ekonomik bir süreçtir. Ancak bu aşama, eşdeğerlerin değişimi ile sınırlıdır ve meta değişiminin sınırları içinde kalır. Değişimde hiç değilse biçim açısından barış, mülkiyet ve eşitlik hüküm sürer; mülkiyet hakkının, birikimin izlediği yol boyunca nasıl başkalarının mülküne sahip çıkma haline geldiğini, meta değişiminin nasıl sömürüye dönüştüğünü ve eşitliğin nasıl sınıf egemenliği haline geldiğini ortaya koyabilmek için bilimsel çözümlemenin keskin diyalektiği gerekliydi.

Sermaye birikiminin diğer yönü, kendisini uluslararası sahnede göstermeye başlayan, kapitalizm ile kapitalist olmayan üretim biçimleri arasındaki ilişkilerle ilgilidir. Buradaki başat yöntemler, sömürgeci siyaset, uluslararası ödünç sistemi –çıkar çevreleri siyaseti- ve savaştır.

Gerçekte siyasal güç, ekonomik sürecin aracı olmaktan başka bir şey değildir. Sermayenin yeniden üretiminin koşulları, sermaye birikiminin bu iki yönü arasındaki organik bir bağ sağlar. Kapitalizmin tarihsel yaşamı, bu ikisi birlikte ele alınırsa anlaşılabilir."¹⁸⁹

¹⁸⁶ Luxemburg, 2004: 342

¹⁸⁷ Luxemburg, 2004: 343

¹⁸⁸ Luxemburg, 2004: 319-320

¹⁸⁹ Luxemburg, 2004: 347-348

Görüldüğü gibi Luxemburg'un argümanındaki kilit nokta, kapitalizmin, yan yana olduğu kapitalist olmayan tabakalara ve toplumsal örgütlenmelere her bakımdan bağımlı olmasını iddia etmesidir. Luxemburg için bu bağımlılık, sermayenin yeniden üretimi için de geçerlidir ve kapitalizmde yeniden üretimin üç boyutu vardır: Artı-değerin gerçekleşmesi, maddi öğelere erişim ve gittikçe artan değişken sermaye. Son boyut, -canlı emek arzını ifade ettiğinden- yedek sanayi ordusunun yaratılması; yani proleterleştirme ile ilgilidir. Luxemburg'a göre Marx, *ilkel birikim* sürecini geçici bir süreç olarak ele almış; kapitalist üretim biçiminin boy vermesinin sancıları olarak görmüştür. Ancak "kuramsal boyutu ne olursa olsun, tarihsel bir süreç olarak sermaye birikimi, her açıdan, kapitalist olmayan tabakalara ve toplumsal örgütlenme biçimlerine dayanmaktadır"¹⁹⁰; bu yüzden de kapitalist üretim, başka toplumsal örgütlenmelerin emek gücü olmadan yürüyemez.

Her ne kadar Luxemburg'un Marx'ın şemasına yönelik ifadeleri ciddi eleştirilerle karşılaşmış olsa da katkıları yadsınamaz. Bunlardan biri de Luxemburg'un proletaryanın oluşumuna dair -az önce sözü edilen- kavrayışıdır.

Bilindiği gibi Marx¹⁹¹, sermaye birikim sürecinde *proletarya* ile *yedek sanayi ordusu* (görelî fazla nüfus) arasında bir ayırım yapar ve *proletaryanın* mutlak büyüklüğü ve emeğin üretici gücü ne kadar büyük olursa, *yedek sanayi ordusunun* da o kadar büyük olacağını belirtir. Marx'a göre görelî fazla nüfusun karşılaşılan üç biçimi vardır: *Akıcı* (modern sanayide çalıştırılan), *saklı* (tarımdan koparılanlar) ve *durgun* (düzensiz çalıştırılanlar). Haydutlar, suçlular, seks işçileri¹⁹² ise Marx için en altta olan ve *tortu* olarak adlandırdığı kesimi oluşturur.

Marx'ın bu ayırımı, genişletilmiş yeniden üretim şemasındaki varsayımlarında bir çelişki oluşturur, çünkü şemada Marx, çalışan işçileri *akıcı* nüfus ile sınırlamış; proletaryayı bir bütün olarak ele almamıştır. Şema bu çerçevede kurulduğu için sermayenin organik bileşimindeki artışla işsiz kalan nüfus, aynı zamanda ek emek talebini karşılayacak olan nüfustur, dolayısıyla sistemde sadece akıcı nüfus vardır; saklı ve durgun nüfusun süreçte bir etkisi yoktur. Ancak genişletilmiş yeniden üretim şemasına göre hem değişmeyen hem de değişen sermaye arttığına göre ihtiyaç duyulan işçiler nasıl üretilecektir? Bunu, sermayenin organik bileşiminin artması sonucu işsiz kalan kitlenin yeniden işe alınmasıyla sınırlamak, yeni işçi yaratılmasını dışlamak anlamına gelmektedir. Eğer ki "artı-değer, dolayısıyla

¹⁹⁰ Luxemburg, 2013: 88

¹⁹¹ Marx, 2011: 619-622

¹⁹² Her ne kadar metnin çevirisinde "fahişeler" ifadesi kullanılmış olsa da çalışmanın bu kısmında doğrudan alıntı yapılmadığı için "seks işçisi" ifadesi tercih edilmiştir.

sermayenin birikim fonu, işçinin gerekli tüketim fonundan çalınarak oluşturuluyor”¹⁹³ ise üretim sürecine yeni işçilerin katılması zorunludur; ancak şema, bunu dışlamaktadır.

Burada şemanın piyasada işçilerin hazır bulunduğu varsayımına dayandığı söylenebilir. Bir başka ifadeyle ek değişen sermaye olarak ek emek gücünün daima piyasada hazır bulunacağının varsayıldığı ifade edilebilir. Ancak varsayımların, modelle tutarlılık oluşturması gerektiği de açıktır. Eğer ki şema –Rosa’yı eleştirenlerin sıkça ifade ettiği gibi- bir denge durumunu yansıtıyorsa, sermayenin organik bileşiminin artması ve kâr oranlarının düşmesiyle oluşacak krizin yaratacağı bir artık nüfus da şemaya -daha doğru bir ifadeyle denge durumuna- içkin olmasa gerek. Bu bakış açısındaki temel eksiklik, işçi sınıfının bir bütün (çalışan ve çalışmayan) olarak sürece dahil etmemek ve *ilkel birikimin* proleterleştirme süreciyle yeni işçi oluşturulması görevini üstlendiğini görmemesidir. Oysa sürece ilkel birikim çerçevesinde bakmak, şemaya ilişkin varsayımlardan birinin gerçek hayatla örtüşmesini de sağlayacaktır.

1.6 İlkel Birikimin Sürekliliği ve Ekonomi Dışı Zor

İlkel birikimin geleneksel yorumu, kapitalist üretimin temel koşullarının oluşmasını ifade eder ve bu süreç, kapitalist üretimin yerleşmesiyle tamamlanmıştır. Bu görüşün iki önemli temsilcisi, -her ne kadar ticaretin rolü konusunda ciddi tartışma yaşamışlarsa da- Maurice Dobb ve Paul Sweezy’dir. *Kapitalizmin Gelişi Üzerine İncelemeler* isimli eserinde Dobb, geçiş süreci üzerine olan çalışmasının beşinci bölümünün hemen girişinde, “kapitalizmin oluşumunda temel bir aşama olarak bir sermaye birikimi aşamasından söz etmenin ilk bakışta kimsenin itiraz edemeyeceği basit bir ifade olarak gözükebileceği”¹⁹⁴ni belirtir ve Marx’ın, *ilkel birikimi* “kapitalist üretimin tam olgunlaşmasından *zaman olarak önceki*”¹⁹⁵ birikim anlamında kullandığını ifade eder.

Kapitalizme geçiş sürecine dair Dobb’un eseri ile tartışma yürüten Sweezy, *ilkel birikim* konusunda Dobb ile aynı fikirdedir:

“Genelde, Dobb’un kapitalizmin doğuşuna ilişkin çözümlemesine tümüyle katılıyorum. Soruna yaklaşımı, olağanüstü açık ve aydınlatıcı bir nitelik taşımaktadır: Bütün kitabın en yüksek noktası olarak değerlendirebilirim bunu. Ancak Dobb’un kendisi tarafından da açıkça önemli görülen iki tez var ki, bunların eleştirel bir incelemeyi gerektirdiği kanısındayım. Birincisi, terimin en bütünlüklü anlamıyla sanayici kapitalistin kökeni; ikincisi ise ilk birikim süreci ile ilgilidir.”¹⁹⁶

¹⁹³ Marx, 2011: 582

¹⁹⁴ Dobb, 1992: 160

¹⁹⁵ Dobb, 1992: 160

¹⁹⁶ Sweezy, 1984a: 55

Bu pasaja bir dipnotla açıklama getiren Sweezy, Dobb'un çözümlemesini doğru bulsa da *ilkel birikim* yerine *ilk birikim* kavramının kullanılmasını önerir:

"Dobb, Moore ve Aveling çevirisini izleyerek, "ilkel" (primitive) birikim demektedir. Bu terim yanıltıcı olabilir; çünkü anlatılmak istenen şey sürecin, terimin alışlagelmiş anlamıyla ilkelliği değil (gerçi böyle olabilir ve çoğu kez öyledir de), fakat ondan önce gelen bir birikimin bulunmadığıdır. Bu yüzden "original" ya da "ilk" (primary) sözcükleri *ursprünglich* sözcüğünü daha iyi karşılamaktadır."¹⁹⁷

Görüldüğü gibi Dobb ve Sweezy, -her ne kadar birincisi *ilkel*, ikincisi *ilk* nitelemesini kullanmayı tercih etse de- *ilkel birikimi*, kapitalizmin *tarihsel ön koşulu* bağlamında ele almışlardır. *İlkel birikimin*, kapitalizmin yapısal bir unsuru olarak ele alınması gerektiğini söyleyenler içinde önde gelen temsilcilerinden olan Massimo De Angelis ise bu bakışı eleştirerek, Marx'ın kavramsallaştırmasının *tarihsel* değil *ilişkisel* olduğunu vurgular:

"Herhangi bir zaman diliminde gerçekleşecek olan birikim süreci, elbette ki daha önceden biriktirilmiş bir miktar sermayenin üretim sürecine katılmasını gerektirir. Genel olarak kapitalist üretim, bir miktar "ilk" ya da "ilkel" birikimi gerektirir. Adam Smith her ne kadar terim olarak kullanmasa da işbölümünün ve sonucunda emeğin üretken gücünün gelişebilmesi için "stok birikim" in bir önkoşul olduğunu iddia ederek ilkel birikim fikrine ilk göndermeyi yapmıştır. Marx'ın ilkel birikime yaklaşımı başından beri sermaye kategorisine verdiği farklı teorik anlamla ilişkili olmuştur. İlkel birikim fikri bir "stok" olarak sermayeden çok bir ilişki olarak sermaye fikrine dayanmaktadır: *Sermaye ilişkisi*, işçiler ve onların emek gücünün gerçekleşmesi için gerekli olan koşulların mülkiyeti arasında tam bir ayrılmayı gerektirir."¹⁹⁸

Her ne kadar Marx, *ilkel birikim* sürecini soyutlamalar yerine tarihsel anlatımla aktarsa ve hatta bu sürecin bir tarihi dönemi ifade ettiğine dair açıklamaları olsa da Massimo De Angelis'in iddiası doğrudur. Çünkü Marx, *ilkel birikim* ile ilgili, "kapitalist sistemin yolunu açan"¹⁹⁹, "emekçinin elinden üretim araçlarının sahipliğini alarak üreticileri ücretli emekçilere, toplumsal geçim araçlarını da sermayeye dönüştüren"²⁰⁰, "kapitalist üretim tarzının tarih-öncesi aşaması"²⁰¹ ve "sermayenin tarihsel doğuşu"²⁰² tespitlerini yapsa da; son bölümde "sermayenin bir şey olmayıp şeylerin aracılığıyla kişiler arasında kurulan bir toplumsal ilişki"²⁰³ olduğunu belirtir:

¹⁹⁷ Sweezy, 1984a: 55

¹⁹⁸ <http://www.commoner.org.uk/02deangelis.pdf> (erişim tarihi: 30.03.2015).

¹⁹⁹ Marx, 2000: 678-679

²⁰⁰ Marx, 2000: 678-679

²⁰¹ Marx, 2000: 678-679

²⁰² Marx, 2000: 725-728

²⁰³ Marx, 2000: 730

“Bir zenci, bir zencidir. Ancak belirli koşullar altında bir köle durumuna gelir. Bir pamuk eğirme makinesi, pamuk eğirme makinesidir. Ancak belirli koşullar altında *sermaye* durumuna gelir. Bu koşullardan koparıldı mı, artık sermaye değildir –tıpkı altının kendi kendine *para* olmaması ya da şekerin, şekerin *fiyatı* olmaması gibi... *Sermaye* de bir toplumsal üretim ilişkisidir. *Bir burjuva üretim ilişkisi*, burjuva toplumunun üretim ilişkisidir.”²⁰⁴

Bu tespitler, *ilkel birikim* sadece bir stok birikimi şeklinde değerlendirilemeyeceği konusunda önemli bir kavrayış sunmaktadır. Eğer Marx, geleneksel yorumcularının söylediği gibi bu süreci stok birikimi şeklinde değerlendiriyor olsaydı, biriktirilen servetin aynı zamanda sermayeye dönüştürülmesi gerektiğine ve sermayenin de bir toplumsal ilişki biçimi olduğuna dair ısrarla vurgu yapmak zorunda kalmazdı. Wood, kapitalizmin kökeni üzerine olan çalışmasında bu konuya şöyle açıklık getirmektedir:

“Marx, ‘sözde ilkel birikim’i eleştirisinde, klasik ekonomi politik ve onun ticarileştirme modelinden net bir şekilde koptu. Ayrıntılarıyla ekonomi politiği eleştirinde açıklanan genel ilkeler –bilhassa zenginliğin kendi başına ‘sermaye’ olmayıp sermayenin özgül bir toplumsal ilişki olduğu konusundaki ısrarı- burada feodalizmden kapitalizme geçişe uygulanır. Bu ilkelerden anlaşıldığı üzere, sadece zenginlikten ibaret olan birikim, kapitalizmin kökenindeki belirleyici faktör değildi. Klasik ekonomi politiğin ‘ilkel birikim’ ‘sözde’dir, çünkü sermaye, Marx’ın tarif ettiği üzere, sadece herhangi bir zenginlik ya da kâr birikimi değil, aynı zamanda bir toplumsal ilişkidir de, dolayısıyla kapitalizmi yaratan bu türden bir birikim değildir. Zenginliğin birikimi kapitalizmin açık ve zorunlu koşullarından birisi olsa bile yeter ya da belirleyici olmaktan uzaktı. Olsa olsa bu zenginliği *sermayeye* dönüştüren mülkiyet ilişkilerindeki bir dönüşümdü.”²⁰⁵

İlkel birikim sürekli ise *ilkel birikim* ile *sermaye birikimi* arasındaki fark nedir? Bu soruya De Angelis²⁰⁶, net bir yanıt vermektedir: “*İlkel birikim* de (sermaye) birikim(i) de ortak bir unsur olarak *ayrılmayı* içerseler de iki kavram iki farklı *varoluşa* işaret eder. İlkel birikim, *ayrılmanın başlangıcı* anlamına gelirken; (sermaye) birikim(i), aynı *ayrılmanın* daha büyük ölçekte *yeniden üretimini* ifade eder” ve “ilkel birikim ile birikim arasındaki fark, sabit değil ayrılmanın gerçekleştiği koşullara ve biçimlere göre değişkendir.” Ancak “birikim, temel olarak ekonomik ilişkilerin sessizce bastırılmasına dayanırken; ilkel birikim sırasında ayrılma, devlet ve belirli toplumsal sınıflar vb. gibi doğrudan ekonomi dışı güçler yoluyla gerçekleşir.”

Hem sermaye birikimi hem de *ilkel birikim* sermayenin genişlemesi ve merkezileşmesinin bir parçası olsa da sermaye birikimi, üretim sürecindeki sermaye faaliyeti

²⁰⁴ Marx, 2000: 730

²⁰⁵ Wood, 2002: 44

²⁰⁶ <http://www.commoner.org.uk/02deangelis.pdf> (erişim tarihi: 30.03.2015).

ile ilgiliyken; ilkel birikim, daha çok meta dışı kalmış alanların metalaştırılması, dolayısıyla potansiyel sermaye süreçleriyle daha ilgilidir. Ayrıca sermaye birikimi, daha çok ekonominin sessiz yasalarıyla işlerken; *ilkel birikim*de ekonomi dışı zor, kaynak aktarma sürecinde aktif rol aldığı için yoğun emek sömürüsü ve politik şiddetin birlikteliği söz konusudur. Dolayısıyla burada devletin doğası ve rolüne ilişkin bir parantez açmakta yarar var.

Engels'ten²⁰⁷ bu yana biliyoruz ki devlet, topluma dışarıdan dayatılmış bir güç değil, toplumun gelişmesinin belirli bir aşamasındaki bir ürün; toplumdan doğan, ama onun üstünde yer alan ve gitgide ona yabancılaşan bir güçtür. Devlet, sınıf karşıtlıklarını frenleme gereksiniminden -ama aynı zamanda bu sınıfların çatışması ortasında- doğduğu için kural olarak iktisadi bakımdan egemen olan, bu sayede siyasi bakımdan da egemen duruma gelen, en güçlü sınıfın devletidir. Ezilen sınıfı boyunduruk altına tutmak ve sömürmek için yeni araçlar kazanan sınıf devleti, bu yüzden kapitalizmde, ücretli emeğin sermaye tarafından sömürülmesinin aletidir. Tıpkı antik devletin, köleleri boyunduruk altında tutmak için köle sahiplerinin; tıpkı feodal devletin, serf ve angaryacı köylüleri boyunduruk altında tutmak için soyluların organı olan devlet gibi.

Bu yönüyle her sınıflı toplumda olduğu gibi kapitalist toplumda da devlet tarafsız olmayacak ve sermaye birikim sürecinde kapitalist sınıfın koruyuculuğunu ve destekçiliğini üstlenecektir. Dolayısıyla kapitalist sistemde devlet, artığın doğrudan üreticilerden çekilip alınmasının politik biçimini ifade edecek; bu biçimdeki değişimler, dönem dönem birbirinden farklılıklar gösterecektir. Özellikle sermaye birikiminin krize girdiği zamanlarda... Böyle dönemlerde "ceza hukuku, toplum mühendisliğinin en önemli araçlarından bir tanesi haline gel(ir)"²⁰⁸ ve "gerçeğin (olağanüstü halin, devrimin, iç savaşın vs.) soğuk ve acımasız yüzüyle baş başa kalan bir siyasi tahlil, konfora bel bağlayamaz"²⁰⁹. Çünkü "sermayenin ekonomi dışı güçlerinin desteği olmadan var olamayacak olan ekonomik gücü, ekonomi dışı güç desteğini tıpkı önceden olduğu gibi bugün de asıl olarak devletten almaktadır."²¹⁰

Ekonominin sessiz yasalarıyla üretilen artı-değere üretim sürecinde el konulduğu sermaye birikiminden farklı olarak *ilkel birikim* sürecinde devlet, el koyma faaliyetini üretim sürecinden yeniden üretim sürecine kadar genişletmekte; sürecin belirleyici unsuru ise politik

²⁰⁷ Engels, 1998: 199-201. Lenin (2016: 19) de benzer bir tespit yaparak şu ifadelere yer verir: "Devlet, sınıf karşıtlıklarının giderilemezliğinin bir ürünü ve ifadesidir. Devlet, sınıf karşıtlığının giderilmesinin nesnel olarak mümkün olmadığı yerde, anda ve ölçüde ortaya çıkar. Tersinden söylersek, devletin varlığı, sınıf karşıtlıklarının giderilemez olduğunu kanıtlar."

²⁰⁸ Yelkenci, 2013a: 12

²⁰⁹ Yelkenci, 2013b: 91

²¹⁰ Wood, 2003a: 17.

şiddet olmaktadır. Bu açıdan Terence' J. Byres'in tanımı, *ilkel birikim* kuramının önemini kavramada anlamlı bir katkı sağlamaktadır:

"İlkel birikimi, başta toprak olmak üzere varlıkların, piyasa dışı araçlarla ve genellikle devletin rıza göstermesi ya da aracılığıyla, kapitalist olmayan sınıflardan potansiyel olarak kapitalist olanlara devredilmesi olarak tanımlayabiliriz. Bu devir, ister hırsızlık ister yasal yollarla tahliye ettirme, isterse itibari fiyattan satın alma yoluyla olsun force majeure (zorlayıcı nedenlerle) gerçekleştirilir."²¹¹

Benzer bir tanımlı Özügürlü da yapar ve *ilkel birikimin* ayırt edici özelliklerinden olan ekonomi dışı zor karakterini şöyle vurgular:

"İlkel birikim, sürekliliği olan bir sermaye stratejisidir; birikimin 'ekonomi dışı zor' boyutlarını oluşturur. En genelde, doğrudan üreticilerin kendine yeterli ya da kendi tedariklerine dayalı yaşam alan ve pratiklerinden olduğu kadar, kolektif ya da kamusal nitelikteki meta-dışı varlıklardan da koparılmasını ifade eder."²¹²

Ancak sermaye birikimi ve *ilkel birikim* arasındaki farklılıklardan dolayı bu iki süreç arasında bağ olmadığı düşünülmemelidir. Her ne kadar birikim ve ilkel birikim birbirinden farklı anlamlara sahip olsa da bu ikisi arasında bir bağ vardır. Mandel, bu bağı şöyle ifade etmektedir:

"Demek ki burada ikili bir süreci ele alıyoruz. Ve hem sermayenin çıkışı hem de bunu izleyen öz-gelişimini anlamak istiyorsak bu süresin iki tarafı birleştirilmelidir. İlkel sermaye birikimi ve artı-değer üretimi yoluyla sermaye birikimi, başka bir deyişle, sadece iktisat tarihinin birbirini izleyen evreleri değil, aynı zamanda eşzamanlı ekonomik süreçlerdir. Kapitalizmin şimdiye kadarki tüm tarihi boyunca ilkel sermaye birikimi süreçleri, daima sermaye birikiminin egemen biçimi olan üretim sürecinde değer yaratmak yoluyla sermaye birikimi ile bir arada var olmuşlardır."²¹³

İlkel birikimin sürekliliği tezinin bir diğer savunucu Werner Bonefeld de iki birikim biçiminin içsel bir bağlantıya sahip olduğunu söyler:

"İki birikim biçimi arasında içsel bir bağlantı vardır –kitlesel el koymanın tarihsel varsayımı, diğerinin kendi gizli öncülü olarak ona duyduğu ihtiyaçta saklıdır. 'Toplumsal yeniden üretim sürecinin her önkoşulu aynı zamanda onun bir sonucudur ve sonuçlarından her biri de aynı zamanda onun önkoşulu olarak görünür'. İlkel birikimin kurucu içeriği, kapitalist birikimde görünüşte yok olur, ama bunun yalnızca yeniden üretimin sonucu olarak yeniden ortaya çıkarmak için yapar."²¹⁴

²¹¹ Byres,: 2014: 145

²¹² Özügürlü, 2005: 67

²¹³ Mandel, 2013: 62

²¹⁴ Bonefeld, 2014: 70-71 Kuşkusuz burada Bonefeld, Marx'ın yöntemiyle bir analogi kurmaktadır: "Eskiden üretim koşulları, işçi bunları, bağımsız olarak karşısında hazır bulduğu ölçüde, sermaye olarak karşısına çıkıyordu. Şimdi, sermayeye dönüştürülmüş üretim koşulları olarak karşısına çıkan, kendi emeğinin ürünüdür. Önkoşul olan, şimdi üretim sürecinin sonucudur" (Marx, 2011: 820).

*İlkel birikimin içeriğinin, kapitalist ekonomik biçimlerin içinde askıda olduğunu iddia eden Bonefeld*²¹⁵, kopuş mantığının da sermayenin gerçek süreci olarak görülmesi gerektiğini belirtir ve bu süreci şöyle değerlendirir:

“Bu süreç, insanın bilinçli etkinliğinin, insanın kendi koşullarından koparak bağımsız bir güce, sermayeye dönüşmesi sürecidir. Emek ürünlerini metaya dönüştüren sermaye, metayı da kendi ürünü olarak sunar. Üretimin toplumsal özelliklerinin maddileştiği, ama aynı zamanda üretimin maddi temellerinin de kişiselleştiği bu süreç, bize, kapitalist toplumsal ilişkileri ya da toplumsal ilişkilerin meta biçimini verir. Toplumsal ilişkilerin meta biçimi, insan etkinliğinin kendi koşullarından kopuşunu barındıran bir ilişki biçimidir. Kapitalist toplumsal ilişkilerin belirleyici olduğu koşullarda (ilişkilerin meta biçimi altında), ilkel birikimin tarihsel biçimi, artık ilksel özelliklerini ve bağımsız varlığını kaybetmiş ve geçersizleşmiştir; bununla birlikte ilkel birikimin tarihsel biçimi içinde ortaya çıkan kopuş mantığı, toplumsal ilişkilerin meta biçimi düzeyinde, tarihsel-dönemsel özellikleri ile değil fakat kendi cismi ve özünü oluşturan kopuş eylemi ile varlığını devam ettirir.”²¹⁶

Bonefeld²¹⁷, -biraz iddialı bir önermeyle de olsa²¹⁸ - *ilkel birikimi*, meta biçiminin hem tarihsel temeli, hem kurucu ön varsayımı, hem de üzerinde durduğu zemin olarak niteler. Bu çalışma tarafından da –kısmen- benimsenen Bonefeld’in bu tespitleri²¹⁹, neo-liberal dönemde sermaye birikim döngüsünün, neden "sadece pre-kapitalist yapıların değil, piyasa gereklerine tabi olmayan, belli ölçülerde meta-dışı kılınmış alanların da tasfiyesini gerektirdiği"²²⁰ni kavrayacak ölçüde genişletildiğinde anlam kazanacaktır.

²¹⁵ Bonefeld, 2014: 75

²¹⁶ Werner Bonefeld’den aktaran Özügür, 2003: 176-177

²¹⁷ Werner Bonefeld’den aktaran Özügür, 2003: 177

²¹⁸ Bonefeld, zaman zaman indirgemeci bir yaklaşımla “sermayenin merkezileşmesi, değer yoluyla birikim değildir; merkezileşme, bir el koyma biçimidir” şeklinde tespitlerde de bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Bonefeld, 2014: 81

²¹⁹ İlkel birikimin sürekliliği kuramını savunan birçok yazar, haklı bir şekilde bu sürecin temelini ekonomi dışı zor ile sürdürüldüğünü tespit etmekte; ancak yine bu yazarlardan birçoğu, analizlerinin temelinde emeğin metalaşmasını koymamaktadır. Bu yönüyle “emeğin metalaşmasının ilkel birikimin en temel ögesi olduğu” (Richard A. Walker’dan aktaran Glasman, 2014: 183) vurgusu son derece yerindedir.

²²⁰ Özügür, 2014: 39

İKİNCİ BÖLÜM

NEO-LİBERALİZM, İLCEL BİRİKİM VE TÜRKİYE

*"Nasıl tanımlanırsa tanımlansın, bir avuç insan zenginliği cebe indirirken, çoğunluğun yaşamak için gerekli olandan yoksun olması, açıkça doğa yasasına aykırıdır. (...)Bir toprak parçasını çitle çevirip burası bana aittir diyen ve buna inanacak sıradan insanlar bulan ilk kişi, uygar toplumun da ilk kurucusu olmuştur. Biri çıkıp da kazıkları söküp, sınırları ortadan kaldırıp, hemcinslerine, "sakın ola ki bu yalancıyı dinlemeyin, eğer toprağın ve kazancın herkese ait olduğunu unutursanız, bu, sizin sonunuz olur" diyebilseydi, insanlığı bunca cinayet, savaş, sefalet ve iğrençlikten kurtarmış olurdu. Açıkça görüldüğü gibi, iş o hale gelmiş durumda ki, artık eskisi gibi devam etmesi mümkün değil."*²²¹

*"Toplumda bir kez özel mülkiyet oldu mu, insanlar en fazla mülkiyeti elde edebilmek için bütün yolları, diğer insanları yoksul bırakmak pahasına denerler ve bu da bir kısım insanın zengin, diğerlerinin de yoksul olmasına sebep olur. Aylak aylak gezip kimseye bir faydası dokunmayan, ahlaksız ve açgözlü zenginler ve sürekli çalışıp halka hizmet eden, dürüst ve namuslu yoksullar: İşte, artık kaderlerinin değişmesi gereken iki türlü insan."*²²²

*"Hiç kimsenin yararlanabileceğinden fazlasını tekeline alma hakkı yoktur; milyonlarca insan açlıktan ölürken, zenginlerin yoksullara verdikleri şeyler, kusursuz bir iyilik değil, kusurlu bir haklıdır."*²²³

2.1 Sermayenin Altın Çağı: Neo-liberalizm

Egemen öğretide liberalizm, bir özgürlük teorisidir; insanlığın siyasi, iktisadi, sosyal tarihi açısından insanlara en geniş özgürlüğü sağlayan (veya kazanılmış özgürlüklerle en iyi bağdaşan) teoridir. Ancak liberalizmin özgürlük anlayışı, bireysel özgürlük ekseninde formüle edilir. Bunun anlamı, bireyin kendi tercihleri doğrultusunda yaşam hakkının teslim edilmesi; devletin, bireyin tercihlerine müdahale etmemesidir. İktisat politikası açısından ise liberalizmin temelinde piyasa ekonomisi vardır ve bireysel özgürlük kavrayışıyla ortak yönü, devletin piyasa işleyişinin dışında kalmasıdır. Görüldüğü gibi liberalizmin özünde, devletin müdahale alanının sınırlanması, piyasanın kendi kurallarıyla işlemesi vardır.

²²¹ Jean Jasgues Rousseau'dan aktaran Beaud, 2015:83-84

²²² More, 2008: 68

²²³ Makine Kırıcılık Hareketi Haklar Deklarasyonu (Linebaugh, 2014: 28).

Piyanın kendi kurallarıyla işlemesi görüşünün ilk temsilcisi, “görünmeyen el” teorisiyle Adam Smith’tir. Smith’in merkantilist döneme bir eleştiri ve yeni gelişen kapitalizme övgü bağlamında dile getirdiği “görünmeyen el”, piyanın devlet müdahalesi olmaksızın kendiliğinden dengeye geleceğini ifade etmektedir. Devlet müdahalesi olmaksızın kendi kurallarına göre işleyen piyasaı, Polanyi -geçmişten farklılıklarına odaklanarak- şöyle eleştirir:

“Kural, ekonomik sistemin sosyal sistemin içine yerleşmesiıdi, ekonomiye hakim olan davranış ilkesi ne olursa olsun, kurumsal bir kalıp olarak piyanın varlığı onunla uyum sağlayabiliyordu. Bu kalıbın temelini oluşturan takas veya değişim ilkesi, sistemin geri kalan kısmının zararına yayılma eğilimleri göstermiyordu. Merkantilizmdeki gibi, en fazla gelişmiş oldukları yerlerde piyasalar, hem köylülük içinde hanelerin, hem de ulusal yaşamın kendilerine yeterliliğini teşvik eden bir merkezi idarenin kontrolü altında işliyorlardı. Nitelik düzenlemeler ve piyasalar birlikte geliştiler. Kendi kurallarına göre işleyen piyasalar bilinmiyordu; hatta, “kendi kurallarına göre işleme” fikrinin ortaya çıkışı, gelişme yönünde yüz seksen derecelik bir değişikliğe yol açmıştı. Piyasa ekonomisinin temelindeki olağanüstü varsayımlar, ancak bu gerçeklerin ışığında tam olarak anlaşılabilir.

Piyasa ekonomisi yalnızca piyasalar tarafından kontrol edilen, düzenlenen ve yönlendirilen bir ekonomik sistemdir; malların üretim ve dağıtımının düzeni, bu kendi kurallarına göre işleyen kurumsal kalıba bırakılmıştır.”²²⁴

“Kendi kurallarına göre işleyen bir piyasa, toplumun ekonomik ve sosyal düzeylere bölünmesi gibi önemli bir talebi beraberinde getirdiği”²²⁵ için rekabetçi kapitalizm döneminin egemen öğretisi haline gelen “görünmeyen el” ve “laissez faire” doktrininin yıkıcı etkileri, 1844 ve 1848 ayaklanmalarıyla sorgulanmış; 1873 kapitalist bunalımıyla yerini yavaş yavaş devlet kontrolünün artmasına ve tekelleşmeye bırakmıştır.

Kapitalizmin tekerci evresine denk düşen ve sömürgelerin yeniden paylaşımı olan iki dünya savaşının ardından liberalizm, yerini, refah devletine bırakmış; egemen iktisat politikaları Keynesyen bir hat biçimini almıştır. Erinç Yeldan²²⁶, bu sürecin temel yönelimlerini şöyle özetlemektedir:

- Üretimde markalaşma yerine standardizasyona yönelik, “kitlesel tüketim için kitlesel üretim” anlayışına dayalı Fordist teknoloji;
- Ücretli emeği üretim sürecinde “maliyet” unsuru olduğu kadar, aynı zamanda da “tüketim talebi” yaratan bir olanak şeklinde değerlendiren ve dolayısıyla, ücretli emeğin sendikal taleplerine göreceli olarak daha ılımlı yaklaşan sosyal devlet yapısı;

²²⁴ Polanyi, 2000: 114

²²⁵ Polanyi, 2000: 118

²²⁶ Yeldan, 2010: 161

- İç pazarın güçlü tutulmasına yönelik genişleyici ve işsizliğin azaltılmasına öncelik veren maliye ve para politikaları;
- Sermaye birikiminde önceliği ulusal sanayileşmeyi gözetmek üzere finans sermayesini düzenleyici ve hareketliliğini kısıtlayıcı kontroller;
- Aşırı rekabetçi ve yıkıcı spekülasyonu önlemek üzere sabit (ya da düzenlenmiş) döviz kuru politikaları.

Kapitalizmin altın çağı da denilen ve ana yönelimleri Bretton Woods Konferansı'yla belirlenen yeni dönem, sermayenin aşırı birikime dayalı krizden kaynaklı kâr oranlarının düşmesiyle sonlanmaya başlamış; 1970'lerden itibaren yeni bir arayış gündeme gelmiştir. İlk Şili'de askeri darbe ile uygulamaya konulan ve çerçevesi, askeri darbenin komutanı Pinochet için Milton Friedman tarafından belirlenen, sonra ABD ve İngiltere'de Reagan ve Thatcher tarafından yürürlük kazandırılan -Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku'nun yıkılmasıyla küreselleşen- iktisat politikalarının ismi, neo-liberalizm olmuştur.

Neo-liberalizmi sadece teknolojik gelişmenin artması (üretici güçlerin gelişimi) çerçevesinde *küreselleşme* terimiyle açıklayan yaklaşımların aksine bu çalışmada neo-liberalizm, *emperyalizm* kavrayışıyla ele alınmaktadır. Sebebi ise basittir: Neo-liberalizm bir üretim tarzı olmadığından kapitalizm ve emperyalizmden ayrı düşünülemez.

Küreselleşme terimini kullanan çözümlemeler, Boratav'ın²²⁷ da altını çizdiği gibi emperyalizmi stratejik bir kavram olarak kullananlardan üç bakımdan ayrılır:

1. Yapısal bağımlılığın yerini karşılıklı bağımlılık alır.
2. Çevre ekonomilerinden sistematik artık aktarımının önem taşıdığı bölüşüm çatışmaları gündem dışına kaydırılır; bunun yerine pozitif toplamı oyun özellikleri taşıyan bir yaklaşım yerleşir.
3. Piyasa güçlerinin eşitsiz ekonomik ve politik güç dengeleri altında işlediğini vurgulayan eleştirel perspektif terk edilir ve bunun yerini uluslararası mal ve sermaye piyasalarına karşı duyulan fanatik bir güven perspektifi (yeni bir tür "piyasa fetişizmi") alır.

Dünya kapitalizminin eşitsiz ve bileşik gelişimi ile sömürü ilişkisine yer vermeyen bir bakış açısının ne neo-liberalizmi ne de kapitalizmin herhangi başka bir evresini açıklama imkânı yoktur. Evet, küreselleşmecî bakış açısına sahip olanların iddia ettiği gibi teknolojik

²²⁷ Boratav, 2010: 22-23

gelişmeler inanılmaz hızla artmış, dünya küçülmüş, uluslararası ticaret gelişmiş, sermaye hareketliliği yükselmiştir. Ancak günümüz kapitalizmini tanımlamak için bunlar yeterli ölçütler olsaydı, aynı tanımlamanın 19.yüzyılın son çeyreği için de kullanmak mümkündü. Çünkü dünyanın bugünkü “küreselleşmesi”ne benzer bir gelişme 1870’lerden itibaren de yaşanmıştır²²⁸. Dolayısıyla bugün yeni olan şeyleri dünle bağlantılı bir şekilde, yapı ve süreçler bütünlüğünü bozmadan anlamak önemlidir. Bu çerçevede neo-liberalizmin temel yönelimlerini şöyle özetlemek mümkündür²²⁹.

2.1.1 Malileşen Kapitalizm

Bilindiği gibi Marx, kapitalizmi tahlil ederken başlangıç noktası olarak üretimi; yani metayı temel alır; çünkü kapitalizm, genelleşmiş bir meta üretimi sistemidir. Bu sistemin yapısal özelliklerinden birisi, emekçilerin gelirlerinin tümünü tüketime ayırması; buna rağmen burjuvazinin ise (kârının) çok büyük bir çoğunluğunu yatırıma yöneltmesidir. Tüketim, tasarruf ve yatırıma dair bu nitelik, kapitalizmin yapısal özelliklerinden olduğu gibi sık sık krize sürüklenmesinin de temel nedenlerindendir. Çünkü kapitalist, bir yandan ücretleri baskılayarak sömürü ve kârı yükseltmeye çalışırken; diğer yandan da üretilen bu malları, emeğini sömürdüğü aynı kesime satmak zorundadır. Dolayısıyla hem ücretleri baskılama hem de onun alım gücüne bağımlı olma, kapitalizmi sürekli bir biçimde krize gebe kılar.

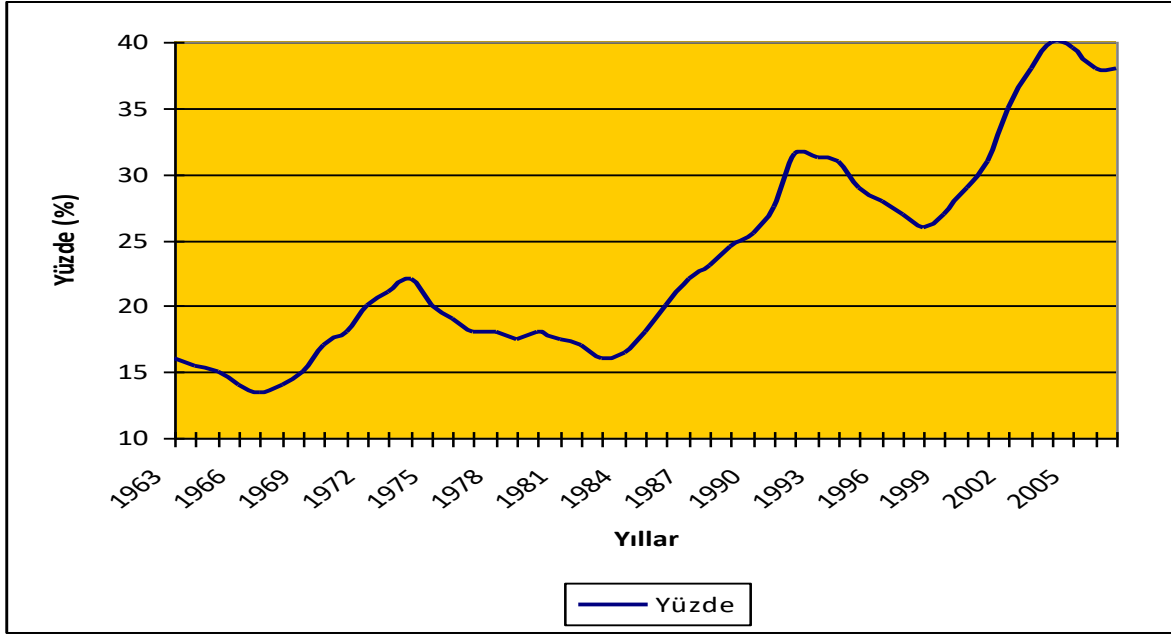
Kapitalist sistemle ilgili bir diğer yapısal çelişki de bu sistemin kâr edebilmek için emek sömürüsüne ihtiyaç duymasıdır. Bunu yapmanın da iki temel yolu vardır: Birincisi, çalışma sürelerini uzatarak sömürüyü arttırmak (*mutlak artı değer*); ikincisi, teknolojik gelişmelerle (makineleşmeyle) emek verimliliğini yükseltmek (*nispi artı değer*). Ancak kapitalistin, üretim sürecindeki makineleşme oranını yükseltmesi, geçici bir çözümdür; çünkü değer (toprağı/doğayı saymazsak) kaynağı emektir. Dolayısıyla kapitalist, makineleşmeyi arttırıp işçi sayısını azaltırken; aynı zamanda değer kaynağı olan işçiyi de üretim sürecinin dışına çıkarmış olur. Bu da kâr oranlarını zorunlu bir eğilim olarak düşürür. İşte bu nedenle Marx, “sermayenin karşısındaki en büyük engel, yine sermayenin kendisidir” der.

Kapitalistlerin bu kriz sarmalına bulduğu -geçici- çözüm, ellerinde tuttıkları birikimi, yeni ve kârlı yatırım alanlarına yöneltmek olmuştur. Reel üretim alanında düşen kâr oranlarından ötürü kapitalistler, reel sektörden uzaklaşma güdüsüyle davranmakta; yeni ve kârlı yatırım olanakları sunan finansal piyasalara yönelmektedirler. Bu yönüyle neoliberal dönem kapitalizmini, kendinden önceki dönemden ayıran en önemli farklardan biri,

²²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz: Yeldan, 2004; Hirst ve Thompson, 2003

²²⁹ Bu bölümün dayandığı özet bir çalışma için bkz: Göztepe, 2012: 15-30

ekonominin ağırlık merkezinin meta üretiminden finansal alana kayması; yani “kapitalizmin finanslaşması”²³⁰ olmuştur. John Bellamy Foster’ın²³¹ yaptığı araştırmaya göre 1960’lar ABD’inde finansal kârlar, toplam kârların %15’i civarındayken; izleyen 40 yılda %160 artış göstererek 2000’lerde %40’lara ulaşmıştır. Uluslararası Çalışma Örgütü’nün²³² (ILO) verilerine göre ise gelişmiş ülkelerde finans sektörünün toplam kârlar içindeki payı, 1980’lerin başında %25 iken, son küresel krizin hemen öncesinde %40’ı bulmuştur.

Grafik 2.1 ABD’de Toplam Kârların Yüzdesi Olarak Finansal Kârlar²³³

*Kapitalizmin finanslaşması*²³⁴ ile zenginlik, üretimden daha çok finansal alanda yığılırken; “gündelik yaşamla ilişki artan ölçüde nakit bağı ile kurulu hale gelmekte” , finansal alan, artan bir biçimde reel sektörün nakit akışını yönlendirmekte, finansal alanda

²³⁰ John Bellamy Foster, bu sürece “kapitalizmin malileşmesi” demektedir. Foster’a (2008: 45-46) göre bu değişim, kapitalizmin *yapısal* özelliklerindeki bir değişimi ifade etmemekte; kapitalist üretim içindeki temel birikim sorunu aynı kalırken; sadece kapitalizmin *tekelci sermaye* evresini, *tekelci mali sermaye* denen bir melez evreye taşımaktadır. Ve bu değişimle sermaye, köklü bir yöne doğru ilerlemek yerine sonsuz gibi görünen bir durgunluk ve mali patlama çemberine yakalanmıştır.

²³¹ Foster, 2008: 67

²³² ILO’dan aktaran Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2011: 39

²³³ Foster, 2008: 67

²³⁴ Finanslaşma olgusu, sadece finansal gelirlerin görece artmasından ibaret değildir. Finanslaşma, sermaye birikimi önceliklerinin giderek reel ekonomik faaliyetlerden uzaklaştırılması ve kısa dönemli, ancak riskli ve yüksek getirili finansal varlıklarda yoğunlaştırılması anlamına da içermektedir. Toplam kârların giderek daha yoğun olarak finansal ekonomide yaratılıyor olması, sabit sermaye yatırımlarına aktarılabilecek fonların da daralması sonucunu doğurmaktadır. 1970-2000 arasında işletme fazlası (brüt kârlar) üzerinden sabit sermaye yatırımlarına ayrılan pay, AB ülkelerinde %47’den %40’a; İngiltere’de %48’den %42’ye; ABD’de ise %44’ten %39’a gerilemiştir. Sabit sermaye yatırımlarındaki söz konusu gerileme, 1980 sonrasında tüm dünyada yükselişe geçen ve 2008 krizi ile kronikleşen işsizliğin temel nedenlerindendir (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2011: 40-41).

yaşanan bir kriz, hızla ve derinden reel alanı da sarmakta ve büyük bir çöküşe yol açmaktadır. Bu çöküşlerin bütün yükünü ise (başta yeni sömürge ülkeler olmak üzere) emeği ile geçinenler ödemektedir.

2.1.2 Sınıf Uzlaşmasının Sonu

İthal ikameci sanayileşme dönemine damgasını vurmuş olan ve bir nevi sınıfsal uzlaşmaya; emekçiler lehine görece bir refaha, örgütlülük düzeyine, yüksek yaşam standartlarına dayanan refah devletinde piyasa canavarını dizginleyen mekanizmaların bulunması; ne-oliberal dönemde sermaye için artık katlanılması gereksiz kısıtlar halini almıştır. Asa Briggs²³⁵'e göre refah devleti, piyasa kuvvetlerinin oyununu en azından üç yönde değiştirmek amacıyla örgütlü gücün (siyaset ve idare aracılığıyla) bilinçli olarak kullanıldığı bir devlettir: *Birincisi*, yaptığı işin ya da sahip olduğu malın mülkün, piyasa değerine bakılmaksızın bireylere ve ailelere asgari bir gelir güvencesi sağlayarak; *ikincisi*, bireysel ve ailevi krizlere yol açabilecek hastalık, yaşlılık ya da işsizlik gibi 'toplumsal belirsizlikler'in kapsamını daraltarak; *üçüncüsü*, toplumsal ya da sınıfsal konuma göre hiçbir ayırım yapmaksızın, üzerinde mutabık kalınmış sosyal hizmet çeşitleriyle ilgili en iyi standartların bütün yurttaşlara sunulmasını sağlayarak. Neo-liberal dönemde bu kısıtlardan kurtulmak için bulunan çözümlerden biri, yönetim modelidir.

Bilindiği gibi kapitalizmi kendinden önceki üretim biçimlerinden ayıran en önemli özelliklerinden biri, artığın elde edilmesi sürecinde ekonomi ve siyaset düzlemlerinin görece birbirinden bağımsızlaştırması ve üretilen artığa devletin zor araçlarıyla değil, piyasa mekanizmaları çerçevesinde ve üretim sürecinde el konulmasıdır. Ellen Meiksins Wood, bu süreci şöyle özetlemektedir:

"Kapitalist olmayan sınıflı toplumlarda iktidar merkezini tespit etmek, genellikle zor değildir. Askeri ve siyasi gücün kaynağı bulunduğunda, genel olarak ekonomik gücün kaynağı da bulunmuş olur. Burada, egemen sınıfların ekonomik güçleri, 'ekonomi dışı' zora dayanır. Bu tür sınıflar, tipik olarak, kapitalist ücretli emekçilerin tersine, üretim araçlarının mülkiyetine ister mülk sahibi isterse kiracı olarak sahip olmaya devam eden köylülerin artı(k) emeğine el koymak için üstün zorlayıcı güçlerine, siyasi ve askeri güç ve ayrıcalıklarına dayanırlar. Kapitalizm bu bakımdan farklıdır ve diğer tüm sınıflı toplumlardan ayrılır. Kapitalistler, -diyelim feodal lordların aksine- genel olarak işçilerini sömürmek için askeri zor güçleri veya siyasi gücün doğrudan kontrolüne ihtiyaç duymazlar; çünkü işçiler mülksüzdürler, üretim araçlarına doğrudan ulaşamazlar ve çalışmak ve yaşayabilmek için emek güçlerini bir ücret karşılığında satmak zorundadırlar. Ancak artı-değere el koyuşun zordan ayrılmış olması; siyasi gücün iktisadi

²³⁵Asa Briggs'tenaktaran MacGregor, 2008: 236

süreçle hiçbir bağının olmadığı anlamına gelmez. Sömürü, “iktisadi” alanda “iktisadi” araçlarla olurken; “siyasi” alanın baskıcı gücü, özel mülkiyetin ve el koyma gücünün sürmesi için gereklidir.”²³⁶

Ekonomi ve siyasetin (biçimsel) ayrımı olarak ifade edilen bu süreçle, Sonay Bayramoğlu’nun²³⁷ belirttiği gibi sadece ekonomi ve siyaset düzlemleri arasında net bir ayrım yapılmakla kalınmamış, bu yolla siyasal rejim dışındaki tüm karar alma ve siyasa oluşturma süreçleri, iktisadi ve teknik bir konu olarak kodlanmıştır. Böylelikle siyasal rejim biçimi hariç tüm yönetme süreci, siyasal değil teknik bir konuya indirgenmiş; ekonominin tüm kural ve kurumlarıyla siyasetten arındırılması gerekliliği ısrarla vurgulanmıştır²³⁸. Ancak bu durum, bir siyasetlesizleştirme değil; eski siyaset biçimlerinin, “çeşitli mekanizmalar aracılığıyla, başta işçi sınıfı olmak üzere emekçi grup ve kategorileri (avantajsız konumdaki etnik gruplar, göçmenler, mülteciler, vb.) bölüşüm ilişkilerine etki edebilecek güç kanallarından dışlayarak (ekonomiyi siyasetin etkisinden yalıtarak), toplumların geleceğini sermaye sınıfının egemenliğine mutlak olarak teslim eden”²³⁹ bir süreçtir.

Yönetişim modeli, devletin bir firma gibi yönetilmesi gereğinden hareketle; toplumsal uzlaşmayı devlet-sivil toplum-özel sektör sacayağında kurmaya çalışırken; ekonominin yönetimini ise bağımsız düzenleyici kurullara (üst kurullara) vermektedir. Bayramoğlu’nun²⁴⁰ işaret ettiği gibi hükümetten aldıkları idari işlem ve denetleme yetkisini, parlamentodan aldıkları düzenleme yetkisini, yargıdan aldıkları yaptırım yetkisini kendisinde birleştiren bu üst kurullar; ulus-devletlerin egemenlik organı olan parlamentolara karşı bir sorumluluk ve hesap verme yükümlülüğü taşımamakta; genelde de doğal tekel özelliğine sahip sektörleri kontrol etmektedirler²⁴¹. Yaygın ifadesiyle “devlet içinde devlet” olan ve “sermayenin yalın iktidar biçimi”²⁴²ni ifade eden bu kurullar, özellikle *Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı* çerçevesinde ulusal ölçekte devletin müdahale olanaklarını engelleyerek mevcut iktidar

²³⁶ Wood, 2003a: 22 ve Wood, 2003b: 43

²³⁷ Bayramoğlu, 2005: 45

²³⁸ Yönetişim zihniyetinin temel önermeleri bununla sınırlı değildir. Aynı zamanda kamu yönetiminin piyasa kurallarına göre düzenlenmesi; devletlerarası ilişkilerde bağımsızlık ilkesinin yerini, karşılıklı bağımlılığın aldığı; yerelleşmenin, küreselleşmenin ikiz hareketi olduğu; kalkınma ve yönetim arasında, pozitif ve doğrusal bir ilişki bulunduğu da temel önermeleri arasındadır (Bayramoğlu, 2005: 45).

²³⁹ Bayramoğlu, 2005: 20

²⁴⁰ Bayramoğlu, 2005: 386

²⁴¹ Bayramoğlu’nun 2005’te yayınlanan çalışmasına göre Türkiye’de, 2001 yılında GSMH’nin %62’sini düzenleyip denetleyen üst kurulların; Sayıştay denetiminden muaf oldukları, siyasal sorumluluklarının bulunmadığı, mali özerklikleri de eklendiğinde, söz konusu kurulların siyasal içeriklerinin ne ölçüde önemli olduğu ortaya çıkmaktadır (Bayramoğlu, 2005: 386).

²⁴² Bayramoğlu, 2005: 415

yapısını parçalarken; ulus-üstü ölçekte küresel aktörler eliyle şekillenen yeni bir iktidar modeli halini almıştır²⁴³.

2.1.3 Yeni Üretim Ölçeği: Küresel Fabrika

Egemen iktisat öğretisinde “küreselleşme” olarak adlandırılan kapitalizmin bu ikinci büyük genişleme evresinde, sermayenin en önemli kazanımlarından birisi de esnekliktir²⁴⁴. İçinden geçtiğimiz tarihsel dönemde esneklik, yalnızca işgücü piyasasının sermaye lehine kuralsızlaştırılması, sermayenin karar alma ve uygulama süreçlerinde serbest davranabilmesini değil; aynı zamanda küresel fabrikalar aracılığıyla sermayenin maliyet esnekliğinin sağlanmasını da kapsamaktadır. Böylece tek bir mekânda ve tek bir etkinlikle üretilen mal ve hizmetler, günümüzde çok büyük oranda azalmış; karmaşık mal ve hizmet üretimi, artık çoğunlukla bir üretim zincirinin oluşmasını gerektirir hale gelmiştir²⁴⁵.

Neo-liberal dönemde kapitalizmin finanslaşması, sermaye bileşiminde para-sermaye unsurunun belirgin bir şekilde ağırlık kazanmasına yol açsa da, bu değişim, sermayenin reel sektörden koptuğu anlamına gelmemekte; finansal küreselleşme bütün hızıyla sürerken, aynı zamanda meta üretimi de küreselleşmektedir. Bunun nesnel koşullarını sağlayan şey ise esas olarak üretici güçlerin gelişimi değil; başta sömürge ülkeler olmak üzere, tüm dünyada yaşanan proleterleştirme sürecidir. Büyük bir yoksullaştırmanın ve mülksüzleştirmenin eşlik ettiği bu süreç, çokuluslu şirketler için düşük ücret cennetinin kapılarını açmıştır.

²⁴³ Ancak AKP iktidarı altında geçen dönemde bu kurullar, artık teker teker hükümetin denetimine girmeye başlamıştır. 17 Ağustos 2011 tarihli Resmi Gazetede yayımlanan 649 sayılı kararnamenin 45’inci maddesi ile 27/9/1984 tarihli ve 3046 sayılı kanunun 19/A maddesinin birinci fıkrasına bağlı-ilişkili kuruluşların her türlü faaliyet ve işlemlerini denetlemeye bakanın yetkili olduğu hükmü eklenmiştir. Buna göre 2001 krizi sonrası özerkleşen üst kurulların kritik olanlarında (Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu, Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu, Kamu İhale Kurumu, Telekomünikasyon Kurulu, Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurulu, Rekabet Kurulu, Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu...) yetki, AKP’nin eline geçmiştir. Seri halde çıkarılan kanun hükmünde kararnameler ile yapılan düzenlemeler, sadece üst kurullarla sınırlı değildir. Düzenlemelerin arasında teftiş kurullarının yürürlükten kaldırılması, kapsamı genişletilen imar yetkisinin belediyelerden Çevre ve Orman Bakanlığı’na verilmesi, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının (meslek odalarının) bakanlıklara bağlanması gibi konular da yer almaktadır. Böylece AKP, bir yandan çok büyük bir sermaye alanını kontrol etmekte, diğer yandan da ilkel birikim araçlarıyla metalaştırılacak yeni alanlar açmaktadır. Bütün bunları yaparken de her türlü izin ve denetim mekanizmalarını da bünyesinde toplamaktadır. Yani emperyalist sistem tarafından biçimlendirilen üst kurullara dayalı bu iktidar aygıtı, artık büyük oranda emperyalizmin aktif taşeronu AKP’nin kontrolü altına geçmiş durumdadır.

²⁴⁴ Burada *esneklik*, yalnızca sermaye lehine bir düzenleme bağlamında kullanılmaktadır. Çünkü akademik yazında yaygın kullanımına ve sorgusuz kabulüne rağmen *esneklik*, emek ve sermayenin göreceli konumlarını nesnel bir şekilde kavramamaktadır. Çünkü sermayenin *esneklik* dediği şeyi emek, *gerilim* olarak yaşar. Ancak burada tartışılan, sadece sermayenin maliyet sorununa bulduğu çözüm olduğu için esneklik kavramı kullanılacaktır.

²⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz: Özügürlü, 2005

Özügurlu'nun²⁴⁶ dünyadan ve Türkiye'den aktardığı şu örnekler, 'küresel fabrika'nın düşük ücretle olan ilişkisini, bütün çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir:

- ABD'de bir işçinin saat ücreti 3-5 dolar arasında değişirken, üçüncü dünyada aynı işi yapan işçiler, günde 3-5 dolar arasında kazanmaktadır.
- Bangladeş'te ileri teknoloji kullanan bir 'küresel fabrika', Amerika menşeli çokuluslu Nike firması için kar ceketini üretmekte ve tanesini 52 peniye satmaktadır; bu malın İngiltere'deki satış fiyatı ise 100 sterlindir. Kar ceketini üreten işçilerin günlük ücreti, bir ceketin perakende fiyatının (fabrika çıkış fiyatının) yarısı kadardır.
- Denizli'de, ABD'nin Vakko ayarındaki bir mağazasına bornoz üreten bir ihracatçı firma, 13 dolara sattığı mala, kendi elleriyle 65 dolarlık fiyat etiketi dikmektedir; işçinin aylığı ise 1998 yaz ayı değeriyle 85 TL'dir.

Esas itibariyle emek sürecinin *ademi merkezileşmesine*²⁴⁷ dayanan 'küresel fabrika' rejimi ile sermaye, daha doğru bir ifadeyle çokuluslu şirketler²⁴⁸, üretimin coğrafi alanını değiştirerek sadece düşük ücret olanağından yararlanmamakta; aynı zamanda, sömürge ülkelerdeki taşeron firmalar aracılığıyla yaşayacakları riskleri de dışsallaştırmaktadırlar.

Ancak bütün bu sürecin var olabilmesi ve devam edebilmesi için "her türlü değişikliği emebilecek esneklikteki bir işgücü istihdamının gerekli olduğu"²⁴⁹ açıktır. Bu esnekliği kıta bazında sağlamaya en uygun bölge, şu an itibariyle Asya olduğu için; küresel fabrikanın temel üretim alanı sayılabilecek olan tekstil ve konfeksiyonda da en büyük merkez haline gelmiştir. Özügurlu'nun²⁵⁰ aktardığına göre İngiltere'de konfeksiyon pazarının %40'ını kontrolü altında bulunduran yedi büyük mağaza zinciri, konfeksiyon ihtiyacı için düşük ücretlerin, uzun çalışma saatlerinin ve kötü çalışma koşullarının bir arada olduğu Asya'ya yönelmişlerdir.

Emperyalizmin bu yeni yayılma döneminde küresel fabrikalar sisteminin, iki önemli ayırt edici yönü bulunmaktadır:

²⁴⁶ Özügurlu, 2005: 110, 115

²⁴⁷ Ademi merkezileşme, neo-liberal yazında demokrasiyle eş anlamlı kullanılmaktadır. Oysa *ademi merkezileşme*, *yerelleşme*, *yerinden yönetimi güçlendirme* gibi söylemler, esas itibariyle sermayenin yoğunlaşmasının ve merkezileşmesinin hegemonik söylemsel ifadeleridir yalnızca.

²⁴⁸ Egemen öğretide çokuluslu şirketler, emperyalist ülkelerin inisiyatifinde bağımsız; hatta bütünüyle ülkeleri kontrol eden bağımsız özneler olarak görülmektedir. Dolayısıyla Özügurlu'nun şu ifadelerine katılmamak mümkün değildir: "Çokuluslu şirketlerden söz ederken, emperyalist metropollerde konumlanarak küresel düzeyde faaliyet gösteren yapılardan söz edildiği gerçeği, akılda tutulmalıdır. En büyük ÇUŞ'un 244'ü (%48) ABD'ye, 173'ü (%35) Avrupalılara ve sadece 58'i (%12) Asyalılara aittir. (...) ABD menşeli ÇUŞ'lar, 1990'da dünya kârlarının %36'sını, 1997'de %44'e çıkmıştır" (Özügurlu, 2005: 109).

²⁴⁹ Özügurlu, 2005: 101

²⁵⁰ Özügurlu, 2005: 110

“Birincisi, bu ilişki ağı, sanai üretimin ulusal sermaye birikimi içindeki payını geriletip uluslararası birikimin ivme kazanmasına aracılık etmektedir. Uluslararası taşeronluk ağı, ulusal ekonomilerin kendi iç hiyerarşisinde yer alan ticaret ve üretim birimlerini ulusal pazar düzeneğinden koparmakta ve doğrudan doğruya sermayenin ‘küresel’ birikim süreçlerine içermektedir. (...) İkincisi, uluslararası taşeronluk ağı aracılığıyla ‘küresel sermaye’, üretim maliyeti risklerini dışsallaştırdığı bir üretim örgütlenmesi içinde artık değere el koyabilmenin koşullarını oluşturmuştur. Bu ilişki ağının özü, sermayenin emek sömürsünü, emeği tazmin etmeksizin; onun yeniden üretim koşullarıyla ilgilenmeksizin gerçekleştirebilmesidir. Artık değerın üretildiğı toplumsal bağlam ile artığa el konulan toplumsal bağlam arasındaki mekansal kopukluk, ‘küresel fabrikanın’ tanımlayıcı özelliğidir.”²⁵¹

Özetle, mal ve hizmet üretimi, tek bir mekâna hapsolmaktan kurtularak sermayenin yoğunlaştığı ve merkezileştiğı küresel meta zincirlerinin/küresel fabrikaların bir halkası şeklinde örgütlenmektedir. Küresel fabrika ile imalat üretimi (özellikle fason üretim şeklinde) ademi merkezileşirken, bir yandan sermaye lehine bir maliyet esnekliğı sağlanmakta; diğer yandan da ulusal sermaye birikimi gerilerken, uluslararası sermaye birikimi yükselmektedir. Böylece zenginlik, emperyalist ülkelerde toplanırken; güvencesizleştirilen işgücü ise sömürge ülkelerde yığılmaktadır.

2.1.4 Sömürgeleştirmede Klasik Araç: Dış Borçlanma

Rekabetçi kapitalizmin tekelci kapitalizme evrilmesiyle (emperyalist aşamayla) birlikte yeni bir uluslararası ekonomik ve siyasi ilişkiler sistemi oluşmuştur. Magdoff’un²⁵² da tespit ettiğı gibi bu sistemin yapısı; savaşlar, buhranlar ve sanayileşme hızlarındaki farklılıklar sonucu zamanla değişmekte ve farklı biçimlere bürünebilmektedir. Bazı ülkeler sömürge ve yarı-sömürge; bazı ülkeler ise siyasi olarak bağımsız, ancak mali ve diplomatik olarak bağımlı ülkeler şeklinde sınıflanabilse de önemli olan nokta, bu ülkelerin hepsinin uluslararası bir ekonomi içinde değişik derecelerde bağımlılık taşımalarıdır. Bu bağımlılık yaratıcı mekanizmalardan biri de hiç kuşkusuz dış borçlanmadır.

Sinan Sönmez’in²⁵³ aktardığı verilere göre Borçlu Kayıt Sistemi’nin (Debtor Reporting System) kapsamındaki 109 ülkenin toplam dış borcu (kısa ve uzun vadeli borçlar ile IMF kredileri dahil), birinci petrol şokunun gerçekleştiğı 1973 yılında 130 milyar dolayındadır. İkinci petrol şokunu izleyen 1980 yılında 1980 yılında toplam dış borç tutarı 572 milyar dolara; borç krizinin patlak verdiğı 1982’de 753 milyar dolara, 1983’te ise 819 milyar dolara ulaşmış bulunmaktadır. 1973’te 100 olan dış borç endeksi, 1982’de 579,

²⁵¹ Özüğurlu, 2005: 113-114

²⁵² Magdoff, 1997: 43

²⁵³ Sönmez, 2005: 245

1983'te ise 630'a yükselmiştir. Bu veriler, söz konusu ülkelerin toplam dış borçlarının 1973-82 kesitinde yılda ortalama %24.5 gibi yüksek bir oranda arttığını işaret etmektedir²⁵⁴. Borçlu Kayıt Sistemi'ne dahil olmayan ülkelerin dış borçları da dikkate alınınca –yüksek gelir grubunda yer alan petrol ihracatçısı azgelişmiş ülkeler hariç- dış borç toplamının 1982'de 831, 1983'te ise 894 milyar dolara ulaştığı saptanmaktadır. 1970'te GSMH'nin %13.7'sine eşit olan uzun vadeli dış borcun 1983'te %31.9'a ulaştığı görülmektedir. Toplam dış borcun GSMH'ye oranı ise 1980'de %27.8, 1982'de %35.2 ve 1985'te %40.5 olarak belirlenmiştir. Orta ve uzun vadeli borcun toplam ihracat gelirlerine oranı yaklaşık olarak 1980'de %99, 1982'de %130 ve 1983'te %153 olmuştur. Kısa vadeli borçlar da dikkate alınınca söz konusu oran 1980'de %132, 1982'de %175 ve 1983'te %194'e ulaşmaktadır.

Tablo 2.1 Gelişmekte Olan Ülkelerin Toplam Dış Borçları²⁵⁵

	Toplam Dış Borç	Borç Servisi	Toplam Borç/GSMH	Toplam Borç/İhracat
1974	128,3	-	15,9	83,3
1977	296,2	-	25,8	133,1
1980	561,4	118,2	26,4	89,0
1986	1.217,6	116,9	37,6	201,7
1987	1.381,0	124,7	41,1	196,5
1988	1.374,0	125,7	35,4	177,7
1989	1.411,0	123,8	36,8	168,0
1990	1.518,5	143,1	36,7	162,0
1991	1.605,9	142,9	38,3	170,3
1992	1.662,2	167,0	37,6	174,4
1993	1.770,1	176,6	39,8	179,5

Azgelişmiş ülkelerin devasa boyutlarda borçlanması, hem iç hem de dış dinamiklerin etkisi vardır: Dış dinamik, borçlanmanın arz yönünü oluşturmaktadır. Dünya ekonomisindeki dönüşümü ve bağlı olarak da azgelişmiş ülkelere sunulan dış finansman olanakları, arz, dolayısıyla dış dinamikle ilgilidir. İç dinamik, azgelişmiş ülkelerin dünya ekonomisindeki dönüşüme bağlı olarak iç yapılarından kaynaklanan dış finansman ihtiyaçları olarak anlaşılmalıdır²⁵⁶. Magdoff, dış finansman ihtiyacının temelinde yatan uluslararası işbölümünü şu cümlelerle özetler:

Gıda ve hammadde üreticileri olarak azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere olan bağımlılığı, mali bağımlılığa da yol açmaktadır. Ve bu mali bağımlılık, ekonomik

²⁵⁴ IMF, aynı dönemde petrol ithalatçısı azgelişmiş ülkelerin toplam borçlarının yılda ortalama %19'luk artış gösterdiğini belirtmektedir (Sönmez, 2005: 245).

²⁵⁵ Kazgan, 2016: 43

²⁵⁶ Sönmez, 2005: 250

bağımlılığın daha da sağlamlaşmasına yaramaktadır. Bu süreç, ekseriya, şu yolu izler: Azgelişmiş ülkeler tarafından ihraç edilen temel ürünlere olan talepte ve dolayısıyla bu ürünlerin fiyatlarında meydana gelen dalgalanmalar, ödemeler dengesinde sık sık açıklar yaratır. Bu açıklar, gelişmiş ülkelere borç alınarak finanse edilir. Bu borcun kapatılması için yapılan ödemeler (faiz ve amortisman ödemeleri), ihracatın bir kısmının, gerekli ithal mallarının satın alınması yerine, bu borca ayrılmasını gerektirir. Böylece, normal ithalatlarını yapabilmek için daha da çok borç almak zorunda kalırlar. Bu ekonomik bağımlılık çemberi, ülke mevcut kapitalist yoldan kalkınmaya çabaladıkça, daha da kesinleşir. Zira, o zaman ülke, sermaye malları ithalatını zaten borçlu bulunduğu bu ülkelere yapmak zorunda kalır ve daha çok borca batar.²⁵⁷

Magdoff'un refah devleti dönemine ilişkin bu tespitleri doğru olmakla birlikte, neo-liberal döneme ilişkin önemli bir değişikliği içermez. Çünkü neo-liberal dönemde dış borçlanma, cari açığın finansmanı olarak kullanılmamakta; cari açığa yol açan, çoğunlukla dış borç yaratan ve ekonomik büyümenin dayanağı halini almış bulunan sermaye hareketleri olmuştur.

2.1.5 Küreselleşen Proleterleşme

Önceki bölümlerde değinildiği gibi Marx'ta *ilkel birikim* kavramı, özellikle İngiltere'de çitleme hareketi şeklinde yaşanan, büyük oranda Batı Avrupa ile sınırlı kalan ve kapitalizmin başlangıç dönemine gönderme yapan bir niteliğe sahiptir. İngiltere'de sanayi devrimini önceleyen ve çitleme (veya çevirme) hareketi olarak ifade edilen bu süreç, kamusal mülkiyette olan toprağın özel mülkiyet haline getirilmesi; bu esnada da geçimleri toprağa bağlı serflerin ve köylülerin, yaşam ve geçim araçlarından ve yaşam alanlarından kopararak proleterleştirilmelerini ifade etmektedir. Esas itibarıyla “üreticiyi üretim araçlarından ayıran tarihsel süreci” ifade eden ilkel birikimin iki kritik yönü bulunmaktadır: Toplumsal geçim araçlarının sermayeye, üreticilerin ise ücretli emekçilere dönüştürülmesi.

Elbette bu koparma ve dönüştürme süreci, ekonominin sesiz yasalarıyla değil devletin zor gücüyle gerçekleştirilmiştir. Marx'ın “15. Yüzyılın Sonundan Başlayarak Mülksüzleştirilenlere Karşı Kanlı Yasalar”²⁵⁸ alt başlığı altında incelediği sürece dair verdiği şu üç düzenleme, dönemin vahşetini algılamak için yeterlidir²⁵⁹:

²⁵⁷ Magdoff, 1997: 155

²⁵⁸ Marx, 2000: 698-705

²⁵⁹ İlkel birikimi toplumsal cinsiyet ekseninde inceleyen ve cadı suçlamasına maruz bırakılan kadınlara yapılan uygulamalara dair bir çalışma için bkz: Federici, 2011

- **1530:** Yaşlı ve çalışamayacak durumdaki dilencilere birer dilencilik belgesi verilir. Buna karşılık, sapasağlam serserilere dayak ve hapis cezası. Bir arabanın arkasına bağlanıp, bedenlerinden kan akana kadar kamçılanıyorlar ve sonra, doğdukları yere ya da son üç yıldır durdukları yere dönmeye ve “çalışmaya başlamaya” yemin ettiriliyorlar. Sonradan eklenen maddeler sonucunda serserilik nedeniyle ikinci kez tutuklamada kamçılanma yineleniyor ve bir kulağın yarısı kesiliyordu; üçüncü tutuklamada ise azılı bir cani ve kamu düşmanı olarak idam edilecekti.
- **1547:** Çalışmak istemeyen herhangi bir kimse, kendisini tembel ve aylak bir kimse olarak ihbar edene kölelik etmeye mahkûm edilecekti. Efendisi, bu köleyi, ekmek, su, bulamaç ve uygun göreceği et artıkları ile besleyecekti. İş ne kadar pis ve iğrenç olursa olsun, kamçı ve zincir zoruyla onu çalıştırmak hakkına sahipti. Eğer köle 15 gün süreyle ortalıktan kaybolursa, yaşam boyu köleliğe mahkûm edilecek ve alnına ya da sırtına S (slave/köle sözcüğünün ilk harfi) damgası vurulacaktı; üç kez kaçarsa bu suçtan idam edilecekti. Efendi onu herhangi bir kişisel mal ya da hayvan gibi satabilir, bağışlayabilir ya da kiralayabilirdi. Eğer köle, efendisine karşı bir harekete kalkışırsa, gene idam edilirdi. Sulh yargıçları ihbar üzerine bu haydutları izletmek ve yakalatmak zorundaydı. Eğer bir serseri üç gün süreyle aylaklık edecek olursa doğum yerine götürülür, göğsüne kızgın demirle V (vagabond/serseri sözcüğünün ilk harfi) damgalanır, zincire vurularak sokaklarda ya da başka işlerde çalıştırılırdı. Eğer bu serseri, doğum yerini yanlış verirse, yaşamı boyunca, o yerin, orada oturanların ya da oradaki kurumların kölesi haline getirilir ve S harfi ile damgalanırdı. Herkes serserilerin çocuklarını çırak olarak kullanma hakkına sahipti; bu, erkek çocuklar için 24, kız çocuklar için 20 yaşına kadar devam ederdi. Bunlar eğer kaçacak olurlarsa, bu yaşlan doldurana kadar efendilerinin köleleri haline getirilirler ve efendileri bunları diledikleri gibi zincire vurabilir, kamçılar vb .. Efendiler, kölelerini kolayca tanıyabilmek ve iyice seçip emin olabilmek için, bunların boyunlarına, kollarına ya da bacaklarına demir bir bilezik takabilirler. 35 Bu yasanın son kısmı, bazı yoksul kimselerin, bunlara yiyecek-içecek ve iş sağlayabilecek bir kurum ya da kimse tarafından çalıştırılabileceğini öngörmektedir. Bu türden kilise köleleri, İngiltere'de, 19. yüzyılın ortalarına kadar, “devriye” adı altında devam etmiş gitmiştir.
- **1572:** 14 yaşından büyük belgesiz dilencileri, herhangi bir kimse iki yıl süreyle hizmetine almadığı takdirde, bunlar adamakıllı dövülür ve sol kulakları damgalanır; suçun yinelenmesi halinde eğer 18 yaşından büyükeler ve herhangi bir kimse bunları

en az iki yıl hizmetine almazsa, idam edilirler; ama üçüncü kez suç işlenmesi halinde bunlar, acımasızca idam edilirler. I. James döneminde ise ortalıkta başıboş dolaşan ve dilenen herkes, hırsız ve serseri ilan edilmiştir. Sulh yargıçları, bunları, ilk suçlarında meydanda kırbaçlatmaya ve 6 aya, ikincisinde 2 yıla kadar hapsedmeye yetkilidir. Hapisteyken de yargıcın uygun göreceği sürede ve sayıda kırbaçlanacaklardır... İslah olmayan ve tehlikeli hırsızların sol omuzlan üzerine R (rouge/hırsız sözcüğünün ilk harfi) damgalanacak ve ağır çalışma cezası ile cezalandırılacaklardır; tekrar dilenirken yakalananlar derhal idam edileceklerdir. Bu hükümler, 18. yüzyıl başına kadar yürürlükte kalmıştır.

Kapitalizmin öncülü olarak görülen ve bu çalışmada birinci proleterleştirme evresi olarak nitelenen dönemde devlet, yüzlerce yıl boyunca mülksüzleştirilen bu insan yığınlarına karşı kanlı yasalar çıkarmış; böylece yaşam ve geçim araçlarından koparılan kitleler, yeni dönemin emek gücü olarak disiplin altına alınmışlardır.

*Mülksüzleştirme tarihi*²⁶⁰ olarak da nitelendirilen bu sermaye birikim biçimi, David Harvey'in²⁶¹ de ifade ettiği gibi geniş kapsamlı bir süreçler bütünüdür²⁶². Toprağın metalaştırılması ve özelleştirilmesi, köylülerin zorla topraklarından çıkarılması, çeşitli mülkiyet haklarının (ortak, kolektif ve devlet mülkiyeti) münhasıran özel mülkiyet haklarına

²⁶⁰ Marx, 2000: 680

²⁶¹ Harvey, 2008: 120-121

²⁶² Neo-liberal dönemde *ilkel birikimin* rolüne ilişkin tartışmalar, çoğunlukla David Harvey'e mal edilir. Bu tutum, *ilkel birikimin* sürekliliğinin savunan kuramın temsilcilerinin zaman zaman göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Bunlardan biri de Ernest Mandel'dir. "Günümüz *ilkel birikim* sürecini şu bağlamla ele almaktadır: "Bugünkü ilkel birikim süreçlerini tanımlayan durum açıktır ki çok farklıdır. Bunlar çoktan oluşmuş bir kapitalist üretim tarzı ve kapitalist dünya pazarı çerçevesinde meydana gelmektedir; böylece onlar mevcut kapitalist üretim ile sürekli rekabet ya da sürekli metabolik değiş tokuş halindedirler. Kapitalist üretimin son iki yüzyıldaki uluslararası büyüme ve yayılması böylece *üç momentin diyalektik birliğini* oluşturur: a) Zaten kapitalist olan üretim süreçleri alanı içinde süregiden sermaye birikimi. b) Zaten kapitalist olan üretim süreçleri alanı dışında süregiden ilkel sermaye birikimi. c) İkinci momentin birincisi tarafından belirlenmesi ve sınırlandırılması, yani ikinci ve birinci moment arasında mücadele ve rekabet" (Mandel, 2013: 63-64).

Ayrıca Mandel, kuramını emperyalizm ve eşitsiz gelişim çerçevesine de oturtur: "Emperyalizm çağında tüm bu yapıda (serbest rekabet kapitalizminde-ö.g.) radikal bir değişim oldu. Daha önce kapitalistleşmemiş ekonomilerdeki ilkel sermaye birikimi süreci, şimdi Batılı büyük sermayenin kendisinin yeniden üretimine de tabi kılınmıştı. Bu noktadan itibaren, sonradan "üçüncü dünya" denen bölgenin ekonomik gelişimini, yerel egemen sınıfların ilkel birikim süreci değil, emperyalist ülkelerin sermaye ihracı belirledi. Bu "üçüncü dünya", artık metropol ülkelerdeki kapitalist üretimin gereksinimlerini tamamlamak zorunda idi. (...) Serbest kapitalizmden klasik emperyalizme geçişte değişen şey, metropol ülkeler ile az gelişmiş uluslar arasındaki üretim ve mücadele ilişkilerinin özgül eklenmesi idi. Yabancı sermayenin yerel sermaye birikimi üzerindeki (çoğu zaman siyasal egemenlik ile birleşmiş olan) egemenliği, şimdi yerel ekonomik gelişmeyi metropol ülkelerdeki burjuvazinin çıkarlarına tabi kılıyordu. (...) Üçüncü dünya denilen yerde, kapitalist üretim tarzının ve özellikle kapitalist büyük ölçekli sanayinin bu ülkelerde evrenselleşmesini önleyen, kapitalizm öncesi ve kapitalist üretim ilişkilerinin özgül bir karışımını yarattı ve pekiştirdi. Yarım yüzyıldan beri bağımlı ülkelerdeki sürekli bir devrim-öncesi bunalım durumunun başlıca nedeni ve bu ülkelerin şimdiye dek emperyalist dünya sistemindeki en zayıf halkaları oluşturmalarının temel sebebi de burada yatar" (Mandel, 2013: 70-76).

dönüştürülmesi, avama tanınan hakların daraltılması, işgücünün metalaştırılması, alternatif (yerli) üretim ve tüketimin bastırılması, varlıkların (doğal kaynaklar da dâhil olmak üzere) sömürgeci, yeni-sömürgeci ve emperyal yöntemlerle talan edilmesi, mübadele ve vergilendirmenin parasallaşması, köle ticareti, ilkel birikimin radikal araçları olarak tefecilik, ulusal borç ve nihayetinde kredi sisteminin yaygınlaşması bu süreçlerden bazılarıdır.

Neo-liberal dönemin *ilkel birikimci* karakteri nedeniyle, tarım yıkıma uğratılmakta, sanayinin yapısı parçalanmakta, doğal yaşam alanları talan edilmekte ve bugüne kadar görülmemiş büyüklükte olan ve en temel yaşamsal ihtiyaçlarını bile karşılayamayan bir (*işçi ve işsiz*) *proleterler kitlesi*²⁶³ yaratılmaktadır.

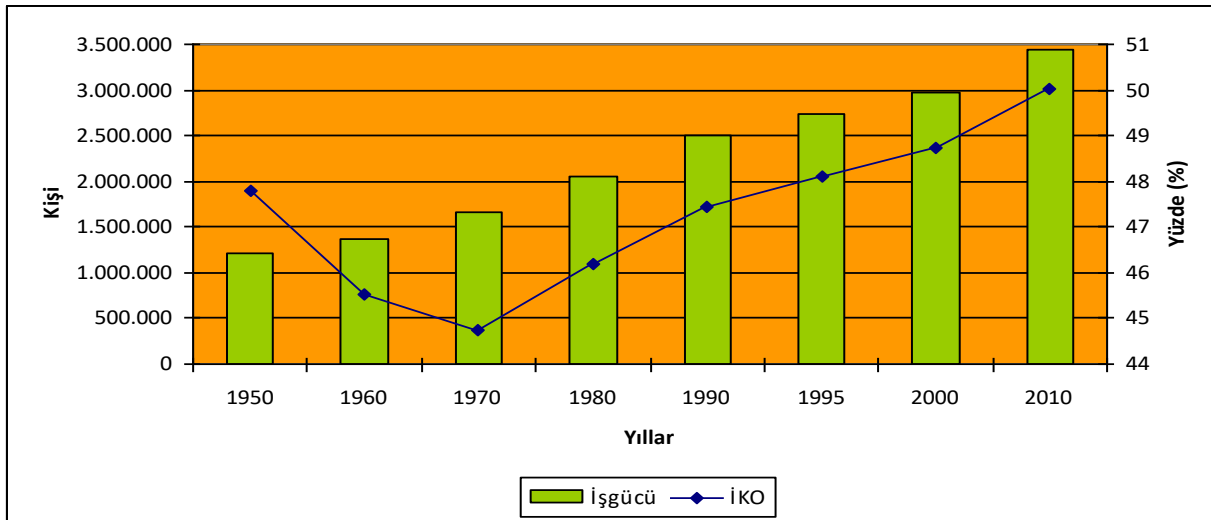
Tülin Öngen'in²⁶⁴ “ideolojik ve siyasal ölçütler açısından işçi sınıfı kapsamı dışında gözüken ara sınıf unsurlarının (orta sınıf katları, çelişik konumda bulunan sınıf unsurları veya küçük burjuva kategoriler gibi) bu konumlarından uzaklaşarak, işçi sınıfı özellikleriyle bütünleşmesini anlatan bir siyasal süreç” olarak tanımladığı proleterleşme; “bir yanda yoksullaşma ve mülksüzleşme, diğer yanda üretim ve geçim araçlarının sermayeleşmesi ve özel mülkiyet temelinde yoğunlaşması şeklinde dört eşitsiz ve birleşik bir süreç”²⁶⁵ olarak yaşanır. En özlü ifadesini ilkel sermaye birikimi kavramında bulan bu süreç, doğrudan üreticilerin proletaryaya ve onlara ait emek araçlarının da sermayeye dönüştürülmesi sürecidir²⁶⁶. Dünya tarihinin bu en büyük proleterleştirme ve yeniden proleterleştirme süreci sonucunda oluşan ve nicelik olarak genişlerken, nitelik olarak zayıf kalan bu işçi kitlesi, artık işçi sınıfının temel kitlesidir.

²⁶³ Tufan Sertlek'in çok yerinde bir vurguyla değindiği gibi bu durum, işçi sınıfını “emeğini ücret karşılığında satanlar” değil, “satmaya çalışanlar” olarak tanımlamayı zorunlu kılmaktadır (Sertlek, 2005: 313).

²⁶⁴ Öngen, 1996: 182

²⁶⁵ Özügurlu, 2005: 64

²⁶⁶ Özügurlu, bir başka çalışmada ilkel birikim kapsamındaki genişlemeyi klasik kullanımından başlayarak dört başlık altında toplamaktadır: “a)Klasik bağlamında ilkel birikim, doğrudan üreticilerin geçim araçlarından koparılıp mülksüzleştirilmeleri ve ücret sistemine bağımlı hale getirilmelerini konu alır. b)Genişletilmiş ikinci bağlam, insanların ücret sistemi dışındaki alternatif geçinme stratejilerinden uzak tutulmasını içerir. c)Bir ileri adımda servetin sermayeleştirilmesindeki ana mekanizma olan ayırma/koparma eylemi, daha da genelleştirilerek insan etkinliğinin kendi koşullarından koparılması gibi bir düzleme taşınır. d)İlkel birikim özelleştirme, kuralsızlaştırma, esnekleştirme vb gibi küresel ölçekte son 20-25 yıldır yürürlükte olan yeni-liberal stratejileri bir ilkel birikim stratejisi şeklinde yorumlamak iddiasındadır” (Bkz: Özügurlu, 2003: 172-175).

Tablo 2.2 Dünya Nüfusunun Proleterleşme Eğilimi (1950-2010)²⁶⁷

Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) raporlarından Özüğurlu'nun²⁶⁸ aktardığı verilere göre 1950'den 2010'a kadar olan altmış yılda dünya işgücü²⁶⁹, yaklaşık %300 artarak 1.2 milyar civarından 3.5 milyar dolaylarına ulaşırken; işgücüne katılım oranı da istikrarlı bir şekilde artmıştır. *Uluslararası Çalışma Örgütü*'nün²⁷⁰ *Global Employment Trends-2011* raporuna göre de 2009 yılı itibariyle;

- İstihdamdaki işçi sayısı 1 milyar 983 bin iken işsiz sayısı ise 2 milyar 52 milyon kişidir.
- 2 milyar 52 milyon kişi işsizdir. Bunun 1 milyar 195 milyonu erkek, 857 milyonu kadın; 1 milyar 256 milyonu yetişkin, 796 milyonu gençtir.
- 1 milyar 528 milyon kişi, *savunmasız istihdam*²⁷¹ koşullarında çalıştırılmaktadır ve bu sayı, toplam istihdamın %50.1'ine denk gelmektedir. Savunmasız koşullarda

²⁶⁷ Özüğurlu, 2005: 103'teki tablodan grafik haline getirilmiştir. 2010 yılı değerleri tahmindir. *Uluslararası Çalışma Örgütü*'nün tanımına göre işgücü, mal ve hizmet üretimi için uygun emek arzına referans yapmaktadır. Bu grup içinde halihazırda istihdam edilenler, aktif işsizler ve ilk kez iş arayanlar yer alırken; öğrenciler, aile işçileri, ücretsiz çalışanlar ile enformel sektörde (kayıt dışı) istihdam edilenler işgücü sınıflaması dışında yer almaktadır.

²⁶⁸ Özüğurlu, 2005: 103

²⁶⁹ ILO'nun tanımına göre işgücü, mal ve hizmet üretimi için uygun emek arzına referans yapmaktadır. Bu grup içinde halihazırda istihdam edilenler, aktif işsizler ve ilk kez iş arayanlar yer alırken; öğrenciler, aile işçileri, ücretsiz çalışanlar ile enformel sektörde (kayıt dışı) istihdam edilenler işgücü sınıflaması dışında yer almaktadır (Özüğurlu, 2005: 103).

²⁷⁰ http://www.ilo.org/global/publications/books/WCMS_150440/lang--en/index.htm (erişim tarihi: 02.05.2015).

²⁷¹ *Savunmasız istihdam* nitelemesini, "vulnerable employment" in karşılığı olarak kullandım. ILO'nun istihdam koşullarında yaptığı sınıflandırmalara göre bu kategori, ağır ve kötü çalışma koşullarında düşük ücretle istihdam edilenleri nitelemek için kullanılmaktadır. Daha iyi koşullarda istihdam edilenler için ise "decent employment" nitelemesi tercih edilmektedir. *Güvencesiz istihdam* olarak çevirmememin nedeni ise Batı'da güvencesizliğin, daha çok *prekary* kavramıyla ilişkili kullanılmasıdır.

istihdamın, toplam istihdam içindeki payı, *Güney Asya*'da %78.5, *Sahra Altı Afrika*'da %75.8, *Güneydoğu Asya ve Pasifik*'te %61.8, *Doğu Asya*'da ise %50.8'i bulmaktadır.

- 632 milyon kişi günde, günde 1.25 dolardan az bir parayla yaşamını sürdürmeye çalışmaktadır ve bu sayı; toplam istihdamın %20.7'sine denk gelmektedir.
- 1 milyar 193 milyon kişi, günde 2 dolardan az bir parayla yaşamını sürdürmeye çalışmaktadır ve bu sayı ise toplam istihdamın %39.1'ine denk gelmektedir.

Dünya kapitalizminin bu ikinci büyük proleterleşme evresinde de ilki gibi *ilkel birikim*, temel sermaye birikim stratejisi olmuştur. Ancak kazanılmış hakların ve ayrıcalıkların büyük oranda yitirildiği neo-liberal evrede yaşanan proleterleşme sürecinin ilkinden farklı yönleri de bulunmaktadır. Bu farklılıkları şöyle özetlemek mümkündür.

Tablo 2.3 Proleterleştirme Süreçlerinin Karşılaştırması

Birinci Proleterleştirme Süreci	İkinci Proleterleştirme Süreci
Başta sanayi sektörü olmak üzere istihdam oranlarında önemli artışlar yaratmıştır.	İstihdam oranlarında değil, işsizlikte bir artıştan söz etmek daha doğrudur.
İstihdam biçimi düzenlidir.	İstihdam biçimi dağınıktır.
İstihdam, sanayide yoğunlaşmıştır.	İstihdam, hizmetlerde yoğunlaşmaktadır.
Başta İngiltere olmak üzere Batı Avrupa ile sınırlı yaşanmıştır.	Başta sömürge ülkeler olmak üzere tüm dünyaya yayılmıştır.
Çözümle esas olarak zanaatkarlar etrafında yaşanmıştır.	Ara katmanların tümü çözülmektedir.
100-150 yıl gibi uzun bir sürece yayılmıştır.	Son 30-40 yıldır yaşanmaktadır
İç pazara dayanan ulusal işgücü piyasasının göreceli koruma olanakları söz konusudur.	Emekçiler, küresel işgücü piyasasının salınımlarına açık haldedir.

Tablo1.2'de özetlendiği gibi içinden geçmekte olduğumuz bu proleterleştirme evresi, dünya tarihinin en akut, en hızlı ve en geniş proleterleştirme sürecidir²⁷². Bu açıdan ilkel birikimin bu vahşi dönemi, kapitalizmin geleceğini tayin edici bir nitelik de taşımaktadır. Çünkü ara kategorilerin neredeyse tamamen ortadan kalktığı iki sınıflı bir toplum derinlemesine inşa edilmektedir ve kapitalizm, meta dışı alanların tümünü metalaştırmaktadır. Elbette bu süreçten Türkiye de nasibini almakta, neo-liberalizm olarak adlandırılan süreç, 24 Ocak 1980 kararlarından itibaren adım adım derinleşmekte ve Türkiye'yi ilkel birikimci stratejinin nesnesi haline getirmektedir.

²⁷² Midnight Notes Kolektifi (2014: 282-283), iki proleterleştirme (çitleme) evresini kıyaslarken şu değerlendirmeleri yapmaktadır: 1-Yeni çitlemeler, aynen eski çitlemelerde olduğu gibi geçim araçlarının ortak denetimine son verilerek gerçekleştiriliyor. 2-Eskisinde olduğu gibi yenisinde de borçlandırma yoluyla arazilere el koymak temel bir yöntemdir. 3-Yeni çitlemelerde mobil ve göçmen emeği baskın emek biçimi haline gelmiştir. 4-Yeni çitlemelerin gerçekleşebilmesi için Sovyetler'den Polonya ve Çin'e kadar her yerde sosyalizmin çökmesi gerekiyordu.

2.1.6 Birikim Krizine Tedrici Çözüm: Toprağı Kapat, Kenti Dönüştür

Hedefini “insan merkezli toprak yönetimi” olarak ifade eden *Uluslararası Arazi Koalisyonu*²⁷³ tarafından “kullanıcıların özgür, ön ve bilgilendirilmiş onayından (rızasından) yoksun olan, sosyo-çevresel etki değerlendirmelerini içermeyen ve yozlaşmış bir biçimde gerçekleştirilen, düzgün demokratik katılımın olmadığı anlaşmalar”²⁷⁴ olarak tanımlanan *land-grabbing*, (toprak kapatma) küresel kapitalist sistemin gıda ve enerji krizi için bulduğu “çözüm” yollarından biridir. Bu yüzden başta Afrika olmak üzere Asya ve Latin Amerika ülkelerinde her yıl milyonlarca hektarlık arazi, küresel şirketlerin yatırımlarına konu olmakta; bunun bütün yükünü de sözü geçen bölgelerde yaşayan köylüler ve küçük üreticiler çekmektedir.

Fotoğraf 2.1 Güney Sudan’da Toprak Kapatmalarının Etkileri²⁷⁵

Amerika Birleşik Devletleri, Malezya, Singapur, Birleşik Krallık, Birleşik Arap Emirlikleri, Çin, Hindistan, Brezilya, Kanada ve Hollanda tarafından başı çekilen *land-grabbing* çerçevesinde satın alınan veya uzun dönemli kiralanan toprakların miktarı, 2000-2010 yılları arasında 203 milyon hektarı bulmuştur²⁷⁶. 2013 yılında yapılan bir habere göre

²⁷³ <http://www.landcoalition.org/> (erişim tarihi: 05.05.2017).

²⁷⁴ Uluslararası Arazi Koalisyonu’ndan aktaran Gülersoy ve Girgin, 2017: 37

²⁷⁵ <http://wordpress.clarku.edu/id252-southsudan/2014/12/03/ramifications-of-land-grab-in-south-sudan/> (erişim tarihi: 05.05.2017).

²⁷⁶ Gülersoy ve Girgin, 2017: 37

son yıllarda Üçüncü Dünya ve genç sanayi ülkelerinde 32.9 milyon hektarlık arazi yabancılara satılmış veya kiraya verilmiştir ve bu arazilerin toplam genişliği, Almanya'nın yüzölçümüne eşit durumdadır²⁷⁷.

Gelişmiş kapitalist (emperyalist) ülkelerin azgelişmiş (sömürge) ülkelerin dev tarım arazilerini kendine bağladığı sistemle buralarda üretilen gıda maddeleri, sadece yatırımı yapan ülkeye ihraç edilmekte; buralarda yaşayan yerli halk ise yerlerinden sürülmektedir. Yardım örgütü Oxfam'ın Almanya temsilciliğinden Marita Wiggerthale, kuşaklar boyu aynı aile tarafından ekilen, ancak tapuda kaydı olmayan bir arazinin günün birinde yabancı bir şirketin eline geçtiğinin; bu uygulamalarla çoğunlukla toprakları kullanma hakkının çiğnendiğinin, tarım yapan ailelerin yerlerinden sürüldüğünün, sonuçta da tüm geçim kaynaklarının ellerinden alındığının altını çizmektedir²⁷⁸.

2010 yılında 2.5 milyonu aşkın vatandaşının gıda yardımına ihtiyaç duyduğunu açıklayan Etiyopya, aynı yıl 600.000 hektar tarım alanını çokuluslu şirketlere satmış; benzer bir şekilde Kenya da Katar hükümeti ile Kenya'da inşa edilecek bir limanın finansmanı karşılığında 40.000 hektar tarım arazisinin kullanım hakkını vermiştir; ki Kenya nüfusunun % 30'u yeterli gıdaya ulaşamamaktadır²⁷⁹.

Her ne kadar söz konusu arazilerin satışı çoğunlukla gizli yapıldığından boyutu ile ilgili kesin rakamlar verilemese de Oxfam'ın tahminlerine göre, 2001'den (haber yapıldığı) 2011 yılına kadar yaklaşık 227 milyon hektarlık arazi gelişmiş kapitalist ülkeler tarafından satın alınmıştır; bu, neredeyse Batı Avrupa büyüklüğünde bir alana denk gelmektedir²⁸⁰.

Neo-liberal dönemin ayırt edici özelliklerinden biri de konut sorununun -kentsel dönüşüm pratiklerinin- sermaye birikim sürecinin krizi için taşıdığı özel roldür. Yaklaşık 150 yıl önce Engels, burjuvazinin konut sorununa yaklaşımını şu cümlelerle ifade etmiştir:

“Gerçekte burjuvazinin konut sorununu çözmek için bildiği tek bir yol vardır; öyle bir çözümdür ki bu, sorunu tekrar tekrar üretir. Bu yöntemin adı Haussmann'dır, yani büyük şehirlerimizde bulunan işçi semtlerinde, özellikle merkezi konumdaki semtlerde gedikler açmak. Bunun kamu sağlığı veya şehri güzelleştirmek adına mı, yoksa büyük şirketlerin şehir merkezi üzerindeki taleplerini karşılamak için mi, veyahut trafiğin gerekli kıldığı bir banliyö hattı, yeni bir cadde (ki bazı durumlarda barikat savaşlarını zorlaştırmak amacıyla inşa edilir) vb. için mi yapıldığı fark etmez... Nedeni her ne olursa

²⁷⁷ <http://www.dw.com/tr/toprak-kapatma/a-17152285> (erişim tarihi: 05.05.2017).

²⁷⁸ Oxfam tarafından Uganda'da uygulanan bir *land-grabbing* ile (İngiliz bir yatırımcının Ugandalı yetkililer ile yaptığı anlaşma yüzünden) dev bir çam ve okaliptüs plantasyonuna yer açmak için 22.500 kişinin yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kaldığı; bu çiftçilere ne önceden sorulduğu, ne haber verildiği, ne de tazminat ödendiği belgelenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: <http://www.dw.com/tr/yoksul-%C3%BClkelerden-toprak-araklan%C4%B1yor/a-15471740> (erişim tarihi: 05.05.2017).

²⁷⁹ Kutluay ve Turhan, 2012: 34-35

²⁸⁰ <http://www.dw.com/tr/yoksul-%C3%BClkelerden-toprak-araklan%C4%B1yor/a-15471740> (erişim tarihi: 05.05.2017).

olsun sonuç daima aynıdır: Rezil sokaklar ortadan kaybolurken, burjuvazi bu büyük başarı karşısında kendi kendine övgüler düzer, fakat o sokaklar çok geçmeden bu kez başka bir yerde yeniden ortaya çıkar... Hastalık ve bataklık yuvaları ile kapitalist üretim biçiminin işçilerimizi her gece içine hapsediği izbe bodrum katı odaları ortadan kaldırılmış olmaz, sadece başka bir yere taşınır. Bu mekanların ortaya çıkmasına neden olmuş olan iktisadi zorunluluk, şimdi de onları yeni bir yerde var etmektedir”²⁸¹

Kentleşme ile kapitalizm arasındaki içsel bağlantıyı “şehirler bir artı-ürünün toplumsal ve coğrafi olarak yoğunlaşmasından doğmuştur; dolayısıyla kentleşme, daima sınıfsal bir olgu olagelmıştır” şeklinde tespit eden Harvey’e²⁸² göre sermaye birikiminin krizi ile kentleşme arasında da içsel bir bağlantı vardır:

“Kentleşme, (...) kapitalizmin tarihi boyunca sermaye ve emek fazlasının söğrulmesini sağlayan kilit yöntemlerden biri olagelmıştır. Mimari çevreye yapılan yatırımların çoğu, çalışma ve sermaye devri sürelerinin uzun oluşu ve nihai ürünün uzun ömürlü oluşu nedeniyle, sermaye birikimi dinamiklerinde çok kendine has bir işleve sahiptir. Aynı zamanda, coğrafi bir özelliğe de sahiptir, çünkü mekanın ve mekânsal tekellerin üretimi, birikim dinamiklerinin parçası haline gelir. Salt meta hareketlerinin mekanda izlediği güzergahın değişimi değil, aynı zamanda bu hareketler sırasında katedilen mekan ve yerlerin niteliği de bu durumda etkilidir. Ancak tam da uzun vadeli olmasından ötürü, bütün bu faaliyetin -ki değer ve artı-değer yaratılmasında son derece önemli bir saha teşkil eder- yaşama geçebilmesi için belli oranlarda finans sermayesi ve devlet müdahalesinin katılımı zaruridir. Uzun vadede apaçık spekülâtif bir niteliğe sahip olan bu faaliyet, başlangıçta bertaraf edilmesini sağladığı aşırı birikim koşullarını, çok daha ileri bir tarihte ve ölçeği büyümüş olarak, yeniden üretme tehlikesini daima barındırır. Kentsel ve diğer fiziksel altyapıya ilişkin yatırımların (kıtalararası demiryolları, karayolları, barajlar vb.) krize meyyal oluşu bu yüzdendir”²⁸³ (Harvey, 2013: 88).

Bir başka çalışmasında Harvey, *el koyarak birikim* olarak ifade ettiği *ilkel birikimin*, kapitalizmde yaşanan aşırı birikim krizine ürettiği çözümü şöyle ifade eder:

“Peki ama el koyarak birikim, aşırı birikim sorununun çözülmesine nasıl yardımcı olmaktadır? Hatırlarsak, aşırı birikim, sermaye fazlalarının (belki işgücü fazlalarıyla birlikte), kârlı yatırım alanları bulamadan atıl olarak kalması durumuydu. El koyarak birikimin işlevi, bir dizi varlığı (işgücü de dahil olmak üzere) düşük (hatta bazı durumlarda sıfır) maliyetle sermaye birikiminin hizmetine sokmaktır”²⁸⁴.

Görüldüğü gibi kapitalist kentleşme ile sermaye birikimi, birbiriyle içsel olarak bağlantılı süreçlerdir. Dolayısıyla neo-liberal dönem ilkel birikim araçlarını da sadece bir tercih olarak görmek yanlış olacaktır; çünkü bu durum, bir yanıla da kapitalist sistem ve buna uygun bir kentleşme için zorunluluktur.

²⁸¹ Engelst’ten aktaran Harvey, 2013: 59 (Türkçe çeviri için bkz: Engels, 1992)

²⁸² Harvey, 2013: 45

²⁸³ Harvey, 2013: 88

²⁸⁴ Harvey, 2008: 124

2.2 Entegre Ülke: Türkiye

24 Ocak ile başlayan neo-liberal dönüşümü, farklı ölçütlerle dönemlendirmek mümkündür²⁸⁵. Bu çalışma, *ilkel birikim*in sürekliliği iddiasına dayandığı için dönemlendirmenin bu ölçütlere göre yapılması gerekir. Önceki bölümlerde *ilkel birikim*, neo-liberal dönemin sömürgecilik stratejisi olarak ifade edildiği için dönemlendirmede esas olarak emperyalist devletlerle sömürge ülkeler arasındaki artık aktarım mekanizmalarını yaratan (ve yeniden üreten) dünya ekonomisine eklemlenme sürecine odaklanılacaktır. Bu çerçevede Türkiye'nin neo-liberal dönüşüm (dünya ekonomisiyle yeniden eklemlenme) sürecini üç aşamada incelemek mümkündür: Ticari entegrasyon (1980-1989), finansal entegrasyon (1989-2001), tam entegrasyon (2001-2016)

Tarihsel dönüşüm esaslı bu dönemlendirme, neo-liberal dönem Türkiye'sindeki *ilkel birikim* araçlarının gelişim seyriyle de paralellik taşımaktadır. 12 Eylül askeri darbesi ile yaşama geçirilebilen 24 Ocak Kararları'nın ardından benimsenen arz yanlı iktisat politikalarıyla sermayeden alınan vergiler azaltılmış, buna karşılık emeğiyle geçinenlerden alınan vergiler (özellikle 1985'te Katma Değer Vergisi'nin yürürlüğe girmesiyle) daha da arttırılmıştır. Eş zamanlı olarak devletin borçlanması da sürekli artmış, dış borçların ödenebilmesi için yeniden borçlanma gereksinimi doğmuştur. Bu ikisini (vergi ve borçlanma), klasik *ilkel birikim* araçları olarak değerlendirmek mümkündür. Engels'in, sınıflı toplumlarda kamu gücünün zorunluluğunu tamamlayan araçları ifade ederken söyledikleri, *ilkel birikimde* vergi ve devlet borçlarının neden klasik araç olduğunu sarıh bir şekilde açıklamaktadır.

"Bu kamu gücünü yaşatmak için devletin yurttaşlarının katkıda bulunması gerekir: Vergiler. Bu vergiler, gentilice toplumda hiç bilinmeyen şeylerdi. Ama bugün vergiler üzerinde enine boyuna konuşabiliyoruz. Uygarlığın ilerlemeleri ile artık onlar da yetmez; devlet, gelecek üzerine polişe çeker, ödünç paralar alır: Devlet borçları."²⁸⁶

Ancak *ilkel birikim* araçlarını bunlarla sınırlamak, "proleterleşme ve kamu mülkiyetinin özel temellükü için yeni alanları *aktif şekilde üretmesine* imkân veren"²⁸⁷ yeni araçların rolünü gözden kaçırmaya neden olacaktır. Harvey'in²⁸⁸ de vurguladığı gibi

²⁸⁵ Kuşkusuz farklı dönemlendirmeler yapmak da mümkündür. Örneğin Köse ve Yeldan (1998), dönemlendirmeyi şöyle yapmışlardır: Kriz-sonrası uyum (1981-1982), ihracata yönelik büyüme (1983-87), reform sürecinin tükenişi (1988), denetimsiz finansal serbestleştirme (1989-1993), finansal kriz (1994), kriz-sonrası uyum (1995-97).

Korkut Boratav (2015) ise şöyle bir dönemlendirmeyi esas almıştır: Sermayenin karşı saldırısı (1980-1988), finans kapitale teslimiyet ve popülizme aksak dönüş (1989-1997), kesintisiz IMF gözetimi ve krizler (1998-2009).

²⁸⁶ Engels, 1998: 199

²⁸⁷ David Harvey'den aktaran Glasmann, 2014: 188

²⁸⁸ David Harvey'den aktaran Glasmann, 2014: 188

mülksüzleştirme yoluyla birikimin kesici ucu olan *özelleştirmeler* ve toprakla birlikte suyun da çitlenmesi anlamına gelen *acele kamulaştırmalar*; neo-liberal dönem Türkiye'sindeki en önemli *ilkel birikim* araçlarındandır.

2.2.1 Ticari Entegrasyon (1980-1989)

Türkiye’de neo-liberal dönem, genellikle 24 Ocak kararlarıyla başlatılır. Korkut Boratav²⁸⁹, 24 Ocak 1980 tarihinde yürürlüğe konulan kararlarla ekonomiye damgasını vuracak olan iktisat politikalarını şöyle özetlemektedir:

- Reel devalüasyonlar doğrultusunda işletilen bir kambiyo politikası.
- Adım adım liberasyona yönelen bir ithalat rejimi.
- Pahalı döviz, ucuz kredi ve vergi iadesi gibi teşvik ve sübvansiyonlarla desteklenen ihracatın ulusal öncelik haline getirilmesi.
- Fiyat kontrollerinin ve temel malların çoğundaki sübvansiyonların kaldırılması.
- İç talebin daraltılması.

24 Ocak’ta uygulamaya konulan neo-liberal programın özü (ve uygulama yöntemi), daha önce Latin Amerika ülkelerinde uygulanandan çok farklı bir nitelik taşımamaktadır. 12 Eylül 1980 askeri darbesi sayesinde hayata geçme başarısı kazanan bu kararlarla öncelikli hedef, işgücü piyasası olmuş; sıkı bir emek aleyhtarı program ile birlikte uygulanan ticari liberasyon, dünya ekonomisiyle yeniden bütünleşmenin yolunu açmıştır. Bu dönemde öne çıkan ilkel birikim araçları borçlanma ve vergilendirme olmuştur. Ancak bu araçları incelemiden önce makro ekonomik göstergelere ve işgücü piyasasına göz atmak yararlı olacaktır.

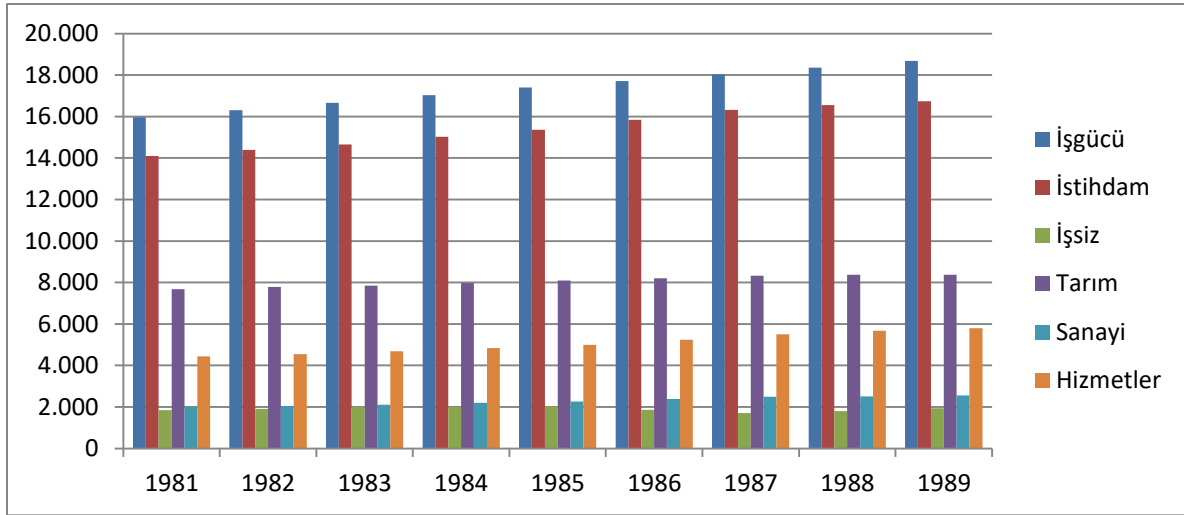
Tablo 2.4 Başlıca Makro-Ekonomik Göstergeler (1978/79-1988)²⁹⁰

	1978/79 Ortalaması	1988
Milli Gelir (İndeks)	100.0	145.1
Enflasyon Oranı (%)	58.0	70.5
Birikim Oranı (%)	21.1	26.8
İhracat (Milyon Dolar)	2.275	11.662
İthalat (Milyon Dolar)	4.834	13.545
Cari Denge/GSMH (%)	-1.8	+1.8
Dış Borç (Milyon Dolar)	13.699	40.722
Dış Borç Yüğü (%)	20.7	37.1
KKBG/GSMH (%)	5.2	4.8

²⁸⁹ Boratav, 2015: 151

²⁹⁰ Boratav, 2015: 161 Birikim oranı: Gayri safi sermaye birikiminin gayri safi yurtiçi hasılaya oranı. KKBG: Kamu kesimi borçlanma gereksinimi. Dış borç yüğü: Dış borç ana para ve faiz ödemelerinin mal ve hizmet ihraç gelirlerine oranı.

Tablo 2.1’den de görüldüğü gibi 1978/79’dan 2008’e kadar milli gelir yaklaşık yarı yarıya artmış²⁹¹, ihracat ile birlikte ithalat da ciddi oranlarda yükselmiştir. Ancak sonraki dönemlerden farklı olarak bu dönemde cari açık sınırlı kalmış ve “bu dönemde dış borç stokunun artmasına yol açan temel etken, hâlâ cari açıkların finansmanı olmuş; kayıt-içi ve kayıt-dışı sermaye kaçışının katkısı sınırlı kalmıştır”²⁹².

Grafik 2.2 Yurtiçi İşgücü Piyasası Temel Göstergeleri (1981-1989)²⁹³

Tablo 2.5 Yurtiçi İşgücü Piyasası Temel Göstergeleri (1981-1989)²⁹⁴

	Kişi Sayısı (Bin Kişi)	Değişim Oranı (%)
İşgücü	2.721	17,0%
İstihdam	2.627	18,6%
İşsiz	94	5,1%
Tarım	707	9,2%
Sanayi	565	28,3%
Hizmetler	1.355	30,5%

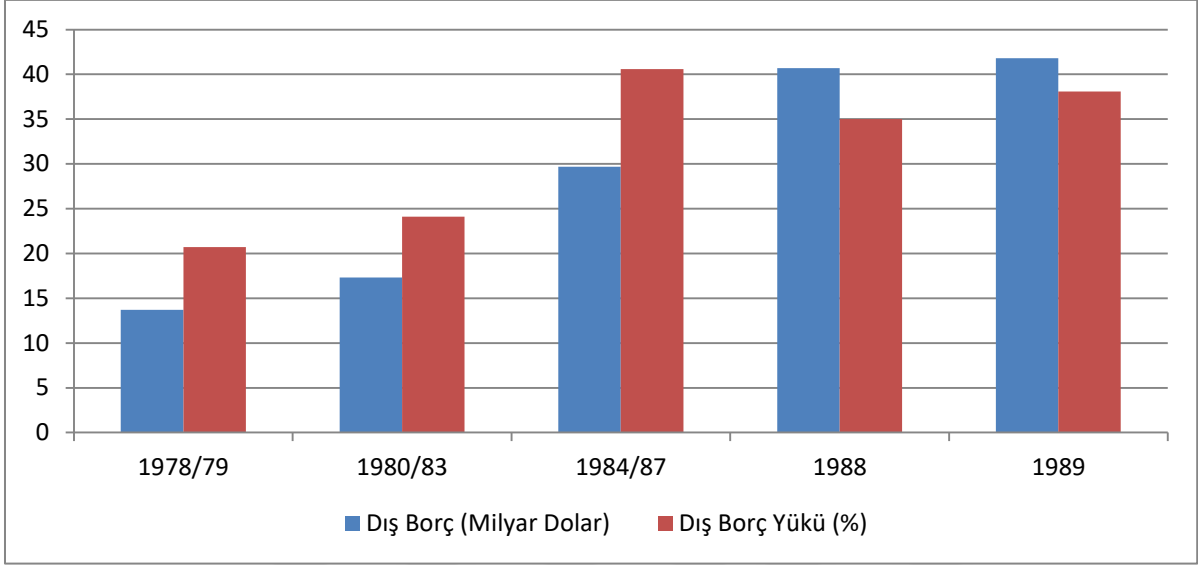
²⁹¹ Türkiye’de 24 Ocak kararlarıyla uygulamaya konulan istikrar programının benzer programlardan en önemli farkı, Türkiye ekonomisinin milli gelirinde bir daralmaya yol açmamasıdır. Bunun temel nedenlerini Boratav şöyle açıklamaktadır: “1980’li yıllarda, toplam üretim iç piyasalardan dış piyasalara (ihracata) doğru kaydırılabilmiş; bunda iç talebin genel olarak kısılmasıyla güçlü ve etkili ihracat teşvikleri rol oynamış; iç talebin kısılmasında da gelir dağılımının emek gelirleri aleyhine bozulması temel araç olarak kullanılmıştır. Gelir dağılımı değişimleri iç talebin yapısında da temel tüketim mallarından lüks mallara doğru bir kayma meydana getirmiştir. Arzın ve talebin yapısında meydana gelen bütün bu değişimlerin üretim düzeyi düşmeden, hatta artırılarak gerçekleşmesinde asıl belirleyici olan, yüksek ve hızla artan bir ithalat hacminin mümkün kılınması olmuştur (Boratav, 2015: 161-162).

²⁹² Boratav, 2015:162

²⁹³ <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx> (erişim tarihi: 20.06.2016).

²⁹⁴ <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx> (erişim tarihi: 20.06.2016).

Dönem boyunca işgücü ve istihdam birbirine yakın seviyelerde yükselmiş, işsizliğin artış oranı –ilerleyen dönemlere göre- düşük seyretmiş, tarımsal nüfus –sanayi ve hizmetler sektörüne oranla az da olsa- yükselmiştir. Her ne kadar işgücü piyasası açısından istikrarlı bir görünüş sergilendiyse de aynı tespitleri dış borçlar ve vergi adaleti konusunda yapmak mümkün değildir.

Grafik 2.3 Yıllar İtibariyle Dış Borçlar (1978/79-1989)²⁹⁵

Grafik2.2'dengörüldüğü gibi dış borçlar ve dış borç yükü, düzenli olarak artmış; 1978/79 dış borç ortalaması 13.7 milyar dolar (dış borç yükü %20.7) iken, 1989 yılında (%205 artışla) 41.8 milyar dolara (dış borç yükü ise %84 artışla %38.1'e) yükselmiştir. Daha önce de vurgulandığı gibi bu dönemde dış borçların artmasının temel nedeni, cari açıkların finansmanı olmuştur. Türkiye'deki vergi yükünün görece düşük olması da borçlanmanın bir başka nedeni olarak görülebilir.

²⁹⁵ Boratav, 2015: 161; Kazgan, 2013: 112

Tablo 2.6 Toplam Vergi Gelirlerinin GSYH İçindeki Payı²⁹⁶

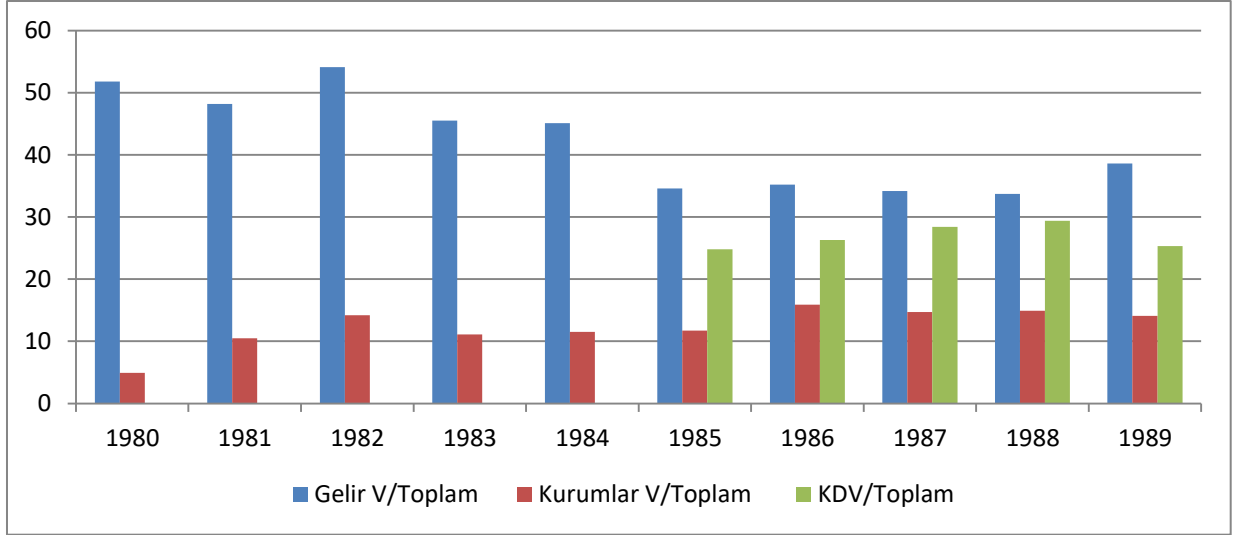
	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013
Avustralya	26,2	27,8	28,1	28,2	30,4	29,9	25,6	26,3	27,3	27,5
Avusturya	38,7	40,5	39,4	41,1	42,1	40,9	40,8	41,0	41,7	42,5
Kanada	30,5	31,9	35,3	34,9	34,9	32,3	30,4	30,2	30,7	30,5
Fransa	39,4	41,9	41,0	41,9	43,1	42,8	41,6	42,9	44,1	45,0
Almanya	36,4	36,1	34,8	36,2	36,2	33,9	35,0	35,7	36,4	36,5
Yunanistan	20,7	24,5	25,1	27,7	33,2	31,2	32,0	33,5	34,5	34,4
İtalya	28,7	32,5	36,4	38,6	40,6	39,1	41,8	41,9	43,9	43,9
Japonya	24,8	26,7	28,5	26,4	26,6	27,3	27,6	28,6	29,4	30,3
İsveç	43,7	44,8	49,5	45,6	49,0	46,6	43,2	42,5	42,6	42,8
İsviçre	23,3	23,9	23,6	25,5	27,6	26,5	26,5	27,0	26,9	26,9
İngiltere	33,4	35,1	32,9	31,9	34,7	33,8	32,8	33,6	33,0	32,9
ABD	25,5	24,6	25,9	26,4	28,2	25,9	23,2	23,6	24,1	25,4
OECD-Ortalama	30,1	31,5	32,1	33,6	34,2	33,9	32,8	33,3	33,8	34,2
Türkiye	13,4	11,5	14,9	16,8	24,2	24,3	26,2	27,8	27,6	29,3

Tablo2.3'ten de izlenebileceği gibi Türkiye'deki toplam vergi gelirlerinin GSYH içindeki payı (vergi yükü), özellikle 2000'li yıllarda kısmen artsa da OECD ülkeleri ortalamasının yaklaşık 5 puan altında kalmıştır. Türkiye'nin vergi yükünün düşük olmasının temel nedeni ise *arz yanlı monetarist iktisat politikaları*²⁹⁷ doğrultusunda gelir ve kurumlar vergisi gibi dolaysız vergi oranlarının düşürülmesidir. Yabancı sermaye girişini kolaylaştırmak ya da kaçışını engellemek için sermaye gelirleri üzerindeki vergi yükünün azaltılması, var olan kamu açıklarının giderek artmasına neden olmuş; böylece kamu gelirleri içinde borçlanmanın payı yükselmiştir²⁹⁸.

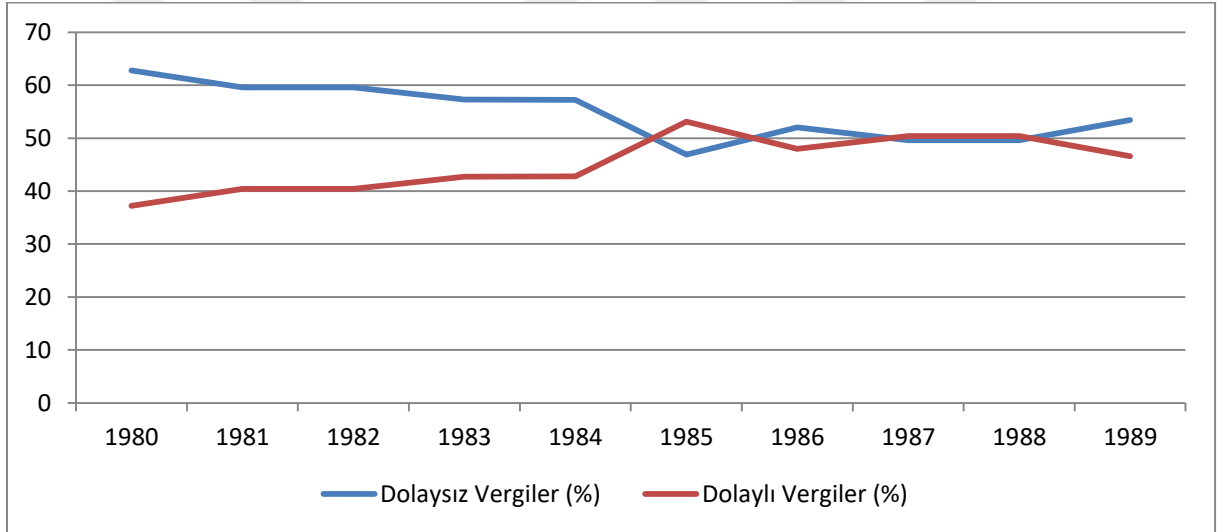
²⁹⁶ http://www.gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/user_upload/VI/CVI3.htm (erişim tarihi: 30.06.2016).

²⁹⁷ “Monetarist içerikli istikrar politikalarının temel yönelimleri ücretlerin kısılması, sosyal amaçlı sübvansiyonların kaldırılması, yapısal dönüşümü gerçekleştirmek üzere ekonomik ve sosyal alandaki devlet müdahalelerinin azaltılması ve sanayi, ticaret, finans kesimlerinin dışa açılmasını sağlamak olarak özetlenebilir” (Sinan Sönmez'den aktaran Kargı ve Özügürlü, 2007: 280).

²⁹⁸ Kargı ve Özügürlü, 2007: 279

Grafik 2.4 Vergi Türlerinin Toplam Vergi Gelirlerindeki Payları (1980-1989)²⁹⁹

Grafik 2.5 Dolaylı ve Dolaysız Vergilerin Toplam Vergi Gelirlerindeki Payları (1980-1989)³⁰⁰

Vergilerin dağılımına bakıldığında görülmektedir ki dönem boyunca dolaysız vergilerin ağırlığı azalırken, dolaylı vergilerin ağırlığı artmakta; dolaylı vergiler içinde de esas payı kurumlar vergisi değil gelir vergisi oluşturmaktadır. Dolaylı vergilerin ağırlığının artışında en önemli etken ise 1985'ten itibaren Katma Değer Vergisi'nin (KDV) uygulamaya konmasıdır.

²⁹⁹ Kargı ve Özürlü, 2007: 287

³⁰⁰ Kargı ve Özürlü, 2007: 286'daki verilerden grafik haline getirilmiştir.

2.2.2 Finansal Entegrasyon (1989-2001)

24 Ocak Kararları ile başlayan ve 1989 yılında yürürlüğe giren (finansal serbestleşmeyi sağlayan) 32 sayılı karar³⁰¹ arası dönem, iktisat yazınında ihracata dayalı büyüme modeli olarak nitelendirilir. Boratav³⁰², Anavatan Partisi'nin (ANAP) tek başına iktidar olduğu bu dönemin, 1989 yılında iki önemli kırılmaya uğradığını belirtir: Birincisi, 1989 baharında yaşanan işçi eylemlerinin siyaset ortamını etkilemesi ve geleneksel popülizmin bazı öğelerinin tekrar ekonomi politikalarına taşınmasıdır. İkincisi, sermaye hareketleri üzerindeki kısıtların 1989 yılında kaldırılmasıdır. Bu yenilikle hızla canlanan dış kaynak girişleri sonucunda dış faiz, iç faiz ve döviz kuru hareketleri arasındaki farklılaşmaların sağladığı “arbitraj kazançları”nın hızla yükseldiği 1989 sonrası, finans kapital ile iç ve dış rantiyeler için bir “altın çağ” olmuştur.

Tablo 2.7 Başlıca Makro-Ekonomik Göstergeler (1988-1997)³⁰³

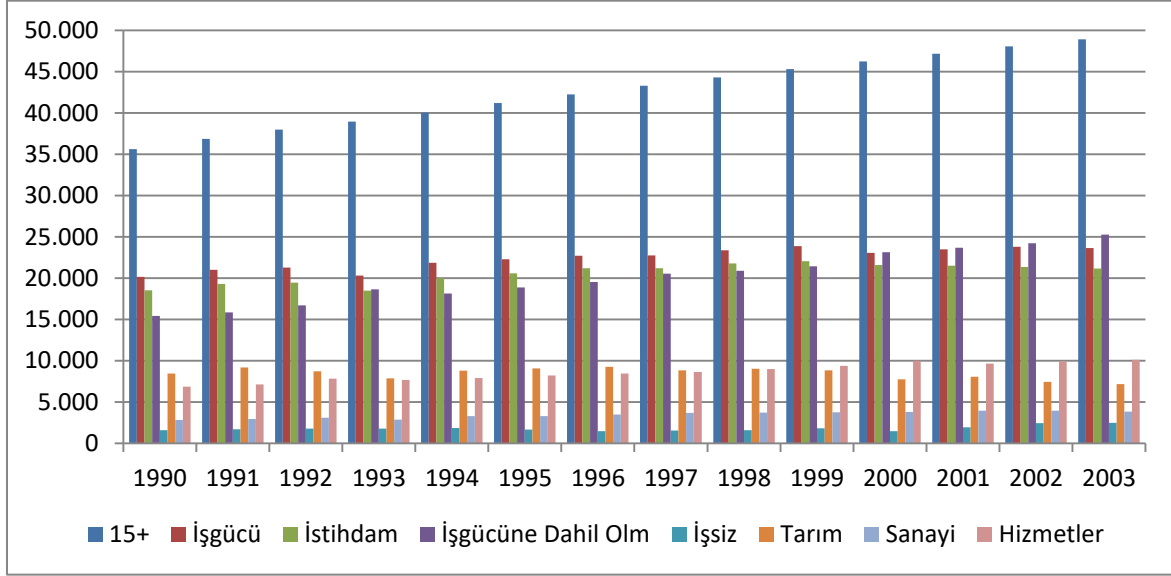
	1988	1997
Milli Gelir (İndeks)	100.0	150.9
Enflasyon Oranı (%)	68.3	80.5
Birikim Oranı (%)	26.8	26.5
İhracat (Milyon Dolar)	11.662	32.110
İthalat (Milyon Dolar)	13.475	47.158
Cari Denge/GSMH (%)	+1.7	-1.4
Dış Borç (Milyon Dolar)	40.722	90.374
KKBG (%)	4.8	7.6

Temel ekonomik göstergeleri ifade eden Tablo2.4'tenizlenebileceği gibi milli gelir yaklaşık %50 oranında artmış, enflasyon (özellikle 1994 krizinin de etkisiyle %50'i aşmış, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesiyle borç yaratan dış kaynak girişi belirleyici boyutlara ulaşmış, cari işlemler ise görece dengeli bir durumda seyretmiştir. Ancak bu denge, -özellikle Gümrük Birliği anlaşmasının uygulamaya konulmasıyla- hızla Türkiye aleyhine değişecektir.

³⁰¹ Köse ve Yeldan, bu dönüşümü şöyle açıklamaktadır: “1989 yılında, finansal serbestleşmenin son halkası olan uluslararası sermaye hareketleri üzerindeki kontrollerin kaldırılması gerçekleştirilmiştir. Bu adım ile dış sermaye hareketleri üzerindeki bütün denetimler kaldırılmış ve finansa piyasaları kısa vadeli sıcak paranın spekülasyonuna açılmıştır. Böylece ulusal piyasalarda döviz ve faiz kuru birbirine bağlanarak Merkez Bankası'nın kontrolünden çıkmıştır. Artık bu yapı altında makro-finansal dengelerin sağlanmasının gerekli koşulu, yurtiçi faiz getirisinin dövizle bağlı spekülasyon getiriden yüksek olması; yani reel faiz hadlerinin aşırı yüksek tutulmasıdır. Böylece uyarılan kısa vazeli (spekülasyon) yabancı sermaye, bir yandan kamu açıklarını “dış tasarruflar” biçiminde finanse ederken, bir yandan da ulusal ekonominin ithalat ve tüketim hacmini genişletmektedir” (Köse ve Yeldan, 1998: 55). 32 Sayılı Karar için bkz: <http://tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/8bb1302e-cecc-4ae4-9622-54365f8ee2e1/kambiyo2.pdf?MOD=AJPERES> (erişim tarihi: 20.11.2016).

³⁰² Boratav, 2015: 175-176

³⁰³ Boratav, 2015: 182 Birikim oranı: Cari fiyatlarla gayri safi sermaye birikiminin gayri safi yurtiçi hasılaya oranı. KKBG: Kamu kesimi borçlanma gereksiniminin GSYİH'ye oranı.

Grafik 2.6 Yurtiçi İşgücü Piyasası Temel Göstergeleri (1990-2003)³⁰⁴

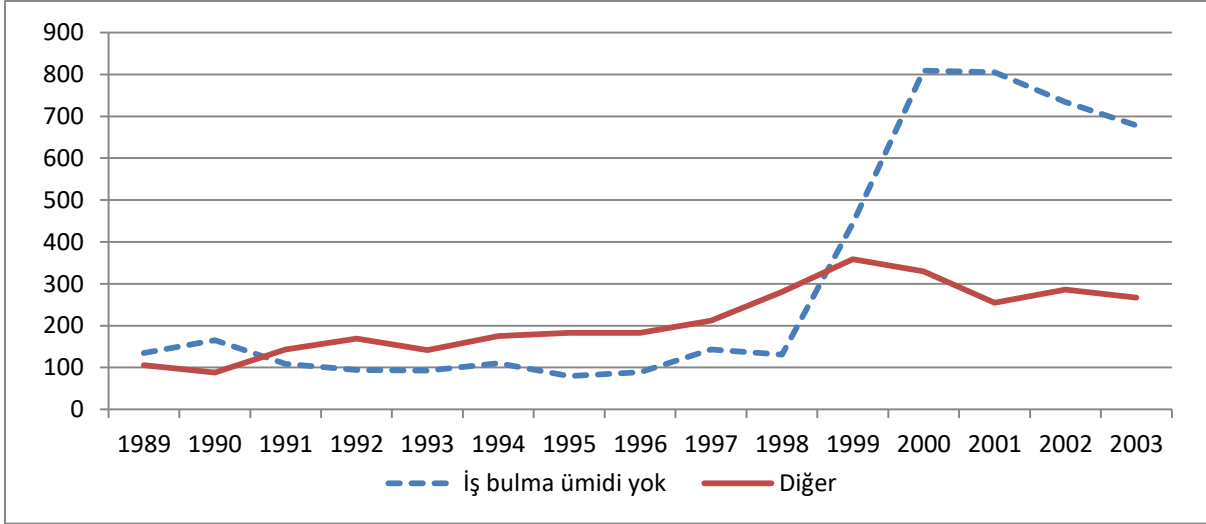
Tablo 2.8 Yurtiçi İşgücü Piyasası Temel Göstergeleri (1990-2003)³⁰⁵

	Kişi Sayısı (Bin Kişi)	Değişim Oranı (%)
15+	13.311	37,4%
İşgücü	3.490	17,3%
İstihdam	2.608	14,1%
İşgücüne Dâhil Olmayanlar	9.821	63,6%
İşsiz	881	54,7%
Tarım	-1.279	-15,1%
Sanayi	1.001	35,2%
Hizmetler	3.261	47,4%

1990-2003 dönemi işgücü piyasası temel göstergelerinde ilk dikkat çeken nokta, 15 yaş üstü nüfus hızla artarken, işgücü ve istihdamın aynı paralelde artmamasıdır. Bunu işgücüne dahil olmayanların değişim oranlarından da izlemek mümkündür. 1990'dan 2003 yılına kadar işgücüne dahil olmayanların artışı, işgücü ve istihdam artışından (hatta 15 yaş üstü nüfustan) daha yüksek (%63.6) olmuş; işsiz sayısı %54.7 artarak yaklaşık 2.5 milyonu bulmuştur. Grafik2.6 ile birlikte düşünüldüğünde, iş bulma umudu olmayanların, işgücü piyasasının dışına düştüğünü söylemek mümkündür.

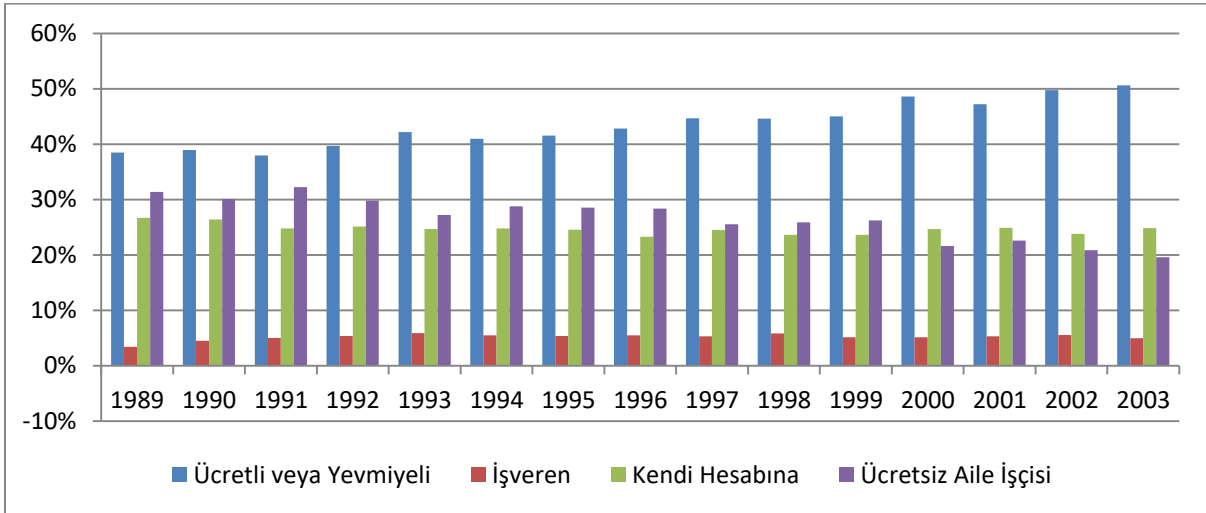
³⁰⁴ <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx> (erişim tarihi: 20.06.2016).

³⁰⁵ <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx> (erişim tarihi: 20.06.2016).

Grafik 2.7 Yıllar İtibariyle İşgücüne Dâhil Olmayanlar (1989-2003)³⁰⁶

Tablo2.5'tedikkat çeken bir başka nokta da tarımsal nüfusta yaşanan daralmadır. Dönem içinde tarımsal istihdam yaklaşık 1.3 milyon kişi azalarak %15'lik bir gerileme göstermiştir. Yaşanan bu yıkımın en önemli nedeni, burada ücretsiz aile işçisi statüsünde çalışan ve çoğunluğunu kadınların oluşturduğu kitlelerin, buradan koparıldıktan sonra işgücü piyasasına fırlatılıp atılması ve bunların kayda değer bir kısmının da işgücü piyasasının dışına düşmesidir. Bu eğilimi, işteki duruma göre istihdam verilerinden de teyit etmek mümkündür.

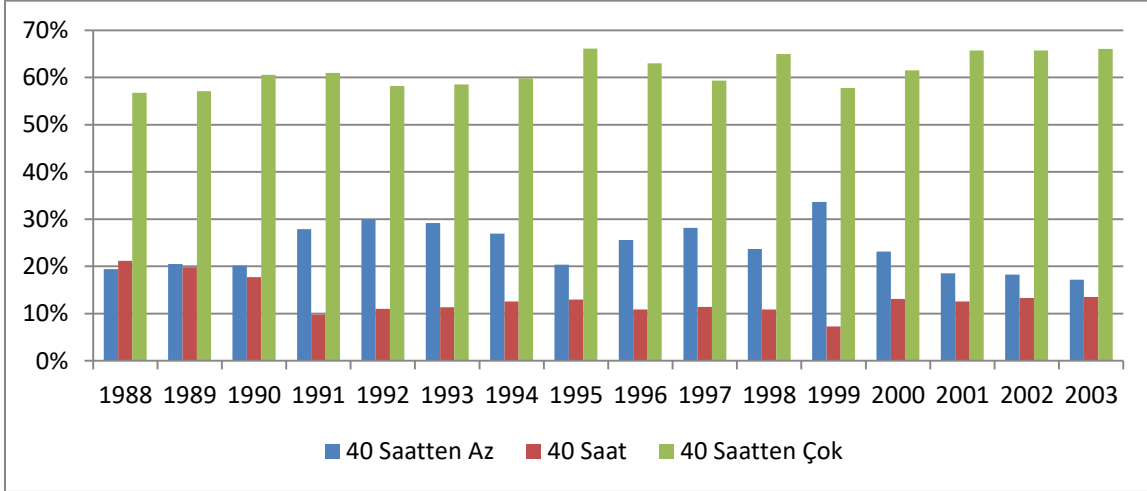

Grafik 2.8 Yıllar İtibariyle İşteki Durum (1989-2003)³⁰⁷

³⁰⁶ <https://biruni.tuik.gov.tr/gosterge/?locale=tr> (erişim tarihi: 20.06.2016) ve <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx> (erişim tarihi: 20.06.2016).

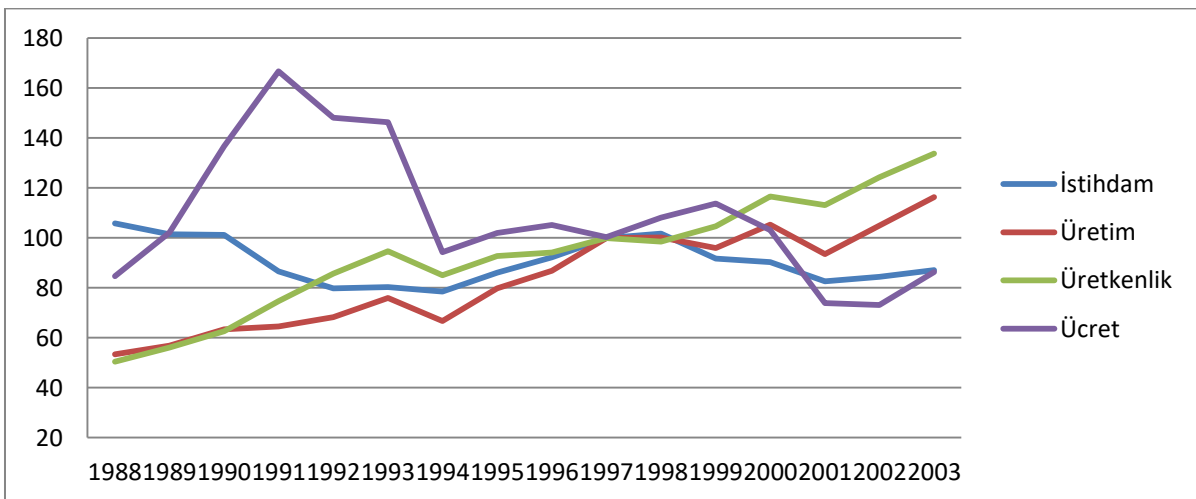
³⁰⁷ <https://biruni.tuik.gov.tr/gosterge/?locale=tr> (erişim tarihi: 20.06.2016) ve <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx> (erişim tarihi: 20.06.2016).

Grafik 2.7’de görüldüğü gibi dönem boyunca ücretli veya yevmiyeli kesimin ağırlığı artarken (1989’da %38.5’ten 2003’te %50.6’ya), kendi hesabına çalışanların (1989’da %26.7’den 2003’te %24.8’e) ve ücretsiz aile işçisinin (1989’da %31.4’ten 2003’te %19.6’ya) istihdamdaki ağırlıkları azalmıştır.

Grafik 2.9 Yıllar İtibariyle Çalışma Süresi (1988-2003)³⁰⁸

İşgücü piyasasında önemli göstergelerden birisi de çalışma süreleri ve temel çalışma göstergeleridir. Grafik 2.8’den de izlenebileceği gibi 1988-2003 arasında 40 saatten az çalışanların toplam istihdamdaki payı, %19.4’ten (1988) %17.2’ye (2003); 40 saat çalışanların oranı, %21.2’den (1988) %13.5’e (2003) düşmüştür. 40 saatten fazla çalışanların istihdamdaki payı ise %56.8’den (1988) %66.0’a (2003) yükselmiştir.

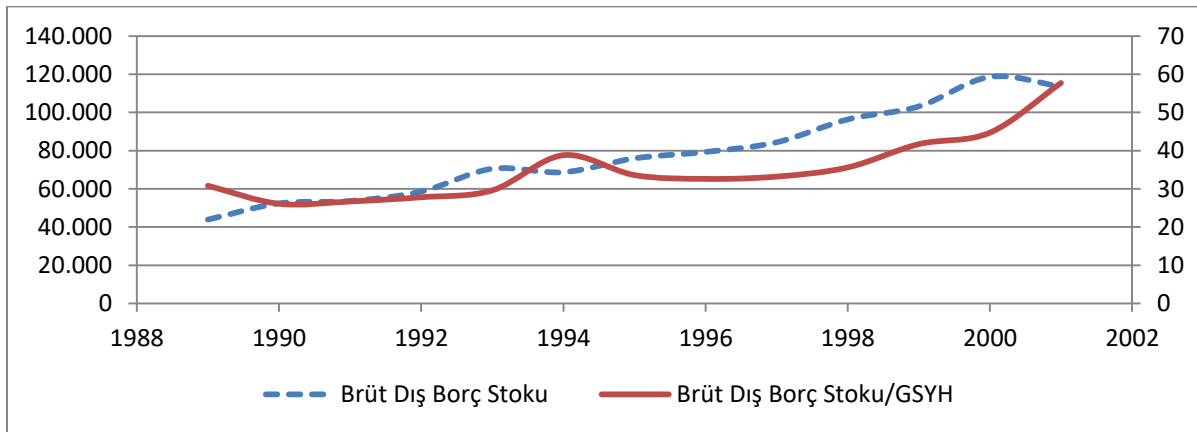

Grafik 2.10 Yıllar İtibariyle İstihdam, Üretim, Üretkenlik ve Ücret Göstergeleri (1988-2003)³⁰⁹

³⁰⁸ <https://biruni.tuik.gov.tr/gosterge/?locale=tr> (erişim tarihi: 20.06.2016) ve <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx> (erişim tarihi: 20.06.2016).
³⁰⁹ <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx> (erişim tarihi: 20.06.2016).

Temel çalışma göstergelerini ifade eden Grafik2.9; dönem boyunca üretim ve üretkenliğin görece istikrarlı bir şekilde arttığını, istihdamın genelde aynı düzeyde kaldığını, ücretlerin ise 1988-1991 arasında (özellikle bahar eylemlerinin etkisiyle) sıçrama kaydettiğini, ancak ardından düşüş eğilimine girdiğini göstermektedir.

İki grafik birlikte düşünüldüğünde, Hem işçilerin çalışma süreleri (mutlak artı değere dayalı sömürü) hem de teknolojik gelişmeyle birlikte verimlilik (nispi/görelî artı değere dayalı sömürü) artmaktadır. Yani sermaye, doğası gereği en fazla işi, en az sayıda işçiyle, en düşük ücretle yaptırma konusunda büyük bir kararlılık göstermektedir.

Grafik 2.11 Yıllar İtibariyle Dış Borçlar (1989-2001)³¹⁰

Tablo 2.9 Yıllar İtibariyle Dış Borçlar (1989-2001)³¹¹

	Brüt Dış Borç Stoku (milyar dolar)	Brüt Dış Borç Stoku/GSYH (yüzde)
1989	43.911	30,8
1990	52.381	26,1
1991	53.623	26,7
1992	58.595	27,8
1993	70.512	29,6
1994	68.705	38,8
1995	75.948	33,6
1996	79.299	32,6
1997	84.356	33,2
1998	96.351	35,6
1999	103.123	41,7
2000	118.602	44,7
2001	113.592	57,7

³¹⁰ <https://biruni.tuik.gov.tr/gosterge/?locale=tr> (erişim tarihi: 20.06.2016).

³¹¹ <https://biruni.tuik.gov.tr/gosterge/?locale=tr> (erişim tarihi: 20.06.2016).

Grafik 2.10 ve Tablo2.6'dagörüldüğü gibi Türkiye'nin hem miktar olarak dış borcu, hem de dış borç stoku dönem boyunca sürekli artmıştır. 1989 yılında yaklaşık 44 milyar dolar olan dış borç, 2001'de 113.5 milyar dolara yükselmiş; aynı yıllar için dış borç stoku da %30.8'den %57.7'ye ulaşmıştır. Ekonomistler tarafında sıcak paraya dayalı büyüme olarak da adlandırılan bu döneme ilişkin Mustafa Sönmez, borç yaratan sıcak para girişi ile büyüme arasında şöyle bir ilişki kurmaktadır:

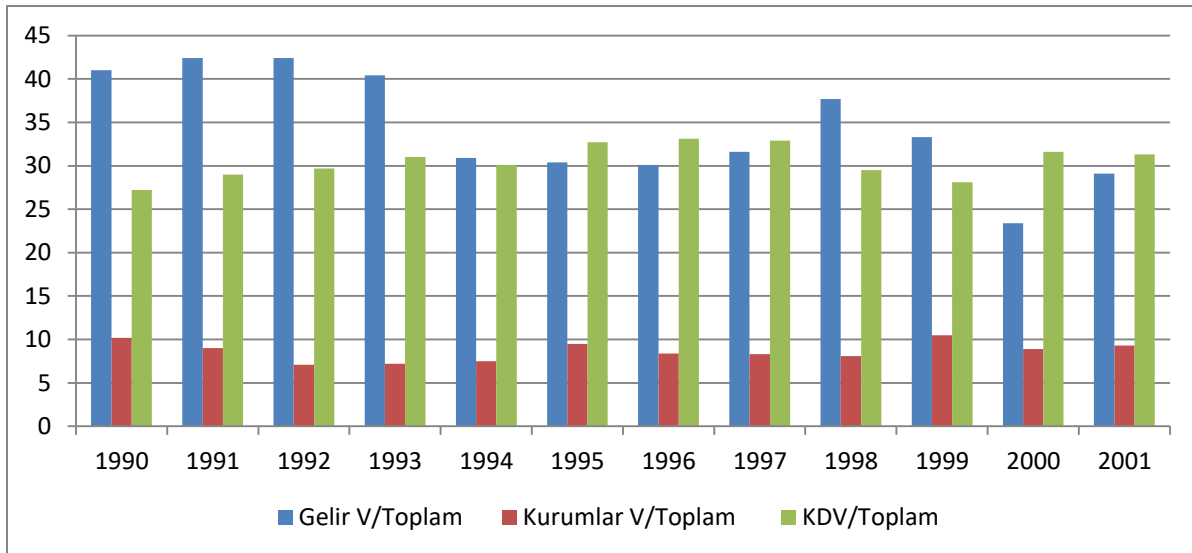
“1990-1993 dönemine ait genişleme aralığına giren sermaye, milli gelirin %3.8'ine ulaşırken büyüme hızı da yıllık %6'yı buldu. İkinci genişleme dönemi olan 1995-1997 aralığında da sermaye girişinin milli gelire oranı %4.8'i buldu, ortalama büyüme de %7.8'e ulaştı. Buna karşılık sıcak paranın kaçtığı 1994'te çıkan sermaye, milli gelirin %4.5 boyutunu bulurken o yıl ekonomi, %6 küçülmüştü. 1998'de de giriş, milli gelirin %1.8'ine inerken büyüme de %3.9'da kaldı. 2000 yılında, yabancı kökenli sermaye girişlerinin toplamı, Kasım 2000 krizi öncesi 15 milyar dolara yaklaşırken, 2000'de büyüme oranı da %7'yi aşıyordu. 1989 sonrasının sıcak paraya dayalı birikim modelinde zincir şöyle oluştu: Sermaye girişiyle büyüme yaşanıyor, büyüme ithalatı artırıyor ve cari açığın büyümesine yol açıyordu. Cari açık, yeni borç bulunursa aşıyor ve yeni sermaye girişiyle tekrar büyüme yaşanıyor”³¹².

Oluşan kamu açıklarının ve harcamaların finansmanın vergiler yerine borçlanarak karşılanması³¹³, sadece büyümenin borçlanmaya dayanmasına ve büyük bir ana para ve faiz ödeme yükümlülüğüne yol açmamış; aynı zamanda ülke içinden dışarıya kaynak aktarımına da yol açmıştır. Boratav'ın³¹⁴ hesaplamalarına göre Türkiye'ye giriş yapan yabancı sermayenin büyük bölümünün borç yaratan türlerden olması; ayrıca, dış borçları oluşturan yabancı para birimleri arasındaki kur değişimlerinin de dış borç stokunu yükseltmesi, bu duruma katkı yapmıştır ve 1988-1997 aralığında 1 dolarlık cari işlemler açığına dış borçlarda 4 dolarlık bir artış refakat etmiştir.

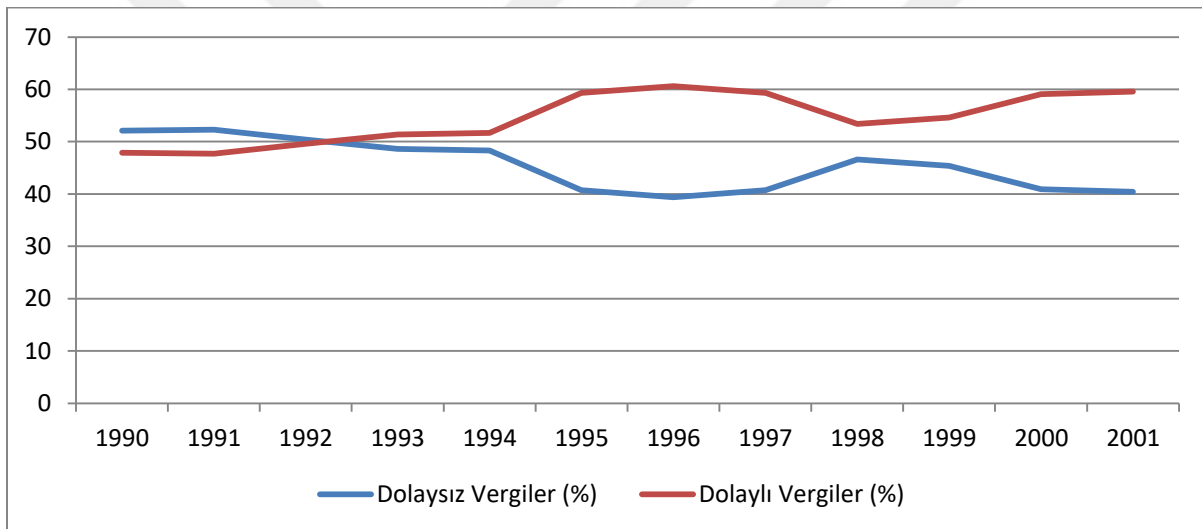
³¹² Sönmez, 2002: 126-127

³¹³ “Faiz ödemelerin bütçe harcamalarına oranı 1988-1994 arasında (yaklaşık olarak) dörtte birden üçte bire yükselmiş; dönem sonuna kadar bu civarda kalmıştır” (Boratav, 2015: 185).

³¹⁴ Boratav, 2015: 189

Grafik 2.12 Vergi Türlerinin Toplam Vergi Gelirlerindeki Payları (1990-2001)³¹⁵

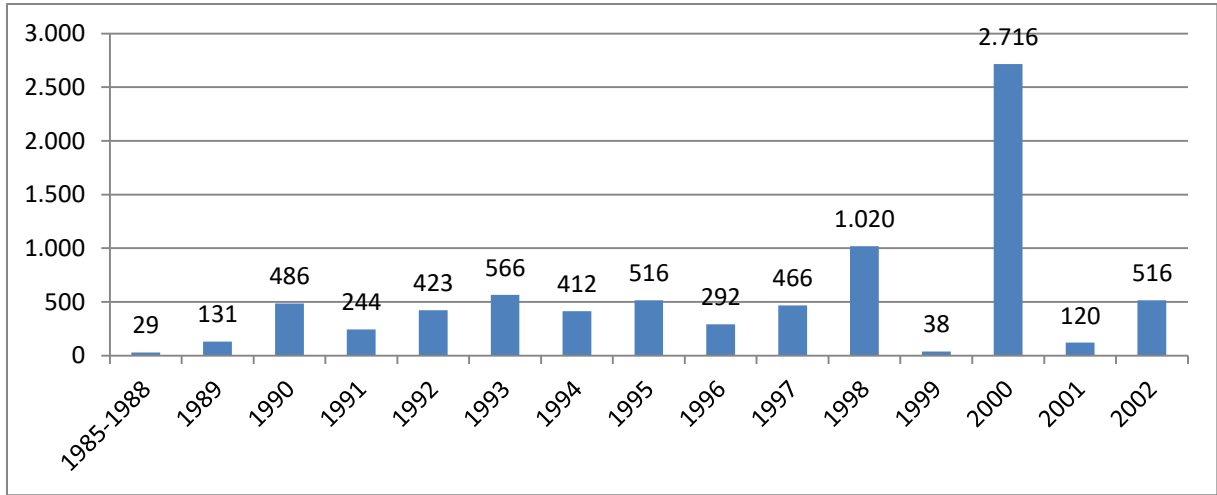

Grafik 2.13 Dolaylı ve Dolaysız Vergilerin Toplam Vergi Gelirlerindeki Payları (1990-2001)³¹⁶

İlkel birikim önemli araçlarından olan vergilendirmede, bir önceki dönemin tercihi (vergi yükünün sermaye dışına kaydırılması) değişmemiş, bu dönemde üreticilerin, küçük girişimcilerin reel ücret kaybı söz konusu olmuştur. Teorik temelini neo-klasik iktisat yaklaşımından alan arz yönlü iktisat politikası çerçevesinde, Türkiye’de 1980 sonrası uygulanan vergi politikaları dolaylı vergiler ağırlıklı bir vergi sisteminin oluşturulması yönünde gelişim göstermiştir.

³¹⁵ Kargı ve Özügürlü, 2007: 287

³¹⁶ Kargı ve Özügürlü, 2007: 287

Grafik 2.14 Yıllar İtibariyle Özelleştirme Gelirleri (1985-2002) (Milyon Dolar)³¹⁷

Bu dönem, bir diğer ilkel aracı olan özelleştirme de devreye girmiş³¹⁸, 1990-2002 yılları arasında yaklaşık 7.7 milyar dolarlık özelleştirme gerçekleştirilmiştir. Bir sonraki dönemde görüleceği gibi özelleştirme, 2000’li yıllarda devasa boyutlara ulaşmış; kamuya ait kuruluşların büyük kısmı özelleştirilmiştir.

2.2.3 Tam Entegrasyon (2001-2016)

1989 yılında yaşanan finansal serbestleşmeden 2001 yılında yaşanan büyük krize kadar olan dönem, bir önceki bölümde finansal entegrasyon olarak nitelendirilmişti. 2001 krizinin ardından uygulamaya konulan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı sonrası ise tam entegrasyon olarak görülebilir. Bu dönemde Dünya Bankası’ndan ithal edilen Kemal Derviş yönetimindeki ekonomi, sadece finansal piyasalarda düzenleme yapmamış aynı zamanda ekonominin kontrolü, ulus-devletin ayrıcalığı olmaktan çıkmış ve uluslararası sermayenin tahakkümü derinlik ve yaygınlık kazanmıştır. Bu tahakkümün en önemli bileşeni, kuşkusuz yabancı sermaye hareketleridir.

³¹⁷ Sönmez, 2003: 85

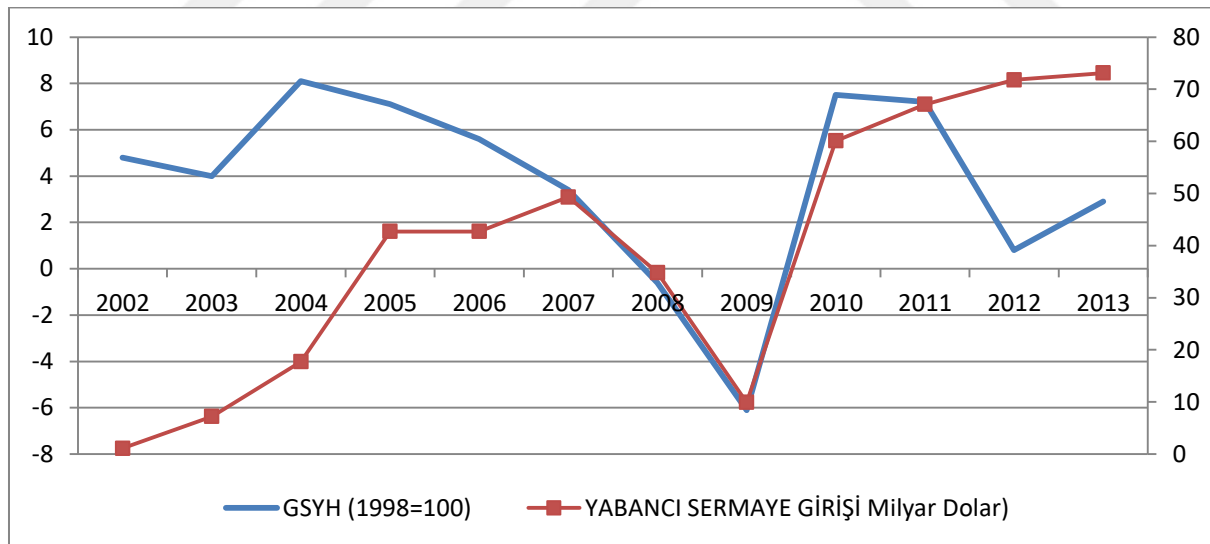
³¹⁸ Özelleştirmeler, Harvey (2008) tarafından ilkel birikimin en önemli araçlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Glasman’nın (2014: 188) vurguladığı gibi Harvey, küresel neo-liberal projenin hayati rolüne işaret ederek, *mülksüzleştirme yoluyla birikimin kesici ucu* olarak adlandırdığı özelleştirmeye vurgu yapar. Sayısız biçimdeki özelleştirme, kapitalistlerin, küresel merkezde bile, proleterleşme ve kamu mülkiyetinin özel temellükü için yeni alanları *aktif şekilde üretmesine* imkân veren en can alıcı yollardan biridir.

Tablo 2.10 Başlıca Makro-Ekonomik Göstergeler (1988-1997)³¹⁹

	1998	2007	2009
Milli Gelir (İndeks)	100.0	144.2	138.4
Enflasyon Oranı (%)	84.6	8.8	6.3
Birikim Oranı (%)	22.9	21.4	16.8
İhracat (Milyon Dolar)	30.741	115.361	109.636
İthalat (Milyon Dolar)	44.779	161.156	134.530
Cari Denge/GSMH (%)	+0.7	-5.9	-2.3
Dış Borç (Milyon Dolar)	96.300	249.573	134.530
KKBG (%)	9.7	0.1	5.1

Boratav, finansal serbestleşmenin yaşandığı 1989 yılı öncesi ile sonrasını kıyaslarken şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

“Sermaye hareketlerinin denetlendiği, yani yerli firma, banka ve rantiyelerin dıştan borçlanmalarının veya yurtdışına kaynak transferlerinin kısıtlı olduğu; yabancıların kısa vadeli TL kağıtlarına plasman yapmalarının güç veya olanaksız olduğu dönemlerde, ekonominin kısa dönemli hareketlerinin başlangıç noktası ulusal ekonominin içindedir. (...)İç talebi genişleten veya daraltan (...) değişimler, öncelikle dış ticaret, dolayısıyla da cari işlemler dengesini etkiler. Kronik, yapısal dış açık veren bir ekonomide iç talep genişlemesi halinde cari işlemler açığı büyür; artan açığın finansman gereksinimi yabancı sermaye girişlerini (bu arada dış borçlanmayı) gerekli kılar. 2989 öncesinde Türkiye ekonomisinin kısa dönemli büyüme sürecini *talep genişlemesi (büyüme) → cari açık → sermaye girişleri* şeması özetlemektedir.”³²⁰

Grafik 2.15 Yabancı Sermaye Girişi ve Büyüme İlişkisi (2002-2013)³²¹

³¹⁹ Boratav, 2015: 207. Birikim oranı: Cari fiyatlarla gayri safi sermaye birikiminin gayri safi yurtiçi hasılaya oranı. KKBG: Kamu kesimi borçlanma gereksiniminin GSYİH'ye oranı.

³²⁰ Boratav, 2015: 207-208

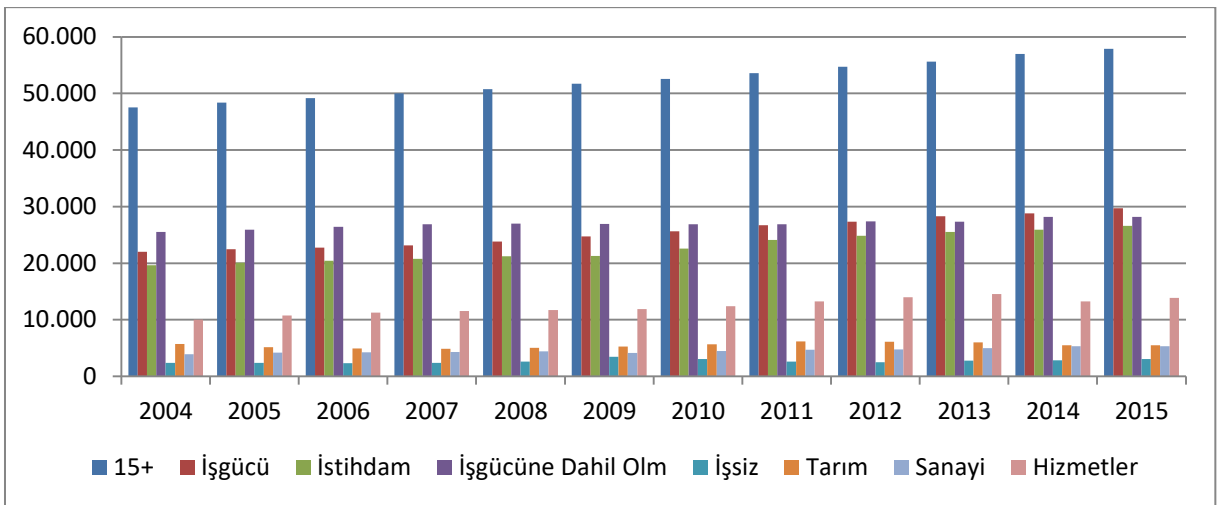
³²¹ <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx> (erişim tarihi: 20.06.2016).

Sermaye hareketlerinin serbestleştiği 1989 sonrasında ise;

“Kısa dönemli genişleme sürecinin ülke içinden kaynaklanan otonom (“gelirden bağımsız”) talep artışları ile başlama olanağı giderek azalmıştır. Ekonomik yönetim ya IMF’nin denetimi veya uluslararası “rating kuruluşları”nın gözetimi altındadır ve bu kuruluşlar açısından genişleyici (büyümeyi hızlandırmak amacıyla kamu açıklarını artıran) değil, borç servisine öncelik veren maliye politikaları makbuldür. 2001’de özerkleşen Merkez Bankası’nın temel görevi fiyat istikrarı olarak belirlenmiştir. Bu, 2009’a kadar “tek hedef” olarak yorumlanmış; TCMB kurumsal olarak düşük enflasyon hedeflemesine, bu nedenle de daraltıcı para politikalarına bağlanmıştır. Kamu politikalarından etkilenmeyen genişleme ivmesinin, şirket veya tüketicilerin dış dünyadan bağımsız kararları ile başlama olasılığı ortadan kalkmamış; ancak zayıflamıştır.

Durgunluk-kriz yıllarında (örneğin 1999-2002’de) oluşan atıl kapasiteyi yeniden üretime yönlendiren ve genişleme sürecini başlatan en etkili değişken, yabancı kökenli sermaye girişidir. Yabancı sermaye girişi, Merkez Bankası’nın tepki biçimine göre değişen, ancak her koşulda talep genişlemesine yol açan bir süreç başlatır. Böylece başlayan talep genişlemesi (kısa dönemli büyüme), dış ticaret dengesinde başlayarak cari işlemler açıklarını artırır. Bu yeni koşullarda oluşan genişleme sürecini *sermaye girişleri* → *talep genişlemesi (büyüme)* → *cari açık* şeması ile özetlemek mümkündür.”³²²

Spekülatif sermaye hareketlerine dayalı büyüme modelinin işgücü piyasasına en büyük etkisi, hiç kuşkusuz yüksek işsizlik oranları olmuştur. İktisat yazınında istihdam yaratmayan büyüme olarak nitelendirilen bu dönemde işgücü ve istihdam %35 civarında artarken; işsizlik oranı %28 artmış; işgücüne dahil olmayanları ve ekşit istihdamla birlikte düşünüldüğünde bu oran %50 civarına ulaşmıştır. Bir başka ifadeyle istihdam çağındaki her iki kişiden biri iş bulma imkânına sahip olamamıştır.

Grafik 2.16 Yurtiçi İşgücü Piyasası Temel Göstergeleri (2004-2015)³²³

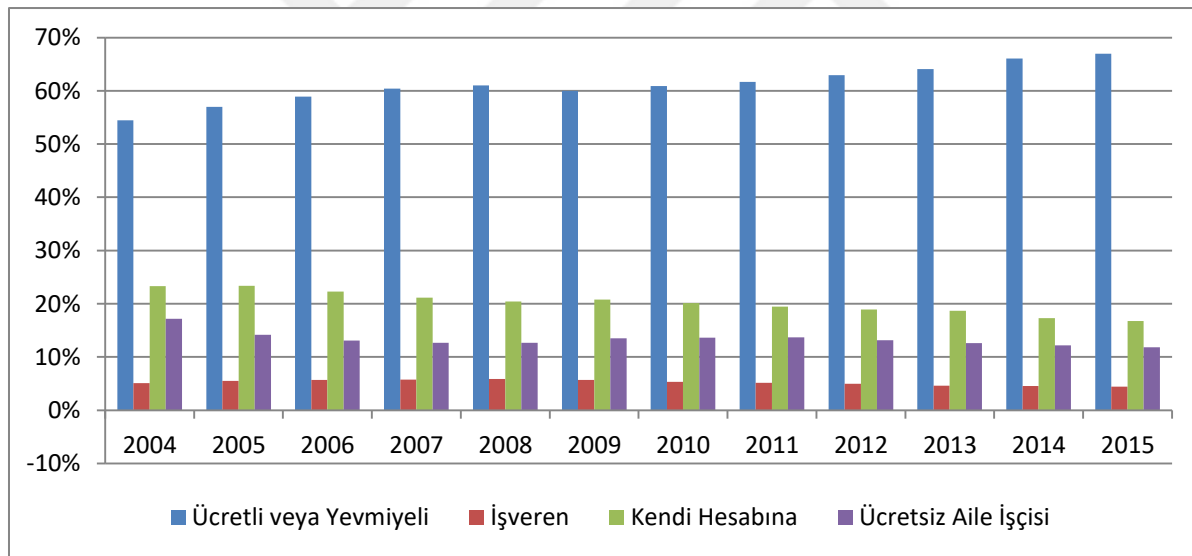
³²² Boratav, 2015: 208-209

³²³ <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx> (erişim tarihi: 20.06.2016).

Tablo 2.11 Yurtiçi İşgücü Piyasası Temel Göstergeleri (2004-2015)³²⁴

	Kişi Sayısı (Bin Kişi)	Değişim Oranı (%)
15+	10.310	21,7%
İşgücü	7.662	34,8%
İstihdam	6.989	35,6%
İşgücüne Dâhil Olmayanlar	2.649	10,4%
İşsiz	672	28,2%
Tarım	-230	-4,0%
Sanayi	1.413	36,1%
Hizmetler	3.892	38,9%

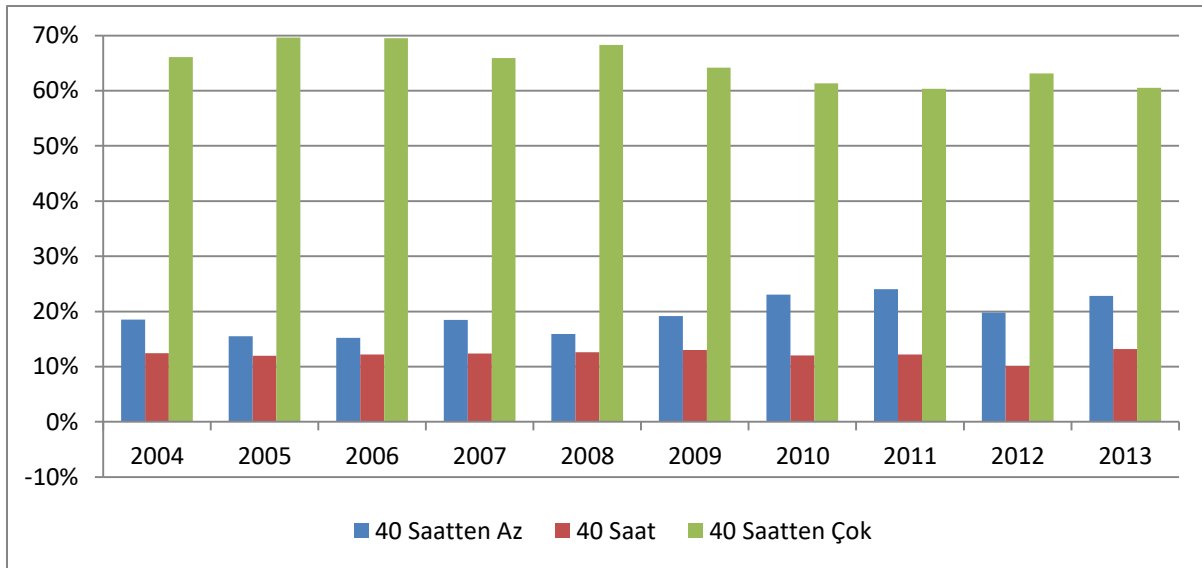
Yurtiçi işgücü piyasası göstergelerinde dikkat çeken bir diğer nokta da tarımsal istihdamda yaşanan daralmanın devam ediyor oluşudur. Dönem içinde 230 bin tarım emekçisi işsiz kalmış, ücretsiz aile işçisi konumunda bulunanlar hızla proleterleştirilmiş ve işgücü piyasasına atılmışlardır. Kendi hesabına çalışanların da çözüldüğü bu dönemin sonunda toplam istihdamın yaklaşık %70'i ücretli veya yevmiyeli çalışan durumuna sürüklenmiştir.

Grafik 2.17 Yıllar İtibariyle İşteki Durum (2004-2015)³²⁵

³²⁴ <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx> (erişim tarihi: 20.06.2016).

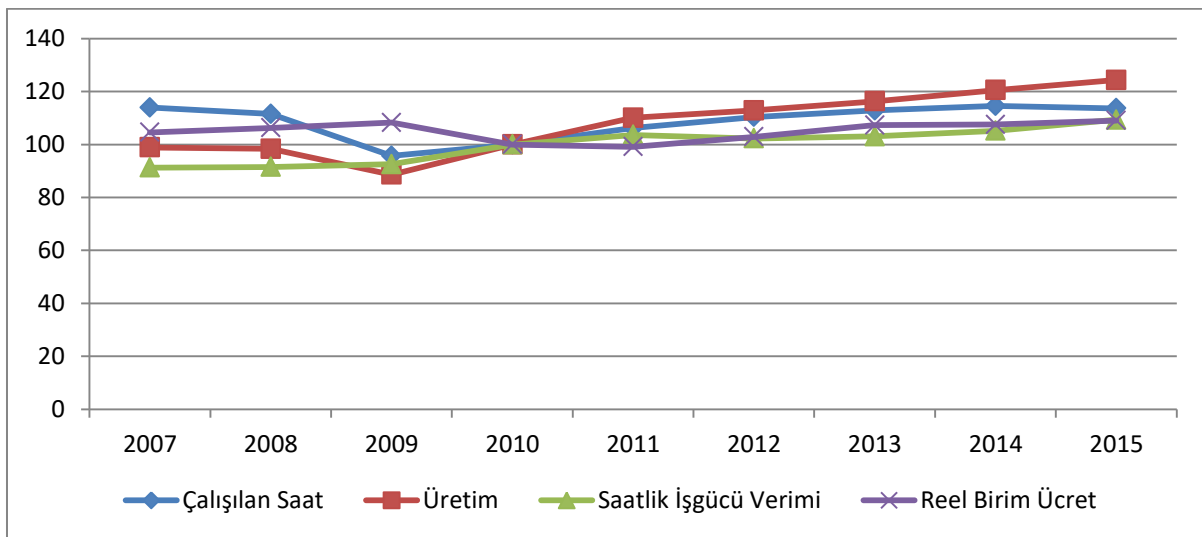
³²⁵ <https://biruni.tuik.gov.tr/gosterge/?locale=tr> (erişim tarihi: 20.06.2016)

<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx> (erişim tarihi: 20.06.2016).

Grafik 2.18 Yıllar İtibariyle Çalışma Süresi (2004-2013)³²⁶

Çalışma sürelerine göre istihdam oranlarına bakıldığında görülmektedir ki 40 saatten çok çalışanların toplam istihdamdaki ağırlığı, artmaya devam etmiş ve %60-%70 bandında standart bir hâl kazanmıştır. Bir önceki dönemde 40 saatten az çalışanların toplam istihdamdaki payı %30'lar civarındayken, bu dönemde %20'lere düşmüş; uzun çalışma ve sömürü düzeni daha belirgin hale gelmiştir.

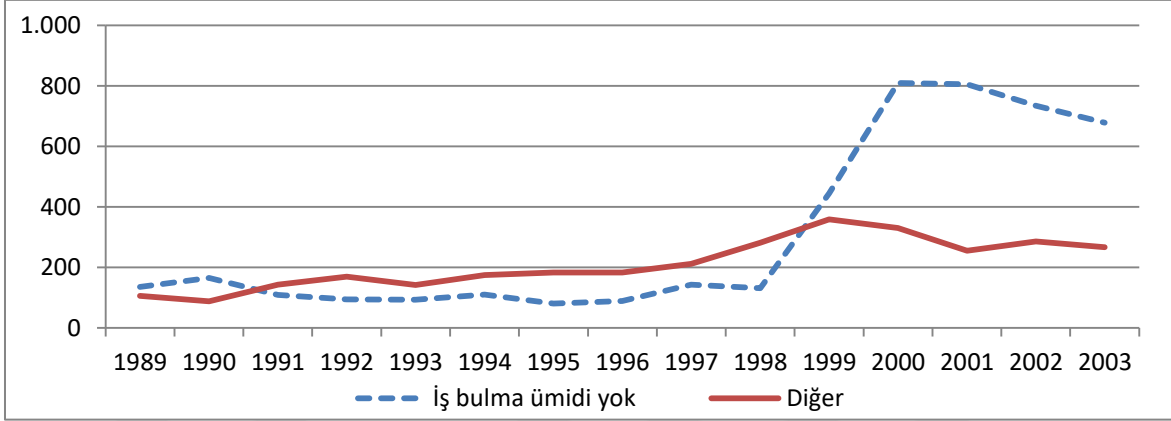
Grafik 2.19 Yıllar İtibariyle İstihdam, Üretim, Üretkenlik ve Ücret Göstergeleri (2007-2015)³²⁷

Önceki döneme göre istihdamdakilerin üretim, üretkenlik ve ücret göstergeleri kısmen düzelme görünümü sergilemekte; ancak bunun temel nedeni, dönem içinde kriz sarmalının

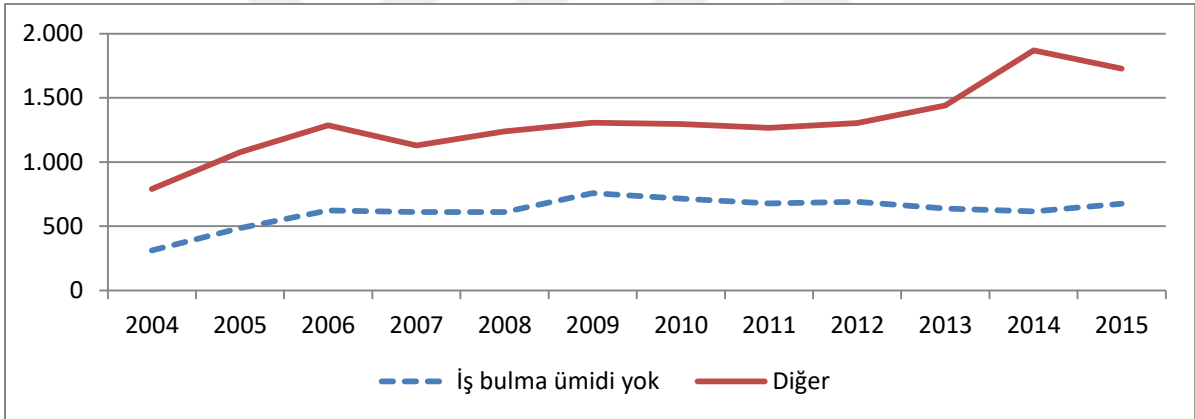
³²⁶ <https://biruni.tuik.gov.tr/gosterge/?locale=tr> (erişim tarihi: 20.06.2016) ve <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx> (erişim tarihi: 20.06.2016).

³²⁷ <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx> (erişim tarihi: 20.06.2016).

sıkça yaşanması ve önceki dönemlerde kullanılan veri setlerinde yapılan değişiklikler olmuştur. Devletin istatistik kurumları, sahada kaybettiğini masada kazanmaya çalışmakta ve bilimsel veri toplama teknikleri üzerine taraflı müdahaleler yapmaktadır.

Grafik 2.20 2004'ten Önce İş Bulma Umudu Olmayanlar³²⁸

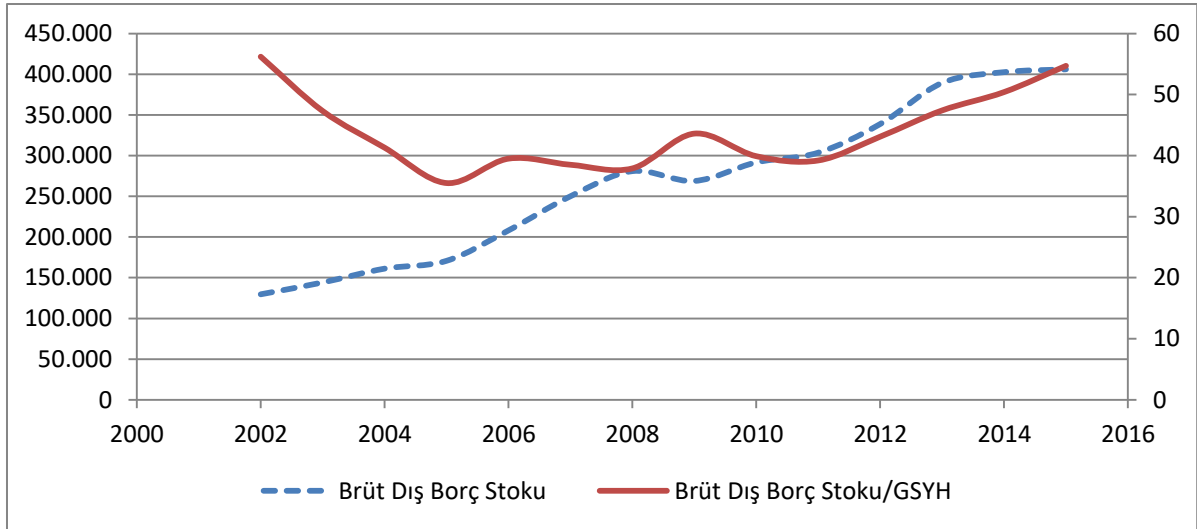
Grafik 2.21 2004'ten Sonra İş Bulma Umudu Olmayanlar³²⁹

Veri setleri arasındaki tutarsızlığa ilişkin çarpıcı göstergelerden biri, işgücüne dahil olmayanların durumuna ilişkindir. 2004 öncesinde “iş bulma umudu olmayanlar”ın “diğer” sebeplere göre “işgücüne dahil olmayanlar” içindeki payı iki katından fazla iken, 2004’ten itibaren bu durum birden tersine dönmüştür (Bakınız Grafik2.19 ve 2.20).

2001 krizi sonrası ilkel birikim araçlarına gelirsek... Diğer dönemlerde olduğu gibi bu dönemde dış borçlar en önemli araç olmuş ve vergilendirmenin eğilimi devam etmiş; ancak özelleştirme de dönemin önemli araçlarından biri olarak yerini almıştır.

³²⁸ <https://biruni.tuik.gov.tr/gosterge/?locale=tr> (erişim tarihi: 20.06.2016).

³²⁹ <https://biruni.tuik.gov.tr/gosterge/?locale=tr> (erişim tarihi: 20.06.2016).

Grafik 2.22 Yıllar İtibariyle Dış Borçlar (2002-2015)³³⁰

Tablo 2.12 Yıllar İtibariyle Dış Borçlar (2002-2015)³³¹

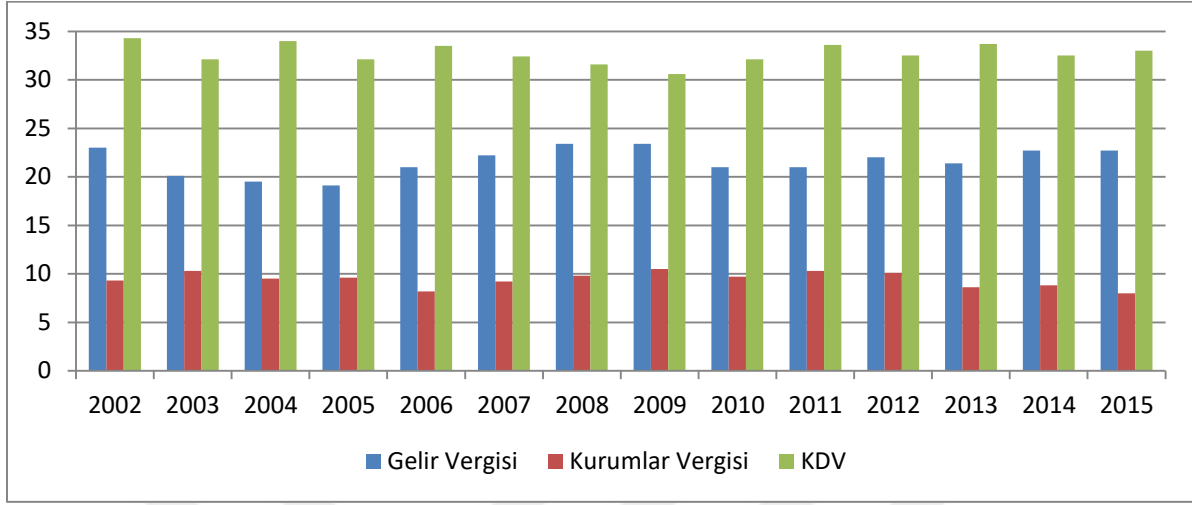
	Brüt Dış Borç Stoku (milyar dolar)	Brüt Dış Borç Stoku/GSYİH (yüzde)
2002	129.592	56,2
2003	144.157	47,3
2004	161.136	41,3
2005	170.735	35,5
2006	208.072	39,5
2007	250.015	38,5
2008	280.890	37,9
2009	268.819	43,6
2010	291.665	39,9
2011	303.578	39,2
2012	338.732	43,1
2013	389.273	47,4
2014	402.482	50,4
2015	405.985	54,7

Dış borçların seyri, bir önceki dönemle benzer seyretmiş ve artış eğilimini sürdürmüştür. 2002’de yaklaşık 130 milyar dolar olan dış borçlar, 2015’te (%200’den fazla artarak) 405 milyar dolara; dış borç stokunun GSYİH’ye oranı ise %55’e ulaşmıştır. Boratav, 2001 sonrası dönemin özelliğini şöyle açıklamaktadır: “Cari açık ile milli gelir arasındaki bağıntı (esneklik katsayısı) giderek yükseldi; büyüme sürecinin döviz gereksinimi dış kaynak

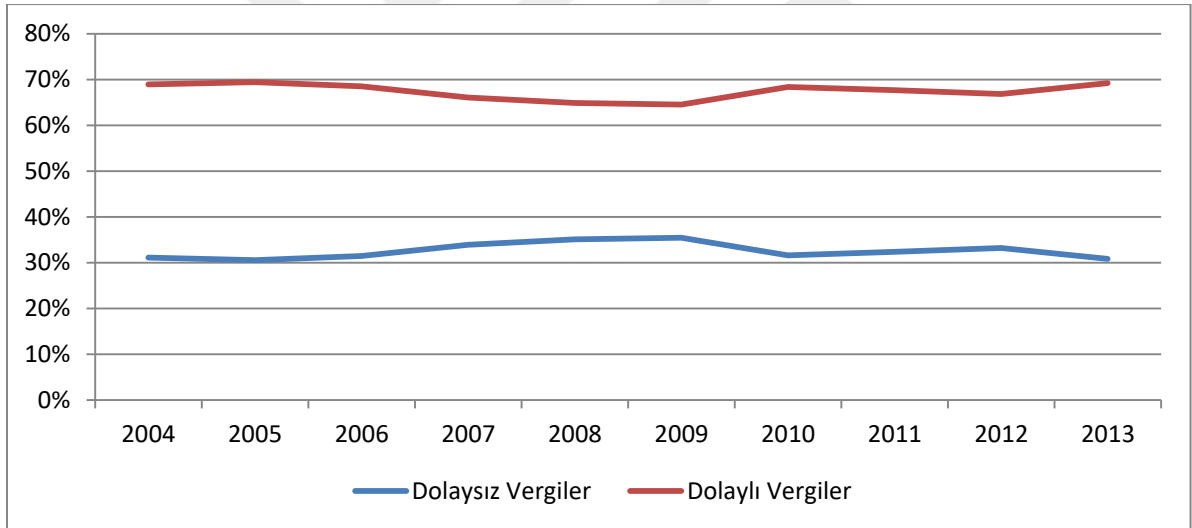
³³⁰ <https://biruni.tuik.gov.tr/gosterge/?locale=tr> (erişim tarihi: 20.06.2016) ve <https://www.hazine.gov.tr/tr-TR/Istatistik-Sunum-Sayfasi> (erişim tarihi: 10.05.2016).

³³¹ <https://biruni.tuik.gov.tr/gosterge/?locale=tr> (erişim tarihi: 20.06.2016) ve <https://www.hazine.gov.tr/tr-TR/Istatistik-Sunum-Sayfasi> (erişim tarihi: 10.05.2016).

hareketlerine fazlasıyla bağımlı hale geldi ve dış borçlanma (bu kez artan cari açık nedeniyle) hızla tırmanmaya başladı.’³³²

Grafik 2.23 Vergi Türlerinin Toplam Vergi Gelirlerindeki Payları (2002-2015)³³³

Grafik 2.24 Dolaylı ve Dolaysız Vergilerin Toplam Vergi Gelirlerindeki Payları (2004-2013)³³⁴

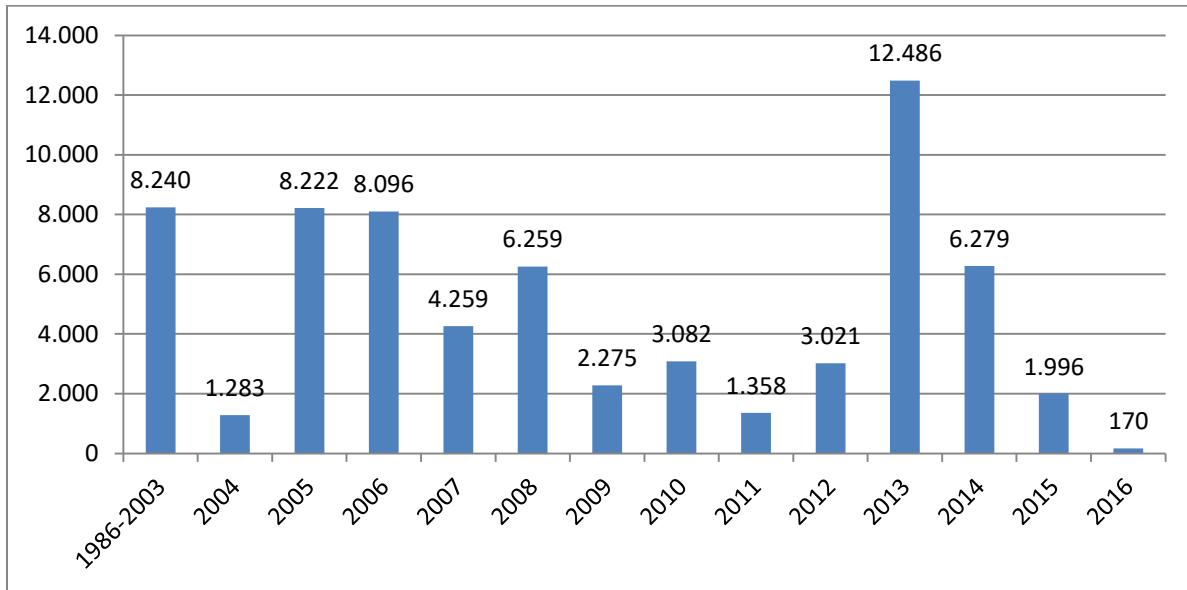
Bir önceki dönemde yaşanan ve dolaysız vergi türü olan gelir vergisinin düşüş eğilimi devam etmiş, diğer dolaysız vergi türü olan kurumlar vergisinin oranı yine %10’lar civarında devam etmiş; dolaylı vergi türü olan KDV’nin oranı ise artmıştır. Dolaylı ve dolaysız vergilerin ağırlığına ilişkin bu değişimi Grafik 2.23’ten izlemek mümkündür. Görüldüğü gibi toplam vergi gelirlerinin yaklaşık %70’ini dolaylı vergiler oluşturmuştur. Ancak

³³² Boratav, 2015: 214

³³³ http://www.gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/user_upload/VI/CVI3.htm (erişim tarihi: 30.06.2016).

³³⁴ http://www.gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/user_upload/VI/CVI3.htm (erişim tarihi: 30.06.2016).

vergilendirme, dönemin tümüne yayılan ilkel birikim aracı olsa da bu dönemin en akut ilkel birikim araçlarından biri, özelleştirme olmuştur.

Grafik 2.25 Yıllar İtibariyle Özelleştirme Gelirleri (1986-2016) (Milyon Dolar)³³⁵

Bu dönemde neredeyse kamuya ait çok geniş ölçekli özelleştirmeler yapılmış; sadece bir yılda (2013) yapılan özelleştirmenin tutarı, 1986-2003 döneminde gerçekleştirilen özelleştirmelerden dört milyar dolar daha fazladır. AKP'nin tek başına iktidar olduğu bu dönemde özelleştirme uygulamalarının toplamı yaklaşık 60 milyar doları bulmuştur. Ancak kamu kaynaklarının özelleştirilmesi, borçlanma ve vergilendirme gibi dönemin tümüne yayılmış bir araç olmamış, diğerlerine kıyasla daha kısa sürede işlevini tamamlamıştır. Hiç kuşkusuz bunun en önemli nedeni, özelleştirilecek kamu serveti kısıtı sorunudur³³⁶. Sermayenin (ve devletin) bu kısıt için bulduğu en rasyonel çözüm, acele kamulaştırma yoluyla önceden sermaye birikim sürecinin bir parçası olmayan alanların metalaştırılması olmuştur. Ancak acele kamulaştırmalara geçmeden önce kısaca birkaç araca daha değinmek yararlı olacaktır.

İlkel birikim araçlarının en güncel ve en çok tartışılan örneklerinden birisi, Varlık Fonu düzenlemesidir. 26 Ağustos 2016 tarihli Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren “Türkiye Varlık Fonu Yönetimi Anonim Şirketinin Kurulması İle Bazı Kanunlarda Değişiklik

³³⁵ http://www.oib.gov.tr/program/uygulamalar/yillara_gore.htm (erişim tarihi: 16.08.2016).

³³⁶ Özelleştirme, sadece kamu kurum ve kuruluşlarının özel sektöre satılması olarak düşünülmemelidir. Toprağın ve suyun satılması da yaygın özelleştirme örneklerindendir. Örneğin Özelleştirme Yüksek Kurulu, 2014 yılında İstanbul'da iki milyon metrekareyi bulan bir hazine arazisini özelleştirmiştir. Buralar Üçüncü Köprü, Üçüncü Havalimanı ve Kanal projelerinin etki alanında kaldıkları için imar izniyle birlikte yüksek rant elde edilecek yerlerdir. Bu konuda özet bir çalışma için bkz: Çoban vd., 2015

Yapılmasına Dair Kanun”un amacı; “sermaye piyasalarında araç çeşitliliği ve derinliğine katkı sağlamak, yurtiçinde kamuya ait olan varlıkları ekonomiye kazandırmak, dış kaynak temin etmek, stratejik, büyük ölçekli yatırımlara iştirak etmek” şeklinde tanımlanmıştır.

Dünyadaki uygulaması genellikle sahip olunan fazla kaynakların gelecek kuşaklara aktarılacak üzere sevk ve idaresi için kurulan varlık fonları, Türkiye’de farklı bir işleyişle gündeme gelmiştir. Özellikle 05 Şubat 2017 tarihli Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren Bakanlar Kurulu kararından sonra

- Ziraat Bankası A.Ş.
- Boru Hatları ile Petrol Taşıma A.Ş.
- Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
- Posta ve Telgraf Teşkilatı A.Ş.
- Borsa İstanbul A.Ş.
- Türksat Uydu Haberleşme Kablo TV ve İşletme A.Ş.’nin

sermayelerinde bulunan Hazineye ait hisselerin tamamının

- Eti Maden İşletmeleri Genel Müdürlüğü
- Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü,
- Türk Telekomünikasyon A.Ş.’nin hazineye ait %6.68’lik hissesinin

Türkiye Varlık Fonu’na aktarılmasıyla kamuoyunda çokça tartışma konusu olmuştur.

Yalçın Karatepe³³⁷,nin de belirttiği gibi ilginç olan, Türkiye Varlık Fonu’nun amaçlarından biri, kanunda,“kamuya ait olan varlıkları ekonomiye kazandırmak” olarak ifade edildiği halde ve bu kurumların hepsinin ekonominin içinde bulunun kurumlardan oluşmasıdır. Kanuna göre Türkiye Varlık Fonu, her türlü finansal işlemi yapabilir, menkul veya gayri menkul alıp satabilir, ticari faaliyette bulunabilir; herhangi bir faaliyet sınırlandırması söz konusu değildir.

Ancak Türkiye Varlık Fonu’nun kaynakları, sadece yukarıda sayılanlardan ibaret değildir. Ayrıca Antalya, Aydın, Muğla, İstanbul, İzmir, Isparta illerinde bulunan ve yaklaşık 2 milyon metrekare kare kamu arazisinin üzerindeki tahsisler de kaldırılarak Türkiye Varlık Fonu’na devredilmiştir. Savunma Sanayi Müsteşarlığının hesabında bulunan üç milyon TL nakit para da (üç aylığına) Fon’a devredilmiştir. Bütün bunlarla birlikte kamuda bulunan fon

³³⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=mkl2a1-G-E8> (erişim tarihi: 08.02.2017).

fazlası da Bakanlar Kurulu kararıyla Fon'a aktarılabilecek; Fon'un ihraç işlemleri için SPK izni aranmayacaktır.

Sayıştay veya bütçe gibi kamusal denetimlerin dışında tutulan Fon, yaptığı işlemler açısından da ne Kamu İhale Kanuna ne de Devlet İhale Kanunu'na tabi olmayacaktır. Rekabet Kurumu'nun ölçütlerine göre davranmak zorunda olmadığı için de istediği fiyattan satış yapabilecektir.

Gelir vergisi, kurumlar vergisi, damga vergisi, emlak vergisi veya herhangi bir harç ödeme yükümlülüğü de olmayan Türkiye Varlık Fonu, kredi kullanmak istediğinde de Kredi Kullanma Destekleme Fonu'na herhangi bir ödeme yapmak zorunda değildir.

KİT'lerin veya diğer benzeri kurumların tabi olduğu hiçbir mevzuata bağlı olmak gereğinde olmayan Fon, özel hukuk hükümlerine göre çalışacağı için kamuya alınan personelle ilgili düzenlemelere uymak zorunda da değildir. Ve Türk Ticaret Kanunu'nun kavramsal çerçevesiyle ifade etmek gerekirse *sınırsız sorumsuz* olan bu Fon'un yönetimi, iktidara yakınlığıyla bilinen kişilerden oluşmaktadır ve aldıkları kararlara dair bir denetim imkânı bulunmamaktadır.

Bir başka güncel bir düzenleme olan ve kamuoyunda *Zeytin Yasası* olarak bilinen girişim de önemli bir ilkel birikim aracı olarak kendini göstermektedir. Bu çalışmanın yazıldığı dönemde TBMM'deki komisyona geri çekilen tasarı kanunlaştığı anda, Türkiye'deki zeytinliklerinin % 70'i (167 milyon zeytin ağacından 117 milyonu) yok edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır³³⁸. Kanun tasarısına göre dönüm başına 15'ten az zeytin ağacı olan arazilere sanayi tesisi ve maden ocağı yapılabilecektir³³⁹. Mevcut yasaya göre zeytin sahaları içinde ve bu sahalara en az 3 kilometre mesafede zeytinliklerin bitkisel gelişimini ve çoğalmalarını engelleyecek kimyasal atık oluşturacak tesis yapılamamakta ve işletilememektedir. Ancak yapılmaya çalışılan yeni düzenlemeyle bu cümleden sonra “ancak” diye başlayıp “alternatif alan bulunamaması ve kurulun uygun görmesi şartıyla” ifadeleri eklenerek enerji, madencilik, petrol ve doğal gaz arama işletme faaliyetlerinin yanı sıra zeytinlik alanlarda imara izin verilmektedir³⁴⁰. Çiftçi-Sen'in vurguladığı gibi bu düzenleme gerçekleştiği zaman nükleer ve termik santrallerin önü açılacak, sağlıklı gıdaya erişim hakkı yok olacak ve çiftçinin üretimi engellenerek geçim kaynağı elinden alınmış olacaktır³⁴¹.

³³⁸ <http://gazetekarınca.com/2017/05/117-milyon-zeytin-agaci-icin-idam-fermani/> (erişim tarihi: 02.06.2017).

³³⁹ Tasarının ilk halinde sadece sanayi tesisi ve maden ocağı değil, konut ve turizm amaçlı tesis de bulunmaktaydı.

³⁴⁰ <https://www.evrensel.net/haber/320688/iste-akpnin-yeni-zeytin-yasasi-keciye-dur-sirkete-gir> (erişim tarihi: 02.06.2017).

³⁴¹ <http://www.birgun.net/haber-detay/zeytin-yasasinin-getirecegi-5-felaket-112137.html> (erişim tarihi: 02.06.2017).

Burada sözü edilen son iki örnek, güncel düzenlemelerdir. Elbette başka düzenlemeler de söz konusudur. Bunlardan biri de istenilen düzeyde satış yapılamadığı için birkaç yıldır süre uzatımının yapıldığı 2-B arazileri sorunudur. 6831 sayılı Orman Kanunu'nun 2.maddesinin B fıkrasına göre “31.12.1981 tarihinden önce bilim ve fen bakımından orman niteliğini tam olarak kaybetmiş yerlerden; tarla, bağ, bahçe, meyvelik, zeytinlik, fındıklık, fıstıklık (antepfıstığı, çam fıstığı) gibi çeşitli tarım alanları veya otlak, kışlak, yaylak gibi hayvancılıkta kullanılmasında yarar olduğu tespit edilen araziler ile şehir, kasaba ve köy yapılarının toplu olarak bulunduğu yerleşim alanları, orman sınırları dışına çıkartılır.”

Kısaca “orman vasfını yitirmiş arazi” olarak adlandırılan bu arazilerin satışını düzenleyen ve 2009'da Abdullah Gül tarafından onaylanan yasayla satılacak taşınmazların bedeli, rayiç bedelin % 70'i olarak belirlenmiş; ancak daha sonra 2012'de yapılan yeni bir düzenlemeyle, 400 metrekareye kadar olan kısmı için rayiç bedelin % 50'si, fazlası için % 70'i olarak tespit edilmiştir. Yasada tebliğ edilen satış bedeline itiraz edilemeyeceği ve dava açılmayacağı belirtilen taşınmazların satışın, en son 07 Mart 2017 tarihine kadar uzatılmıştır. Gazetelerde çıkan haberlere göre toplamda 473 bin hektarlık alana yayılmış olan bu arazilerle ilgili hak sahibi sayısı 650.000 kişidir³⁴².

Diğerleri kadar tartışılma imkânı bulamamış olan bir diğer ilkel birikim aracı da yabancılara mülk satışlarıdır. Hakkında çok az araştırma yapılmış olan yabancılara mülk satışı, 2644 sayılı Tapu Kanunu'nun 35. ve 36. maddelerine göre yapılmaktadır. 2005 ve 2012 yıllarında yenilenmiş olan ve gerçek kişilerin mülk edinmesini düzenleyen 35.maddeye göre “yabancı uyruklu gerçek kişilerin edindikleri taşınmazlar ile bağımsız ve sürekli nitelikteki sınırlı ayni hakların toplam alanı, özel mülkiyete konu ilçe yüz ölçümünün % 10'unu ve kişi başına ülke genelinde 30 hektarı geçemez”; ancak “Bakanlar Kurulu kişi başına ülke genelinde edinilebilecek miktarı iki katına kadar artırmaya yetkilidir.”

2008 ve 2012 yıllarında yenilenmiş olan ve tüzel kişilerin mülk edinmesini düzenleyen 36.maddeye göre ise “yüzde elli veya daha fazla oranda hissesine sahip oldukları veya yönetim hakkını haiz kişilerin çoğunluğunu atayabilme veya görevden alabilme yetkisine sahip oldukları Türkiye’de kurulu tüzel kişiliğe sahip şirketler, ana sözleşmelerinde belirtilen faaliyet konularını yürütmek üzere taşınmaz mülkiyeti veya sınırlı ayni hak edinebilir ve kullanabilirler.”

³⁴² <https://www.emlakkoalisyonu.com/blog/2b-arazisi-nedir-uzerinde-kimler-hak-sahibi-olabilir-1> (erişim tarihi: 10.06.2017), <http://www.milliyet.com.tr/2-b-arazilerinde-200-bin-kisiye-ekonomi-2408914/> (erişim tarihi: 10.06.2017), <http://www.gazetevatan.com/2-b-arazileri-icin-sure-doluyor-1040549-ekonomi/> (erişim tarihi: 10.06.2017).

Yabancılarla mülk satışını inceleyen ender çalışmalardan biri olan ve Toprak Mülkiyeti Sempozyumu'na sunulan araştırmaya göre 1934 yılından 2008 sonuna kadar, gerçek kişilere 17.216 hektarlık taşınmaz varlık satışı (81 ilin 74'ünde) gerçekleşmiştir. Bu satışların % 52'si Akdeniz Bölgesinde olurken; Antalya, Türkiye'de yabancı gerçek kişilerin en çok rağbet ettiği il, Hatay ise alan büyüklüğü bakımından en çok toprak miktarı satışı yapılan il olmuştur. Yabancı gerçek kişilerin edindiği toprak miktarı, bazı illerde (Hatay, Kilis ve Mardin) yasal sınırın çok üzerine çıktığı için satışlar durdurulmuştur. 1980 öncesinde, yabancılar taşınmaz satışı büyük ölçüde Hatay'da satışı gerçekleşen topraklarla ilgili iken, 80 sonrasında, toprak satışının yanı sıra, konut talebinin büyüklüğü dikkat çekmektedir³⁴³.

Son olarak, yaygın bir uygulama olan *kentsel dönüşüm* faaliyetine de değinmek yararlı olacaktır. Çünkü mülksüzleştirmenin en etkili araçlarından biri olan kentsel dönüşümler, aynı zamanda sermaye birikiminin krizine çözüm olabilmek için ayırt edici nitelikler taşımaktadır. Bunun için Türkiye'nin en büyük *riskli alan* uygulamasına konu olan İstanbul'un Gaziosmanpaşa ilçesindeki sürece kabaca göz atmakta yarar var.

Gaziosmanpaşa'nın sınırları, 2008'de iki yeni ilçenin (Arnavutköy ve Sultangazi) kurulmasıyla azalmış ve 16 mahalleden oluşan bir ilçe statüsü kazanmıştır. 2017 yılı Ocak ayı itibarıyla Gaziosmanpaşa'nın mahalleleri ve 2015 yılı nüfusları şöyledir³⁴⁴:

1. Yıldıztabya Mahallesi: 25.953
2. Pazariçi Mahallesi: 12.731
3. Karlıtepe Mahallesi: 19.518
4. Yenidoğan Mahallesi: 9.200
5. Sarıgöl Mahallesi: 24.611
6. Bağlarbaşı Mahallesi: 30.088
7. Merkez Mahallesi: 29.291
8. Şemsipaşa Mahallesi: 24.044
9. Fevzi Çakmak Mahallesi: 22.330
10. Hürriyet Mahallesi: 28.582
11. Barbaros Hayrettin Paşa Mahallesi: 51.390
12. Kazım Karabekir Mahallesi: 48.405
13. Mevlana Mahallesi: 23.578
14. Karayolları Mahallesi: 41.731
15. Yeni Mahalle: 37.296

³⁴³ Bayramoğlu Özügür ve Kayıkçı Yılmaz, 2010: 498-509

³⁴⁴ <http://www.gaziosmanpasa.gov.tr/nufus-ve-dagilimi> (erişim tarihi: 30.11.2016).

16. Karadeniz Mahallesi: 72.798

2015 yılı itibariyle yaklaşık yarım milyon kişinin yaşadığı, dayanışma ve mekana bağlılıkları güçlü olan Gaziosmanpaşa’da, acele kamulaştırma kararları alınmadan önce aynı bölgeler *riskli alan* olarak ilan edilmiştir. Gaziosmanpaşa ile ilgili ilk riskli alan kararı, Çevre ve Şehircilik Bakanlığının 17.12.2012 tarihli ve 2197 sayılı yazısı üzerine 24.12.2012 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile alınmış; 26 Ocak 2013 tarihli Resmi Gazetede yayınlanmış ve kapsadığı mahalleler şöyle belirtilmiştir:

- Merkez Mahallesi
- Pazariçi Mahallesi-Kuzey Bölgesi
- Pazariçi Mahallesi-Güney Bölgesi
- Sarıgöl-Merkez Mahalle
- Bağlarbaşı Mahallesi
- Yeni Mahallesi
- Yıldıztabya Mahallesi-Doğu Bölgesi
- Yıldıztabya Mahallesi-Batı Bölgesi
- Kazım Karabekir Mahallesi
- Fevzi Çakmak Mahallesi
- Barbaros Hayrettin Paşa Mahallesi
- Karadeniz Mahallesi
- Karayolları Mahallesi

Toplam on bir mahalle için alınan riskli alan kararının yasal dayanağı, 6306 sayılı *Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun*’un 2. maddesi olarak gösterilmiştir.

Van Depremi’nin ardından çıkarılan ve kamuoyunda çokça tartışmaya konu olan kanunun amacı, “afet riski altındaki alanlar ile bu alanlar dışındaki riskli yapıların bulunduğu arsa ve arazilerde, fen ve sanat norm ve standartlarına uygun, sağlıklı ve güvenli yaşama çevrelerini teşkil etmek üzere iyileştirme, tasfiye ve yenilemelere dair usul ve esasları belirlemek” (Md: 1) şeklinde ifade edilmiştir. Bu amacı gerçekleştirmek için Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, riskli yapıların tespitini bakanlıkça lisanslandırılan kurum ve

kuruluşlara” (Md: 3/1) yaptıracak; tespit edilen *riskli alanlar*³⁴⁵ ve *rezerv yapı alanları*³⁴⁶, bakanlığa tahsis edilecek veya bakanlığın talebi üzerine Toplu Konut İdaresi Başkanlığına ve *idareye*³⁴⁷ bedelsiz olarak devredilebilecektir. (Md: 3/3) Bu süreç, Askeri Yasak Bölgeler ve Güvenlik Bölgeleri Kanunu kapsamında bulunan yerler de dâhil olmak üzere (Md: 3/3) işletilebilecek, hatta uygulama bütünlüğünü sağlamak için riskli yapılar dışında kalan diğer yapılardan bakanlıkça gerekli görülenler (Md: 7) de bu kapsama alınabilecektir. İmar Kanununda ve imara ilişkin hükümler ihtiva eden özel kanunlar da dâhil olmak üzere diğer mevzuatta belirtilen kısıtlamalara tabi bulunmayan (Md: 9/1) bu kanunun uygulamasından uyuşmazlıklara karşı dava aşma süresi 30 gün ile sınırlanmış (Md: 5/9), anlaşma ile tahliye durumunda maliklere veya kiracılara yardım yapılabilmesi (Md: 5/1); yıkım ve tahliye işlemlerini engelleyenler hakkında ise ceza soruşturması ve kovuşturması yapılacağı (Md: 8/3) belirtilmiştir. Şehir Plancıları Odası eski genel başkanı Necati Uyar³⁴⁸, yasayla ilgili yaptığı değerlendirmelerin sonuçlarını şu başlıklar altında toplamaktadır:

- Yasa yerel yönetimlerin özerkliğine vurulmuş açık bir darbedir.
- Kamu arazilerinin talan edilmesinin önü ardına kadar açılmıştır.
- Yapısı sağlam olan vatandaşların da konut güvencesi ortadan kaldırılmıştır.
- Yasa ayrımcı uygulamaları kolaylaştırmaktadır.
- Yoksul kesimler ağır borç yükü altına sokulacaktır.
- Yargıya başvurma hakkı kısıtlanmıştır.
- Barınma hakkının savunulması cezalandırılmaktadır.
- Yasa yaşanabilir çevreler üretmekten uzaktır.
- Doğal alanlarda talanın önü açılmıştır.

26 Ocak 2013 tarihli Resmi Gazetede yayınlanmış olan bu karar ile ilgili malikler ve kiracılar tarafından tepki gösterilmekte geç kalınmış, sadece Karayolları Mahallesi’nden birkaç kişi tarafından açılan davalarda dilekçeler reddedilmiş; gereken yenilemeler yapılmadığı için de dava reddedilmiştir. Ancak bu süreç, Gaziosmanpaşa sakinleri için sadece bir başlangıç olmuştur. Çünkü 15 Aralık 2013 tarihli Resmi Gazetede yeni bir *riskli alan*

³⁴⁵ Riskli Alan: Riskli alan içinde veya dışında olup ekonomik ömrünü tamamlamış olan ya da yıkılma veya ağır hasar görme riski taşıdığı ilmi ve teknik verilere dayanılarak tespit edilen yapıdır.

³⁴⁶ Rezerv Yapı Alanı: Bu Kanun uyarınca gerçekleştirilecek uygulamalarda yeni yerleşim alanı olarak kullanılmak üzere, TOKİ’nin veya İdarenin talebine bağlı olarak veya resen, Maliye Bakanlığının uygun görüşü alınarak Bakanlıkça belirlenen alanlardır.

³⁴⁷ İdare: Belediye ve mücavir alan sınırları içinde belediyeleri, bu sınırlar dışında il özel idarelerini, büyükşehirlerde büyükşehir belediyelerini ve Bakanlık tarafından yetkilendirilmesi hâlinde büyükşehir belediyesi sınırları içindeki ilçe belediyeleridir.

³⁴⁸ http://www.gabb.gov.tr/doc/gabb_bultenler/12.2012_birlik_dergi.pdf (erişim tarihi: 12.10.2016).

kararı yayınlanarak Bağlarbaşı Mahallesi Ek Bölgesi (Çevre ve Şehircilik Bakanlığının 05.11.2013 tarihli ve 7019 sayılı yazısı üzerine 12.11.2013 tarihli Bakanlar Kurulu kararı) ile Sarıgöl ve Yenidoğan Mahalleleri (Çevre ve Şehircilik Bakanlığının 05.11.2013 tarihli ve 7018 sayılı yazısı üzerine 18.11.2013 tarihli Bakanlar Kurulu kararı) de sürece dahil edilmiştir.

Gaziosmanpaşa Belediyesi'nin açıkladığı verilere göre *riskli alan* ilan edilen bölgeler, yaklaşık 3.4 milyon kilometrekare civarındadır. Ancak Gaziosmanpaşa Barınma Hakkı Meclisi'nin açıkladığı verilere göre riskli alan, 4.3 milyon metrekareyi kapsamakta ve hakkında karar alınan bölgede 8 okul, 19 cami, 1 cemevi, 10'dan fazla park, 2 mezarlık, 1 hastane de bulunurken; bölgede 120.000 kişi yaşamaktadır. Sürecin trajik yönü ise Haliç kıyılarından TEM'e kadar uzanan bir bölgeyi kapsayan *riskli alan* kararları öncesinde hiçbir hazırlık işlemi (karot testi, fizibilite raporu...vb) yapılmamış olmasıdır. Bunun da etkisiyle açılan iptal davasında Danıştay 14.Dairesi “yürütmeyi durdurma” kararı vermiş ve dava için bilirkişi atamıştır. 08 Mayıs 2015 tarihinde bilirkişi tarafından Gaziosmanpaşa'da bir keşif gezisi gerçekleştirilmiş; ancak bilirkişiler Gaziosmanpaşa'yı ziyaret etmesine, saha incelemesine yapmasına karşın raporlarını yazmaya zaman bulamadan (10 Mayıs 2015 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanan kararla³⁴⁹) davaya konu olan bölgeler üzerinde (ufak bir değişiklik) ikinci kez *riskli alan* kararı alınmıştır.

Danıştay tarafından “yürütmenin durdurulması” kararını ve hazırlanmakta olan bilirkişi raporunu muhatap almaksızın yapılan söz konusu bu uygulama, hukuk dışılığın ve keyfiliğin önemli bir göstergesidir. Hukuka karşı hile yapılmasının önemli bir örneği olan bu *riskli alan* kararının öncekinden temel farkı, uygulamanın durdurulmasına dayanak olan eksikliklerin (karot testi, fizibilite raporu...vb) tamamlanmış olmasıdır. Çünkü bu karar hakkında açılan davalar (davaya bakan heyet aynı olmasına rağmen), büyük oranda kaybedilmiştir.

³⁴⁹ Bağlarbaşı Mahallesi Ek Bölgesi (Çevre ve Şehircilik Bakanlığının 02.04.2015 tarihli ve 2285 sayılı yazısı üzerine 13.04.2015 tarihli Bakanlar Kurulu kararı), Sarıgöl ve Yenidoğan Mahalleleri (Çevre ve Şehircilik Bakanlığının 02.04.2015 tarihli ve 2287 sayılı yazısı üzerine 13.04.2015 tarihli Bakanlar Kurulu kararı).

Tablo 2.13 Gaziosmanpaşa’da Riskli Alan İlan Edilen Mahalleler³⁵⁰

Riskli İlan Edilen Mahalle	Riskli Alan Sınırı (m ²)	Bina Sayısı	Bağımsız Birim Sayısı
Merkez Mahallesi (Bölge 1)	49.440	176	771
Sarıgöl Merkez Mahallesi (Bölge 2)	58.338	256	393
Pazariçi Mahallesi 1.Kısım (Bölge 3A)	72.265	459	1.643
Pazariçi Mahallesi 2.Kısım (Bölge 4)	161.600	4.712	2.195
Yıldıztabya Mahallesi 1.Kısım (Bölge 5)	141.662	251	724
Yıldıztabya Mahallesi 2.Kısım (Bölge 6B)	168.653	663	1.201
Yenidoğan Mahallesi 1.Kısım (Bölge 6D)	71.183	323	814
Bağlarbaşı Mahallesi (Bölge 7A)	103.858	293	584
Bağlarbaşı Mahallesi (Bölge 7B)	55.527	192	298
Kazım Karabekir-Fevzi Çakmak Mahalleleri (Bölge 8A)	556.635	828	4.246
Yeni Mahalle (Bölge 9A)	45.778	214	280
Yeni Mahalle (Bölge 9B)	49.553	56	26
Barbaros Hayrettin Paşa-Karadeniz-Karayolları Mahalleleri (Bölge 10A)	1.058.546	1.159	5.975
Mevlana Mahallesi 1.Kısım (Bölge 11A)	71.734	93	939
Mevlana Mahallesi (Bölge 11B)	382.444	145	2.088
Sarıgöl Mahallesi (Bölge 12B)	239.241	1.593	2.549
Sarıgöl Mahallesi (Bölge 12C)	48.421	260	489
Bağlarbaşı Mahallesi (Bölge 13)	75.667	214	632
TOPLAM	3.410.545	11.887	25.847

Hukuka karşı hilenin bir başka örneği de daha önceki kararlar *riskli alan* şeklinde alınmışken, bu kararın mahkeme sürecindeki savunmalarda *riskli yapı*³⁵¹ şeklinde değerlendirilmesidir. Yani idarenin yaptığı savunmalar, zemin üzerinden değil yapı üzerinden şekillenmektedir. Ancak her ne kadar bazı hileler yapılmış olsa da riskli alan kararları hakkında açılan davalar, süreci yavaşlatmış; hatta bazı yerlerde tamamen önlemiştir³⁵². İdarenin buna bulduğu çözüm ise *riskli alan/yapı* yerine *acele kamulaştırma* kararı almak olmuştur. Hâlihazırda idari yargıda süren davalara rağmen Bakanlar Kurulu, bu alanların tümü için acele kamulaştırma kararı almış³⁵³ ve 10 Nisan 2016 tarihli Resmi Gazetede yayınlamıştır. Buna göre acele kamulaştırma kapsamındaki mahalleler, şöyle ifade edilmiştir:

- Bağlarbaşı
- Karlitepe
- Küçükköy

³⁵⁰ <http://www.gaziosmanpasa.bel.tr/index.php?goster=Projelerimiz> (erişim tarihi: 12.10.2016).

³⁵¹ Riskli yapı: Riskli alan içinde veya dışında olup ekonomik ömrünü tamamlamış olan ya da yıkılma veya ağır hasar görme riski taşıdığı ilmi ve teknik verilere dayanılarak tespit edilen yapıdır.

³⁵² Bilirkişi raporunu beklemezsizin ilan edilen ikinci riskli alan kararına karşı Bağlarbaşı Mahallesi’nde açılan davanın kazanılması gibi.

³⁵³ İçişleri Bakanlığının 18.02.2016 tarihli ve 3431 sayılı yazısı üzerine, 14.03.2016 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı.

- Merkez
- Sarıgöl
- Silahtarağa
- Yeni Mahalle
- Yenidoğan
- Yıldıztabya

Daha önce iptal kararı verilen yerleri de içerecek şekilde ilan edilen ve yaklaşık 4 milyon metrekareyi kapsayan bu bölge için alınan acele kamulaştırma kararı, İşçileri Bakanlığının 18.02.2016 tarihli ve 3431 sayılı yazısına dayanmaktadır. Ancak ne bu yazının içeriği ne de talebe gerekçe teşkil eden projeler hakkında kamuoyuna bilgi verilmemektedir. Sürecin avukatlarından Can Atalay, riskli alan ve acele kamulaştırma kararlarının ne yapmak üzere alındığına dair bilgi verilmemesini şu sözlerle eleştirmektedir:

“Salı Pazarı’ndan, (Galata Port) başlayan ve Perşembe Pazarı (Haliç Port) ile devam eden, sonra Gaziosmanpaşa, üçüncü köprü, üçüncü havalimanı... Bunların hepsi ortak bir proje, kesintisiz bir devamlılık var. Arada Eyüp bölgesi boş, ama onunla ilgili de yeni haberler çıkmaya başladı. Elleri çok ayrıntılı bir tasavvur var bence. Paftalar da hazır. Fakat biz bunlara ulaşamıyoruz. Hiçbir şey görmedik. Parça parça bilgi sızıyor, onlar da kırıntı dahi denemeyecek şeyler.”³⁵⁴

Sürecin içinde yer alan ve kent hakkı mücadelesi yürüten aktivistlerden Korkmaz Aslan da benzer bir değerlendirme yaparak şunları ifade etmektedir:

“İstanbul’da Haliç manzaralı evler yapılıp Araplara satılıyor. Haliç’te yat limanı projesi de var. Beşiktaş’ta başlayıp burada bitiyor. Galata Port bunun ortası. Beşiktaş-Galata Port-Haliç-Alibeyköy-Vieland. Orada metro var. Ulaşım ağını ona göre planladılar. Üçüncü köprü bağlantı yolları da var. Aşırı değerlendirilen bir yer. Gaziosmanpaşa, İstanbul’un yeni zengin semti olacak. Zenginlerin yatları da Haliç’e demirlenecek.”³⁵⁵

Projeleri sır gibi saklanan söz konusu acele kamulaştırma, bir düzenleyici işlem niteliği taşımasına rağmen açılan dava dilekçeleri (parsel bazlı açılmadığından) reddedilmiş; sonradan parsel bazlıya çevrilen davalar ise devam etmektedir. Ancak sadece dava süreci değil; Gaziosmanpaşa Belediyesi’nin idari işlem ve eylemleri de devam etmektedir. Korkmaz Aslan, belediyenin uygulamalarını şöyle aktarmaktadır:

³⁵⁴ Can Atalay ile Gaziosmanpaşa’daki Dönüşüm Üzerine Görüşme, 10.11.2016, Can Atalay’ın Avukatlık Bürosu, İstanbul.

³⁵⁵ Korkmaz Aslan ile Gaziosmanpaşa’daki Dönüşüm Üzerine Görüşme, 10.11.2016, Can Atalay’ın Avukatlık Bürosu, İstanbul.

“Gaziosmanpaşa’da bir protokol var, adına ‘ön sözleşme’ diyorlar. Burada yaşayan yurttaşlara, iki nüsha halinde bu metne imza attırıyorlar. Birini ilgili kişiye verip diğerini kendine saklıyor ve ‘ben anlaşma yaptım’ diyor; ama tek imzalı. Proje aşaması yaklaştığında ise bu kişiden eviyle ilgili hak iddia etmeyeceğine dair bir muvafakatname istiyor. Sonra 1/5.000’lik plan yapılıyor, şirket belli oluyor. O aşamada ise vatandaş notere davet ederek satış vaadi sözleşmesi yapıyor. Daha önceden 80 metrekare bir ev sözü vermişse noterde bunu 70 metrekareye düşürüyor. Protokole imza atılmış, mecburen kabul ediliyor; çünkü protokolden caymanın da bir maddi tazminatı var. Ayrıca muvafakatname verilmiş ve üç yıl kira yardımı alınmış. Nasıl geri verilecek bunlar?”³⁵⁶

Hala dava süreci devam eden acele kamulaştırma kararlarına yeni eklenen bir acele kamulaştırma kararı bulunmamakta; ancak riskli alan kararları devam etmektedir. 29 Haziran 2016 tarihli Resmi Gazetede yayınlanan kararla Mevlana Mahallesi (1.Kısım, 11 A Bölgesi)³⁵⁷, 30 Haziran 2016 tarihli Resmi Gazetede yayınlanan kararla Karayolları Mahallesi (1.Kısım, 10 C Bölgesi)³⁵⁸, 03 Ekim 2016 tarihli Resmi Gazetede yayınlanan kararla Yenidoğan Mahallesi (1.Kısım, 6D Bölgesi)³⁵⁹, Pazariçi Mahallesi (1.Kısım, 3A Bölgesi)³⁶⁰, Yıldıztabya Mahallesi (2.Kısım, 6B Bölgesi)³⁶¹, Pazariçi Mahallesi (2.Kısım, 4.Bölge)³⁶², 13 Kasım 2016 tarihli Resmi Gazetede yayınlanan kararla Yıldıztabya Mahallesi (1.Kısım, 5.Bölge)³⁶³ riskli alan ilan edilmiştir.

Gaziosmanpaşa Belediyesi’nin yayınladığı bilgilere göre riskli alan ve planlama süreçleri aşağıdaki gibidir.

³⁵⁶ Korkmaz Aslan ile Gaziosmanpaşa’daki Dönüşüm Üzerine Görüşme, 10.11.2016, Can Atalay’ın Avukatlık Bürosu, İstanbul.

³⁵⁷ Çevre ve Şehircilik Bakanlığının 02.06.2016 tarihli ve 6756 sayılı yazısı üzerine 13.06.2016 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı.

³⁵⁸ Çevre ve Şehircilik Bakanlığının 02.06.2016 tarihli ve 6757 sayılı yazısı üzerine 13.06.2016 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı.

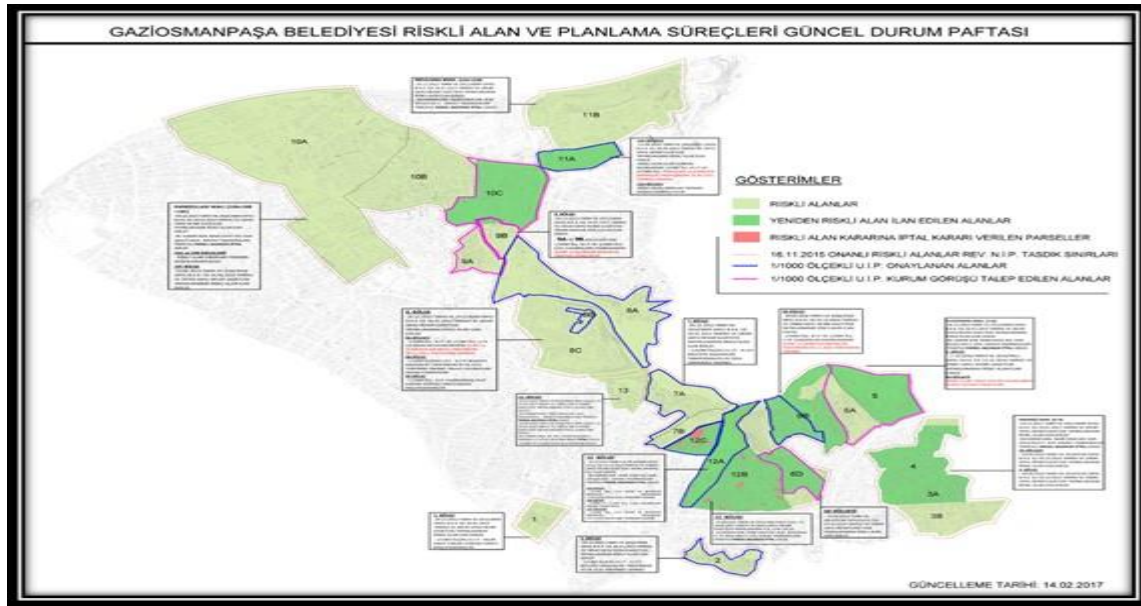
³⁵⁹ Çevre ve Şehircilik Bakanlığının 29.07.2016 tarihli ve 9420 sayılı yazısı üzerine 19.09.2016 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı.

³⁶⁰ Çevre ve Şehircilik Bakanlığının 29.07.2016 tarihli ve 9417 sayılı yazısı üzerine 19.09.2016 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı.

³⁶¹ Çevre ve Şehircilik Bakanlığının 09.08.2016 tarihli ve 9797 sayılı yazısı üzerine 19.09.2016 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı.

³⁶² Çevre ve Şehircilik Bakanlığının 29.07.2016 tarihli ve 9415 sayılı yazısı üzerine 19.09.2016 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı.

³⁶³ Çevre ve Şehircilik Bakanlığının 27.09.2016 tarihli ve 11593 sayılı yazısı üzerine 17.10.2016 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı.

Harita 2.1 Gaziosmanpaşa Belediyesi Riskli Alan ve Planlama Süreçleri Güncel Durum Paftası³⁶⁴

Harita 3.7'den de görüldüğü gibi Gaziosmanpaşa'da bazı mahallelere ilişkin riskli alan kararlarının bazıları iptal edilmiş, bazıları hakkında da yürütmenin durdurulması kararları verilmiştir. İdarenin bu engellere karşı bulduğu çözümlerden biri, 6306 sayılı kanunun uygulama yönetmeliğini değiştirmek olmuştur. 27 Ekim 2016 tarihli Resmi Gazetede yayınlanan "6306 Sayılı Kanunun Uygulama Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik" hükümlerinde göre; rezerv yapı alanının tespitinde hazırlanacak gerekçe raporu için gözlemsel veriler yeterli olacak (Md: 4/ç); planlama veya altyapı hizmetlerinin yetersizliği, imar mevzuatına aykırı yapılaşmanın bulunması, altyapı veya üstyapıda hasar meydana gelmiş olması riskli alan kararı için yeterli (Md: 2/a) olacaktır. Hatta uygulama bütünlüğünü sağlamak için üzerindeki toplam yapı sayısının en az % 65'i imar mevzuatına aykırı olan veya yapı ruhsatı alınmaksızın inşa edilmiş olmakla birlikte sonradan yapı ve iskân ruhsatı alan yapılardan oluşan alanlar için de riskli alan kararı verilebilecektir. (Md: 2/b)

Görüldüğü gibi neo-liberal dönem Türkiye'sinin en ayırt edici özelliklerinden biri, *ilkel birikim* araçlarının çok yaygın ve akut bir şekilde kullanılıyor olmasıdır. Bir yandan -geçmişte olduğu gibi- sınırsız, keyfi ve denetimsiz bir el koyma süreci yaşanırken; bir yandan da -bu döneme özgü bir şekilde- bu el koymalar, (bir sonraki bölümde görüleceği üzere) çoğunlukla iktidarın kendi çevresine aktarılmaktadır. Neo-liberal dönem Türkiye'sindeki *ilkel birikim* sürecinin kapsamı, ancak bu iki boyut birlikte kavranırsa anlaşılabilir.

³⁶⁴ <http://www.gaziosmanpasa.bel.tr/index.php?goster=Tum-Kentsel-Donusum-Haritasi> (erişim tarihi: 12.10.2016).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NEO-LİBERAL DÖNEMDE İLCEL BİRİKİMİN GÖZDE ARACI: ACELE KAMULAŞTIRMA

“İnsanlar arasındaki yoksunluk, kimilerini çalışmaya mecbur ederken, başkaları da birincilerin alın teri ve zahmetine dayanarak servetini arttırır.”³⁶⁵

“Küçük evlerdeki ortakçılar, babalarından ve büyükbabalarından kalan eşyaları topluyorlardı. Batıya doğru yola çıkmak üzere hazırlanıyorlardı. Erkekler acımasızdı, çünkü geçmişleri mahvolmuştu. Ama kadınlar, geçmişlerinin, gelecek günlerde kendilerini nasıl geri çağıracağını biliyorlardı. Erkekler, ambarlara ve ahırlara girip çıkıyorlardı.”³⁶⁶

“Mülkiyete karşı en büyük suç, hiçbir şeye sahip olmamaktır.”³⁶⁷

“Sınıfı bir “yapı” ve hatta bir “kategori” olarak görmüyorum. İnsan ilişkilerinde gerçekten olan (ve oluşumu da gösterebilen) bir şey olarak görüyorum.”³⁶⁸

Daha önce de belirtildiği gibi Rosa Luxemburg, sermaye birikiminin -birbiriyle organik bağı olan- iki yönüne değinir. Birinci yön, saf ekonomik süreç olan işçi ve işveren arasındaki ilişkilerden; ikincisi yön ise kapitalizm ile kapitalist olmayan üretim biçimleri arasındaki ilişkilerden doğar. Bu çalışmada, esas itibarıyla sermaye birikiminin ikinci yönüne odaklanıldığı için, acele kamulaştırma uygulamaları, kapitalist yeniden üretimin ilkel birikimi gerektiren zorunlu yöntemleri olarak kabul edilmektedir. Bu bakış, aynı zamanda sosyal devletin kazanımları olan meta dışı alanların metalaştırılmasını (özelleştirme, yeni pazarlar, yeni hammaddeler... vb) da kapsamaktadır³⁶⁹. Neo-liberal dönem Türkiye’inde meta dışı alanların metalaştırılmasında başat yöntem ise acele kamulaştırmalardır. Ancak acele kamulaştırma uygulamalarına geçmeden mevzuattaki normal kamulaştırma ve acele kamulaştırmanın düzenleniş şekline bakmakta yarar var.

³⁶⁵ Denis Diderot’tan aktaran Beaud, 2015: 85

³⁶⁶ Steinbeck, 2013: 90

³⁶⁷ Thompson, 2006: 101

³⁶⁸ Thompson, 2006: 39

³⁶⁹ Bu konuda özet bir çalışma için bkz: Göztepe, 2016b

1982 Anayasası'nda kamulaştırma işlemi şöyle tanımlanmaktadır: “Devlet ve kamu tüzelkişileri; kamu yararının gerektirdiği hallerde, gerçek karşılıklarını peşin ödemek şartıyla, özel mülkiyette bulunan taşınmaz malların tamamını veya bir kısmını, kanunla gösterilen esas ve usullere göre, kamulaştırmaya ve bunlar üzerinde idarî irtifaklar kurmaya yetkilidir.”

2942 sayılı Kamulaştırma Kanununun 1.maddesinde de kanun amacı ve kapsamı şöyle açıklanmaktadır:

“Bu kanun; kamu yararının gerektirdiği hallerde gerçek ve özel hukuk tüzelkişilerinin mülkiyetinde bulunan taşınmaz malların, Devlet ve kamu tüzelkişilerince kamulaştırılmasında yapılacak işlemleri, kamulaştırma bedelinin hesaplanmasını, taşınmaz malın ve irtifak hakkının idare adına tescilini, kullanılmayan taşınmaz malın geri alınmasını, idareler arasında taşınmaz malların devir işlemlerini, karşılıklı hak ve yükümlülükler ile bunlara dayalı uyuşmazlıkların çözüm usul ve yöntemlerini düzenler.”

Her iki düzenlemeden de açıkça görüldüğü gibi kamulaştırmada yetki, devlet ve kamu tüzelkişilerine aittir; konu, özel mülkiyette bulunan taşınmazdır; amaç ise kamu yararındır. Bu çerçevede acele kamulaştırma hüküm ise Kamulaştırma Kanununun 27.maddesinde³⁷⁰ şöyle düzenlenmiştir:

“3634 sayılı Milli Müdafaa Mükellefiyeti Kanununun uygulanmasında yurt savunması ihtiyacına veya aceleliğine Bakanlar Kurulunca karar alınacak hallerde veya özel kanunlarla öngörülen olağanüstü durumlarda gerekli olan taşınmaz malların kamulaştırılmasında kıymet takdiri dışındaki işlemler sonradan tamamlanmak üzere ilgili idarenin istemi ile mahkemece yedi gün içinde o taşınmaz malın 10. madde esasları dairesinde ve 15. madde uyarınca seçilecek bilirkişilerce tespit edilecek değeri, idare tarafından mal sahibi adına 10. maddeye göre yapılacak davetiye ve ilanda belirtilen bankaya yatırılarak o taşınmaz mala el konulabilir.”

Dikkat edilirse acele kamulaştırmanın normal kamulaştırmadan en temel farkı, olağanüstü koşulların gerekliliğidir³⁷¹. Danıştay da bu koşullar (1-Yurt savunması ihtiyacı. 2-

³⁷⁰ Acele kamulaştırma hükmüne dair ilk düzenleme, 1956 yılında kabul edilen 6830 sayılı İstimlak Kanunu'dur. İronik bir şekilde İstimlak Kanunu'nda da 27.maddede düzenlenen ve acele istimlak başlığını taşıyan bu hüküm şöyledir: “3634 sayılı kanunun tatbikında memleket savunması veya müstaceliyeti İcra Vekilleri Heyetince karar altına alınacak veya mahsus kanunlarla derpiş edilen fevkalâde hallerde lüzumlu olan gayri-menkullerin istimlakine ait kanuni merasim (Kıymet takdiri hariç) sonradan tamamlanmak üzere alâkalı idarenin talebiyle mahkemece 7 gün içinde o gayrimenkulun 11 inci maddenin ikinci fıkrasındaki esaslar dairesinde tesbit edilecek değer pahası lehine istimlak yapılan idare tarafından mal sahibi namına millî bankaya ve bulunmayan yerlerde mal-sandıklarına yatırılarak o gayrimenkule el konulabilir.”

³⁷¹ 2014 yılında yapılan yasal değişiklikle acele kamulaştırmalar *ivedi yargılama usulüne* tabi kılınmış, acele kamulaştırmaya karşı dava açma süresi 30 gün olarak tespit edilmiştir. Ayrıca acele kamulaştırmada, idari işlemlerde uygulanan üst makamlara başvuru imkânına yer verilmemekte; yürütmeyi durdurma kararlarına karşı itiraz hakkı da tanınmamaktadır. Acele kamulaştırmayla birlikte ivedi yargılama usulüne tabi olan işlemler şunlardır: İhaleden yasaklama kararları hariç ihale işlemleri, Özelleştirme Yüksek Kurulu kararları, Turizmi

Aceleliğine Bakanlar Kurulunca karar alınacak haller. 3-Özel kanunlarla öngörülen olağanüstü durumlar)arasında bağ kurmuş; acele kamulaştırmada, olağan kamulaştırmaya oranla özel koşulların varlığının altını çizmiştir:

“Bu koşullardan ikisinde, Milli Müdafaa Mükellefiyeti Kanununun uygulanmasında yurt savunması ihtiyacına veya özel kanunlarda öngörülen olağanüstü durumlarda gerekli olması halleri şeklinde açıkça sayılmak suretiyle üstün kamu yararının ve kamu düzeninin korunmasının gerçekleştirilmesi amacıyla acele kamulaştırma yoluna gidilebileceği belirtilmiştir. Bu kapsamda üçüncü koşul olan aceleliğine Bakanlar Kurulunca karar verilebilmesi için de kamu yararı ve kamu düzenine ilişkin olma halinin maddede yer alan diğer iki koşula paralel nitelik taşıması gerektiği açıktır.”³⁷²

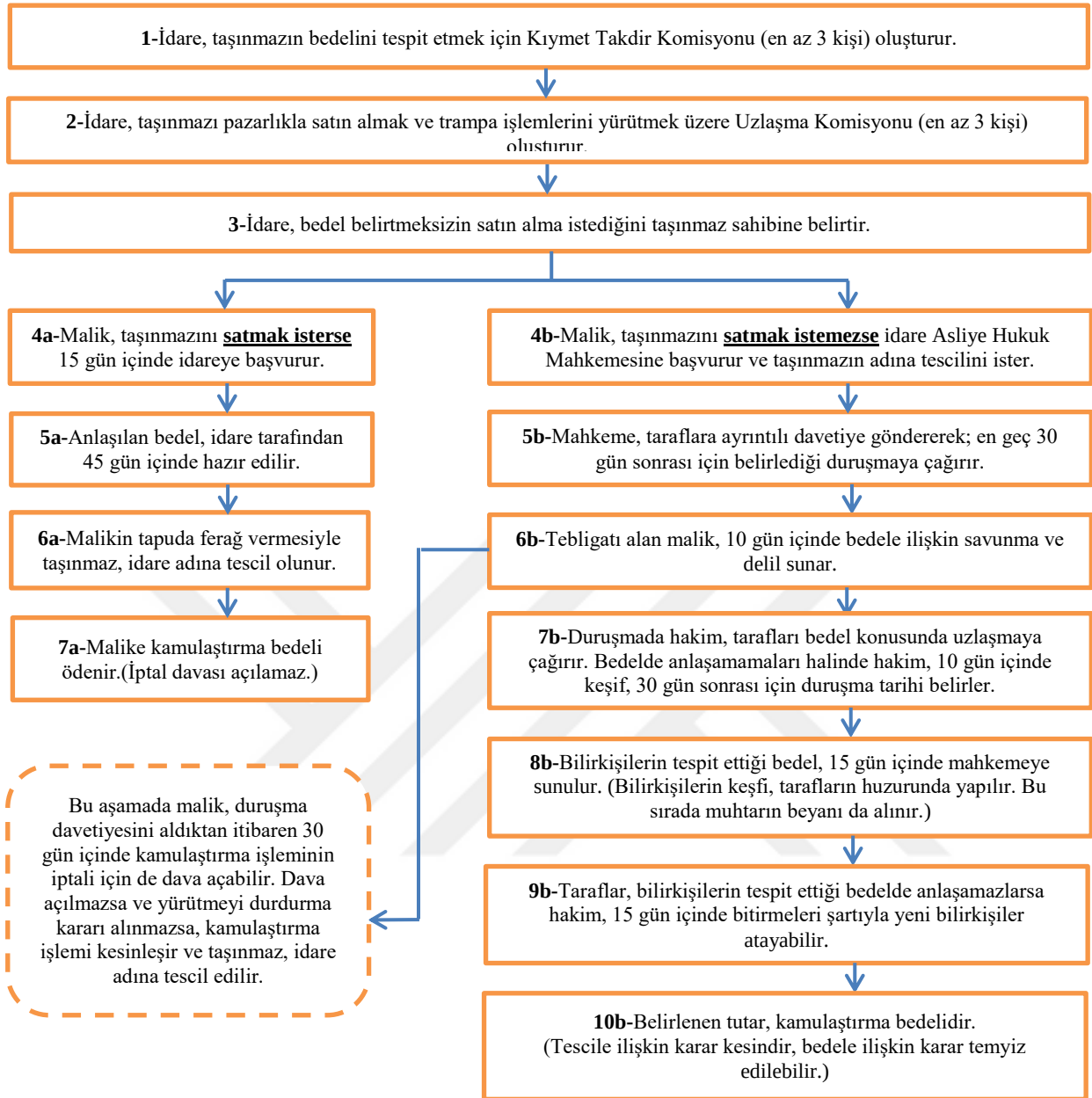
Danıştay’ın bu kararında açıkça görüldüğü gibi acelelilik, sadece Bakanlar Kurulunun takdirine bağlı bir süreç olmayıp olağanüstü koşulların varlığını gerektiren istisnai bir durumda ve kamu yararı söz konusuysa olabilir. Danıştay Altıncı Dairesi, bir başka kararında, acelecilik durumu ile kamu yararı arasındaki bu bağlantıya da değinmiş ve şu kararı vermiştir:

“Anayasanın 13. ve 35. maddesi hükümleri uyarınca mülkiyet hakkının kamu yararı amacıyla Anayasaya uygun olarak yasayla sınırlanması mümkündür. Ancak buna ilişkin düzenlemeler öncelikle kamu yararına dayanmalıdır. Buna göre, bir taşınmaz üzerindeki mülkiyet hakkının kamulaştırma yoluyla kaldırılması (mülkiyetin el değiştirmesi) kamu yararının karşılanması zorunluluğunun özel mülkiyet hakkının korunmasından üstün tutulması şartına bağlıdır. Bu çerçevede, 2942 sayılı Kanunun 27.maddesi incelendiğinde, kamulaştırma işlemlerinde öngörülen yöntemlerin bir kısmının uygulanmayarak taşınmaza acele el konulabilmesi yolu istisnai olarak başvurulabilecek bir yöntem şeklinde düzenlendiğinden, madde hükmü ile üç durumda acele kamulaştırma yolu ile taşınmaza el konulmasına olanak tanınmıştır. Bu koşullardan ikisinde Milli Müdafaa Mükellefiyeti Kanununun uygulanmasında yurt savunması ihtiyacına veya özel kanunlarda öngörülen olağanüstü durumlarda gerekli olması halleri şeklinde açıkça sayılmak suretiyle üstün kamu yararının ve kamu düzeninin korunmasının gerçekleştirilmesi amacıyla acele kamulaştırma yoluna gidilebileceği belirtilmiştir. Bu kapsamda, üçüncü koşul olan aceleliğine Bakanlar Kurulunca karar verilebilmesi için de kamu yararı ve kamu düzenine ilişkin olma halinin maddede yer alan diğer iki koşula paralel nitelik taşıması gerekmektedir.”³⁷³

Teşvik Kanunu uyarınca yapılan satış, tahsis ve kiralama işlemleri, Çevre Kanunu uyarınca, idari yaptırım kararları hariç çevresel etki değerlendirmesi sonucu alınan kararlar, Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun uyarınca alınan Bakanlar Kurulu kararları.

³⁷² Danıştay 6. Daire, Esas No: 2011/8797, Karar No: 2013/9172

³⁷³ Danıştay 6. Daire, Esas No: 2014/7508, Karar No: 2015/130

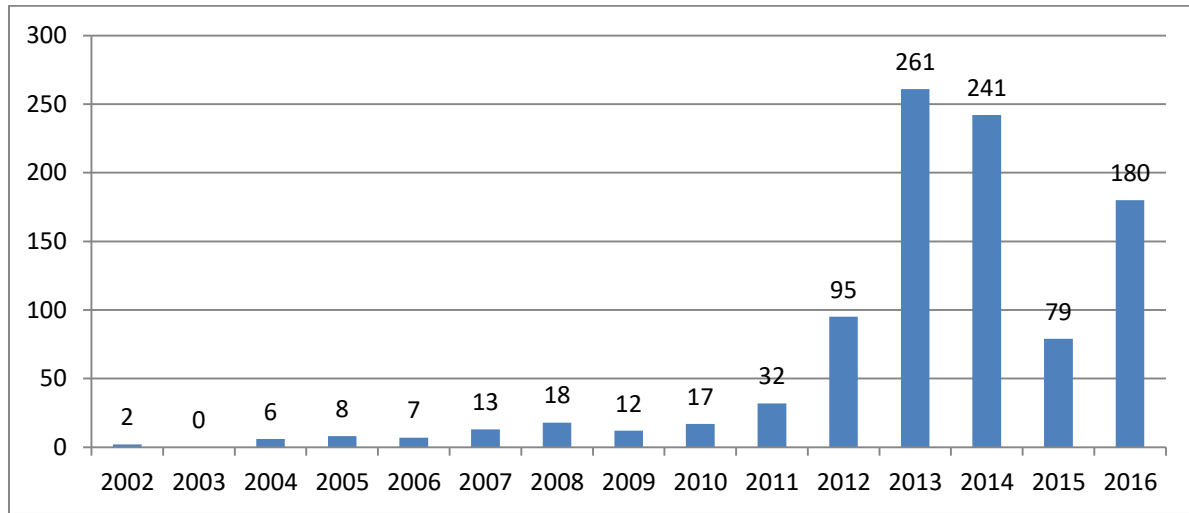
Şekil 3.1 Kamulaştırma Sürecinin İşleyişi

Danıştay'ın da altını çizdiği koşulların gerçekleşmesi halinde devlet veya kamu tüzel kişiler Bakanlar Kurulu kararıyla -kıymet takdiri dışındaki işlemlerin sonradan tamamlanmak üzere- acele kamulaştırma yapabilecektir. Bir başka ifadeyle “olağanüstü koşulların varlığı” ve “kıymet takdiri dışındaki işlemlerin sonradan tamamlanabilmesi” hariç tutulursa; acele kamulaştırma ile normal kamulaştırma arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır. Dolayısıyla acele kamulaştırma uygulamasında da işleyiş, Şekil 3.1'deki gibi olacaktır. Yani öncelikle taşınmazın edinimi için satın alma usulü denenecek, satın alma usulüyle edinilemeyen taşınmaz için idare tarafından Asliye Hukuk Mahkemesi'ne tespit ve tescil

davası açılacaktır. Maliklerin acele kamulaştırma işleminin iptali için dava açma hakkı, tam da bu aşamada (açılan tescil ve tespit davasının duruşma davetiyesi alınınca) başlamakta; acele kamulaştırma işleminin tamamlanıp mülkiyetin el değiştirmesi de tescil ve tespit davasının bitimiyle söz konusu olabilmektedir.

3.1 Acele Kamulaştırmaların Seyri

Acele kamulaştırmaların seyrine göz atıldığında, 2012 yılından itibaren ciddi bir sıçrama olduğunu söylemek mümkündür. Ancak önceki yıllarla bir kıyaslama yapabilmek için AKP döneminin tümünü mercek altına almak, daha sağlıklı olacaktır.

Grafik 3.1 Yıllara Göre Acele Kamulaştırma Sayıları (2002-2016)³⁷⁴

Grafik 3.1’de görüldüğü gibi 2002’den 2016’ya kadar geçen 15 yıllık sürede, 2012 yılı bir dönüm noktası olmuş; daha önceki yıllarda istisnai bir yöntem olduğu anlaşılan acele kamulaştırma, 2012’den itibaren kural halini almıştır. İlk 10 yılda gerçekleştirilen acele kamulaştırma kararı sayısı 115 iken; son beş yılda bu sayı, % 645 artarak 856’yı bulmuştur. Bir başka ifadeyle 971 acele kamulaştırma kararının %88’i, 2012-2016 yılları arasında alınmıştır.

Tablo 3.1, son on beş yıl içinde verilen acele kamulaştırma kararlarının illere göre dağılımını göstermektedir³⁷⁵. Tablonun en sağındaki sütunda yer alan toplamalar, illerde

³⁷⁴ Resmi Gazete, 17.01.2002 (24643)-23.12.2016 (29927) Arası Sayılar. Trakya’daki bir acele kamulaştırma dahil edilmemiştir.

³⁷⁵ Son 15 yılda verilen acele kamulaştırma kararlarının sayısı 971 iken, bu sayının, Tablo: 3.1’deki sayı (1.257) ile uyuşmamasının nedeni, bir kararla birden fazla ilde acele kamulaştırma yapılmasıdır. Örneğin 01.08.2012 tarihli Resmi Gazetede yayınlanan tek bir kararla TEİAŞ (Türkiye Elektrik İletim Anonim Şirketi) otuz ilde (Batman, Siirt, Artvin, Ardahan, Van, Kilis, Gaziantep, Urfa, Mardin, Diyarbakır, Osmaniye, Ordu, Giresun,

gerçekleştirilen acele kamulaştırma sayılarını; en alt satırında yer alan toplamlar ise acele kamulaştırma gerekçelerinin tamamını vermektedir. Görüldüğü gibi en çok acele kamulaştırma yapılan il İzmir, en az acele kamulaştırma yapılan iller ise Bayburt, Iğdır ve Kilis'tir. Toplamda 67 adet acele kamulaştırma yapılan İzmir'in diğer illerden temel farkı, acele kamulaştırmaların çoğunlukla Hidroelektrik Santralleri için değil Rüzgâr Enerjisi Santralleri için yapılmış olmasıdır.

Tablo 3.1 İllere Göre Acele Kamulaştırmalar (2002-2016)³⁷⁶

	Kentsel Dönüşüm	Demiryolu	Karayolu	Su Projesi	Enerji Üretimi	Enerji Nakil	Doğalgaz Hattı	Petrol Hattı	Güvenlik	Diğerleri	Toplam
Adana	2	1	0	0	8	6	0	0	0	1	18
Adıyaman	0	0	0	0	11	3	0	0	0	0	14
Afyon	0	1	0	0	2	5	3	0	0	1	12
Ağrı	2	0	1	1	1	1	0	0	0	2	8
Aksaray	0	0	0	1	0	3	0	0	0	0	4
Amasya	0	0	0	0	3	2	0	0	0	1	6
Ankara	5	8	0	3	7	18	3	0	1	3	48
Antalya	0	0	0	5	3	12	0	0	0	1	21
Ardahan	1	0	0	0	1	4	1	0	0	2	9
Artvin	0	0	0	1	18	15	0	0	0	1	35
Aydın	1	0	0	3	12	6	0	0	1	0	23
Balıkesir	1	0	1	0	8	3	1	0	0	1	15
Bartın	0	0	0	0	2	5	0	0	0	0	7
Batman	0	0	0	0	2	4	1	1	0	1	9
Bayburt	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	2
Bilecik	0	1	0	0	3	2	0	1	0	0	7
Bingöl	0	0	0	0	8	5	0	0	1	1	15
Bitlis	1	0	0	0	1	4	0	0	0	0	6
Bolu	0	0	0	0	2	3	0	0	0	0	5
Burdur	0	0	0	0	1	2	1	0	0	0	4
Bursa	1	1	2	0	6	6	1	0	0	1	18
Çanakkale	0	0	0	2	5	7	3	0	0	2	19
Çankırı	1	1	0	1	3	4	1	0	0	0	11
Çorum	1	0	0	1	1	2	2	0	0	0	7
Denizli	0	0	0	3	5	4	1	0	0	0	13
Diyarbakır	0	0	1	0	4	4	0	2	3	2	16
Düzce	0	0	0	0	1	3	2	0	0	0	6
Edime	0	1	0	3	3	6	1	0	0	0	14
Elazığ	0	0	0	0	7	8	0	0	0	1	16
Erzincan	1	1	0	0	13	4	1	0	0	0	20
Erzurum	7	0	0	4	13	9	2	0	1	6	42
Eskişehir	0	2	0	0	1	5	2	0	0	1	11
Gaziantep	3	2	0	3	2	7	0	0	0	1	18

Kocaeli, Hatay, Sakarya, Denizli, Rize, Karaman, Mersin, Düzce, Şırnak, İstanbul, Manisa, Ağrı, Aksaray, Nevşehir, Ankara, Bitlis, Konya) acele kamulaştırma yapmıştır.

³⁷⁶ Resmi Gazete, 17.01.2002 (24643)-23.12.2016 (29927) Arası Sayılar. Trakya'daki bir acele kamulaştırma dahil edilmemiştir. 1-Su Projeleri: İçmesuyu, sulama, gölet, kanalizasyon, arıtma, ıslah, su hattı. 2-Enerji Üretimi: HES, RES, jeotermal enerji, termik santral, baraj, regülatör, kömür, madencilik. 3-Diğerleri: Havaalanı, gümrük kapısı genişletme, organize sanayi bölgesi, otopark, kürek ve kano parkuru, riskli alan, imar yolu, otopark, otogar, spor tesisi, kış oyunları, altın madeni, zeytincilik, arkeolojik bölge, iskele ve meydan, stadyum, depolama tesisi, anıtpark, tarihi dokunun korunması, öğrenci yurdu, sağlık tesisi, röleasyon yolu.

Giresun	0	0	0	0	19	12	2	0	0	1	34
Gümüşhane	0	0	0	0	2	4	2	0	0	1	9
Hakkâri	0	0	0	0	1	3	1	0	1	0	6
Hatay	1	0	1	3	7	4	3	0	0	2	21
İğdır	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	2
Isparta	0	0	0	0	4	4	1	0	0	0	9
İstanbul	7	10	18	13	2	10	0	0	0	4	64
İzmir	0	4	3	3	26	25	5	0	0	1	67
K.Maraş	0	0	1	2	10	6	0	0	0	1	20
Karabük	1	1	0	0	2	2	0	0	0	0	6
Karaman	1	2	1	1	4	8	2	0	0	0	19
Kars	0	1	0	0	3	2	2	0	1	2	11
Kastamonu	0	0	0	0	6	3	1	0	0	0	10
Kayseri	1	1	0	1	2	5	1	0	0	0	11
Kırıkkale	1	2	0	3	3	6	1	0	0	0	16
Kırklareli	0	1	0	0	1	9	1	0	0	0	12
Kırşehir	1	0	0	3	1	2	2	0	0	0	9
Kilis	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	2
Kocaeli	0	3	3	0	2	8	2	0	0	1	19
Konya	1	4	0	2	8	13	3	0	0	1	32
Kütahya	0	0	0	0	0	4	1	0	0	1	6
Malatya	1	0	0	0	7	1	1	0	0	0	10
Manisa	0	6	0	2	14	12	1	0	0	0	35
Mardin	0	1	0	1	2	5	1	0	2	0	12
Mersin	1	1	2	0	4	16	1	0	1	2	28
Muğla	0	0	0	2	3	3	0	0	0	0	8
Muş	1	0	0	0	4	3	0	0	0	0	8
Nevşehir	0	0	0	0	2	2	0	0	0	0	4
Niğde	1	1	0	1	2	2	0	0	0	0	7
Ordu	0	0	0	1	8	11	1	0	0	1	22
Osmaniye	0	2	0	0	4	3	0	0	0	0	9
Rize	1	0	1	2	4	1	0	0	0	1	10
Sakarya	2	3	0	2	3	7	4	0	0	4	25
Samsun	1	0	1	2	1	7	1	0	0	0	13
Siirt	0	0	0	0	8	6	0	0	0	3	17
Sinop	0	0	1	2	3	0	1	0	0	0	7
Sivas	0	5	0	1	5	2	3	0	0	0	16
Şanlıurfa	1	0	0	2	0	7	2	0	0	0	12
Şırnak	0	0	0	1	6	3	1	0	3	4	18
Tekirdağ	0	2	0	7	5	9	1	0	0	1	25
Tokat	0	0	1	0	11	7	2	0	0	0	21
Trabzon	2	2	4	0	19	5	0	0	0	2	34
Tunceli	0	0	0	0	3	1	1	0	1	0	6
Uşak	0	1	0	3	1	3	0	0	0	2	10
Van	2	0	0	1	3	5	0	0	0	3	14
Yalova	0	0	1	0	0	2	0	0	0	0	3
Yozgat	0	3	0	1	1	1	3	0	0	1	10
Zonguldak	0	1	0	0	2	6	0	0	0	0	9
TOPLAM	54	76	44	93	386	434	82	4	16	68	1257

Enerji alanında yoğunlaşan bu kararların dökümü, Tablo 3.2’de özetlenmiştir.2002’den 2016’ya kadar geçen 15 yıllık sürede gerçekleştirilen acele kamulaştırmaların % 9.5’i ulaşım, %8.8’i su projeleri, %5.6’sı kentsel dönüşüm, %70’i enerji

alanında olmuştur. Acele kamulaştırmaları yapan kurumlar arasında ise enerji şirketleri³⁷⁷ (281 adet), Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu (183 adet), Maliye Bakanlığı³⁷⁸ (125 adet), belediyeler (102 adet) ve Devlet Su İşleri (96 adet) öne çıkmıştır. 2015 ve 2016’da yoğun bir şekilde sürece dahil olan Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi ise toplam 41 acele kamulaştırmaya imza atmıştır.

Tablo 3.2 Konularına Göre Acele Kamulaştırmalar (2002-2016)³⁷⁹

	Ulaşım	Su	Kentsel Dönüşüm	Enerji	Diğer	Toplam
2002	0	0	0	2	0	2
2003	0	0	0	0	0	0
2004	3	2	0	1	0	6
2005	6	2	0	0	0	8
2006	2	2	1	2	0	7
2007	6	4	1	0	2	13
2008	9	3	1	2	3	18
2009	4	1	2	2	3	12
2010	5	3	0	1	8	17
2011	8	6	9	8	1	32
2012	5	6	12	67	5	95
2013	19	19	13	203	7	261
2014	7	10	3	214	7	241
2015	5	6	6	58	4	79
2016	13	21	6	120	20	180
TOPLAM	92	85	54	680	60	971

Görüldüğü gibi 2002’den 2012’ye kadar tek tük gerçekleştirilen acele kamulaştırmalar, çoğunlukla ulaşım ve su projeleri alanında yoğunlaşırken; 2012’den itibaren ezici bir farkla enerji sektörüne yönelmiştir. Dolayısıyla Türkiye’nin enerji alanına duyduğu bu ilginin sebebine göz atmak gerekmektedir.

³⁷⁷ Bunlar içinde en önemli üç şirket şunlardır: Türkiye Elektrik İletimi Anonim Şirketi, Türkiye Elektrik Üretimi Anonim Şirketi, Türkiye Elektrik Dağıtım Anonim Şirketi.

³⁷⁸ Maliye Bakanlığının öne çıkma nedeni, daha önceki yıllarda enerji alanındaki Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu tarafından yapılan acele kamulaştırmaların, 2014 yılından itibaren bu bakanlıkça yapılmaya başlanmasından kaynaklanmaktadır.

³⁷⁹ Resmi Gazete, 17.01.2002 (24643)-23.12.2016 (29927) Arası Sayılar. Trakya’daki bir acele kamulaştırma dahil edilmemiştir. 1-Ulaşım: Karayolu, demiryolu, havaalanı. Su: İçmesuyu, sulama, gölet, kanalizasyon, arıtma, ıslah, su hattı. 2-Enerji üretimi ve dağıtımı: HES, RES, jeotermal enerji, termik santral, baraj, regülatör, kömür, madencilik., enerji nakil. 3-Diğer: Gümrük kapısı genişletme, organize sanayi bölgesi, otopark, kürek ve kano parkuru, riskli alan, imar yolu, otopark, otogar, spor tesisi, kış oyunları, altın madeni, zeytincilik, arkeolojik bölge, iskele ve meydan, stadyum, depolama tesisi, anıtpark, tarihi dokunun korunması, öğrenci yurdu, sağlık tesisi, rölakasyon yolu.

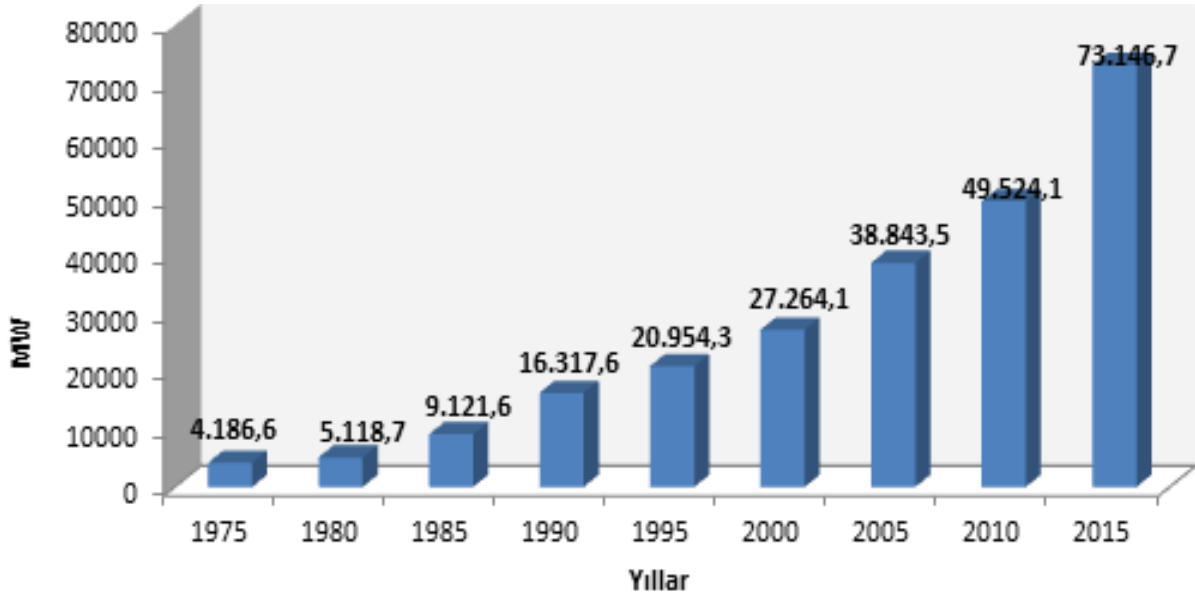
3.2 Bir “Tedarikçi Olma Hevesi”: Elektrik Enerjisi Yatırımları

Bilindiği gibi enerji, sermaye birikim sürecinin cazibe alanlarından birisini oluşturmaktadır; çünkü karşılığı ne olursa olsun temin edilmesi zorunlu bir faktördür. Türkiye ise enerjinin hiçbir alanında tedarikçi değildir; hepsinde dışa bağımlıdır. Dolayısıyla elektrikte tedarikçi olmak isteyen Türkiye, bu alana çok büyük yatırımlar yapmaktadır. Bu durum, uluslararası işbölümünün de işine gelmektedir. Çünkü gelişmiş kapitalist ülkeler, bu sayede hem maliyeti çok yüksek olan bir yatırımı yapmaktan, hem de enerji alanındaki yatırımların olumsuz etkilerinden kurtulmuş olacaktırlar.

Türkiye'nin “tedarikçi olma” amacı, mevcut ve amaçlanan enerji kapasitesi ile tüketilen enerji arasındaki farktan da anlaşılmaktadır. Türkiye Enerji Vakfı'nın³⁸⁰ 2016 yılı başlarında yaptığı açıklamaya göre Türkiye'nin elektrikteki kurulu gücü, (geçen yıl kurulu güce 4 bin 287 megawatt'lık yeni kapasite eklenmesiyle), 2015 sonu itibarıyla 73 bin megawatt'ı aşmış durumdadır. Megawatt başına maliyetlerin 1 ile 1,3 milyon euro arasında olduğu söylenen enerji sektöründeki yatırımlar, 2015'te 4,5 milyar euro'yu bulmuştur. 2016 yılında bu kapasiteye, 6 bin 254 megawatt daha kapasite eklenmesiyle yatırımlar, 6 milyar euro'yu aşacaktır. Böylece şu an için 73 bin megawatt'ı aşan kurulu güç, 2016 yılı sonu itibarıyla 80 bin megawatt olacaktır. Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu'nun (EPDK) üretim lisansı verdiği santraller de devreye girdiğinde Türkiye'nin elektrik kurulu gücünün 108 bin 880 megawatt'a çıkması beklenmektedir³⁸¹.

³⁸⁰ <http://www.tenva.org/elektrikte-6-milyar-euronun-uzerinde-yatirim-planlaniyor/> (erişim tarihi: 10.02.2016).

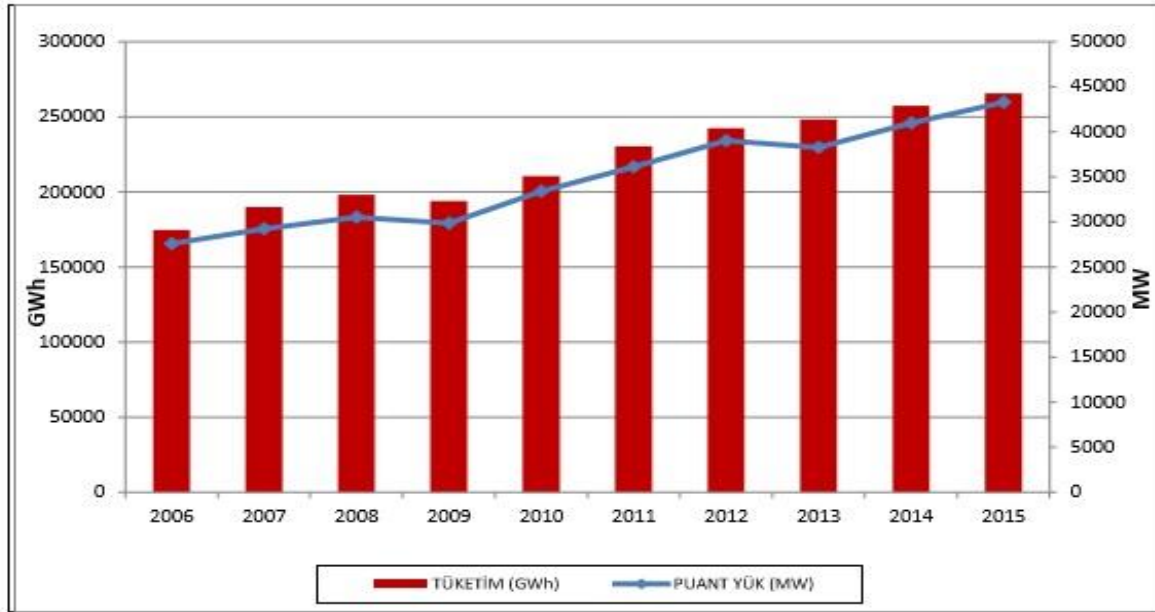
³⁸¹ <http://politeknik.org.tr/santraller-ozellesti-disa-bagimlilik-artti-faturalar-kabardi-enerji-politikalarinda-akpnin-15-yili-hayira-nasil-goturuyor/> (erişim tarihi: 10.06.2016).

Grafik 3.2 Türkiye Kurulu Gücünün Yıllar İtibariyle Gelişimi (1975-2015)³⁸²

Türkiye Enerji Vakfı'nın ifadeleri, Türkiye Elektrik İletim Anonim Şirketi'nin verileriyle de doğrulanmaktadır. 1980-1990 aralığında yaklaşık % 80 artan elektrik kurulu gücü, sonraki on yıllarda görece düşük bir artış seyretmiş; 2010-2015 bandında ise yaklaşık %50'lik bir artış gerçekleşmiştir. Ancak bu artış hızı, yurtiçi elektrik tüketiminin artmasından kaynaklanmamaktadır. Türkiye Elektrik İletim Anonim Şirketi Genel Müdürlüğü Planlama ve Stratejik Yönetim Dairesi Başkanlığı tarafından yayınlanan “Türkiye Elektrik Enerjisi 5 Yıllık Üretim Kapasite Projeksiyonu (2016-2020)” raporuna göre Türkiye'nin elektrik tüketimi 2015 yılı itibariyle yıllık 50 bin megawatt civarındadır. Üretim ve tüketim arasındaki bu fark, Türkiye'nin elektrik tedarikçisi olma istediğini doğrulayan bir veri seti sunmaktadır.

³⁸² <http://www.teias.gov.tr/T%C3%BCrkiyeElektrik%C4%B0statistikleri/istatistik2015/istatistik2015.htm> (erişim tarihi: 10.06.2016).

Grafik 3.3 Türkiye Elektrik Sistemi Gerçekleşen Puant Güç ve Enerji Tüketimi (2006 -2015)³⁸³

İddia edildiği gibi elektrik alanındaki bu yatırımlar, Türkiye’nin dışarıya dönük enerji bağımlılığını çözmüş olması gerekirken; Türkiye Elektrik İletim Anonim Şirketi’nin verileri, iddiaları doğrulamamaktadır. Grafik 3.4’te görüldüğü gibi her ne kadar -başta HES’ler olmak üzere- *yenilenebilir enerji kaynakları*³⁸⁴ %43’lük bir orana ulaşmış bulunsa da doğalgaz, hâlâ birincil enerji kaynaklarının üçte birine; %8.3’lük ithal kömür de eklenince, “yenilenebilir enerji kaynakları” ile aynı değere denk gelmektedir³⁸⁵.

Bir diğer ilginç nokta da elektrik tedarikçisi olmak isteyen Türkiye’nin, 2015 yılı itibarıyla elektrik ithalatının 7.135,5 GWh; elektrik ihracatının ise 3.194,5 GWh olmasıdır. Yani Türkiye, yaklaşık 4.000 GWh net ithalatçıdır³⁸⁶. Ayrıca sadece termik santrallerde kullanılan doğalgaz miktarı, 2015 yılı itibarıyla yaklaşık 21 milyar metreküp’tür³⁸⁷. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu’nun verilerine göre de 2015 yılı toplamı yaklaşık 50 milyar

³⁸³

http://www.teias.gov.tr/YayınRapor/apk/projeksiyon/Kapasite%20Projeksiyonu_5%20Y%C4%B1ll%C4%B1k_30_12_2016.pdf (erişim tarihi: 10.06.2016).

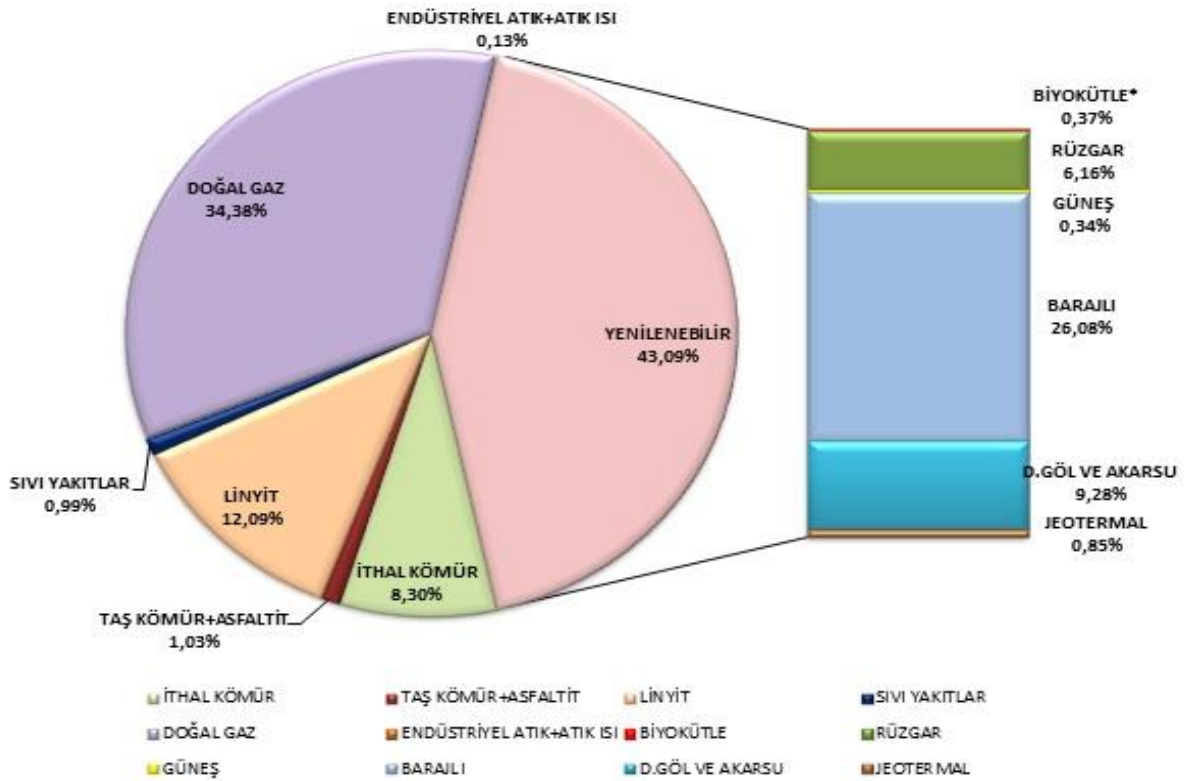
³⁸⁴ HES gibi projelerin yenilenebilir enerji kaynağı olarak görülmesi, ayrıca ironiktir. Evet, enerji kaynağı belirli süreler için yenilenebilmektedir; ancak doğa ve yaşam, altüst edilip geri dönülemez boyutta yıkıma uğratılmaktadır. Bu ifade, TEİAŞ’ın bakış açısını ortaya koyması açısından önemlidir.

³⁸⁵ <http://www.teias.gov.tr/T%C3%BCrkiyeElektrik%C4%B0statistikleri/istatistik2015/istatistik2015.htm> (erişim tarihi: 10.06.2016).

³⁸⁶ Ki Türkiye’nin elektrik ihracatının %88’i, sadece tek bir ülkeye (Yunanistan) dönüktür. Bkz: <http://www.teias.gov.tr/T%C3%BCrkiyeElektrik%C4%B0statistikleri/istatistik2015/istatistik2015.htm> (erişim tarihi: 10.06.2016).

³⁸⁷ <http://www.teias.gov.tr/T%C3%BCrkiyeElektrik%C4%B0statistikleri/istatistik2015/istatistik2015.htm> (erişim tarihi: 10.06.2016).

metreküp olan doğalgaz kullanımının, sadece 11 milyar metreküp'ü konutlarda; geriye kalanlar dönüşüm/çevrim, enerji, ulaşım, sanayi, hizmetler sektörlerinde tüketilmiştir³⁸⁸.

Grafik 3.4 Türkiye Kurulu Gücünün Birincil Enerji Kaynaklarına Göre Dağılımı (MW) (2015)³⁸⁹

Enerjide dışa bağımlılık konusunda bir başka tartışma başlığı da kuşkusuz nükleer santraller ile ilgili olmalıdır. Hâlihazırda tüketiminin çok üstünde kurulu gücü olan Türkiye, ciddi risklerine rağmen Mersin ve Sinop'ta nükleer santral kurmaktadır. Aynı Üçüncü Boğaz Köprüsü'nde olduğu gibi bu santraller de hazine garantili bir biçimde inşa edilmektedir. 4800 MW kurulu güce sahip olacak Akkuyu (Mersin) ve 4600 MW kurulu güce sahip olacak İnceburun (Sinop) nükleer santrallerinin (sırasıyla 20 milyar ve 22 milyar dolar olmak üzere) toplam 42 milyar dolar inşa bedelleri bulunmaktadır. Uluslararası anlaşmalara göre hisselerinin %51'i Rusya ve Japonya-Fransa'ya ait olacak nükleer santraller için (Akkuyu'nun üreteceği 1 kWh elektrik 12,35 cent'ten 15 yıl süreyle üretiminin yarısına, İnceburun'un üreteceği 1 kWh elektrik 11,8 cent'ten 20 yıl süreyle üretiminin tamamına) alım garantisi verilmiştir. Yaklaşık hesaplara göre Akkuyu, yılda 38 bin 684 GW; İnceburun, 37 bin GW elektrik üretecek. Yani Akkuyu için 15 yılda 36 milyar dolar, İnceburun için 20 yılda 87

³⁸⁸ www.epdk.org.tr/TR/Dokuman/6756 (erişim tarihi: 10.06.2016).

³⁸⁹ www.epdk.org.tr/TR/Dokuman/6756 (erişim tarihi: 10.06.2016). 1-Endüstriyel atık hariçtir. 2-Çok yakıtlı santrallerin kurulu gücü ana yakıtlarına göre dağıtılmıştır.

milyar 480 milyon dolar olmak üzere toplam 123 milyar 480 milyon dolarlık alım garantisi verilmiş bulunmaktadır. 2017 için TETAŞ (Türkiye Elektrik Ticaret ve Taahhüt Anonim Şirketi) tarafından satılacak toptan elektrik satış bedeli 16,2 krş/kWh yani 4,5 cent olarak belirlenmiştir. Bu tutar baz alındığında, TETAŞ nükleer santrallerden 11.8 ve 12.35 cent'ten elektrik alacak, 4.5 cent'e satacak. Aldığı elektriğin tamamını satabilirse TETAŞ'ın zararı en az 85 milyar dolar olacak. Bu zarar da hazine, yani halkın cebinden karşılanacak. Bu, aynı zamanda bugüne kadarki en büyük elektrik ithalatı anlamına da gelmektedir³⁹⁰.

Dışarıya elektrik ihraç etme iddiasında olan ve tüketim talebinin çok üstünde kurulu gücü bulunan Türkiye'nin yurtiçindeki durumu nasıldır? *Politeknik*³⁹¹, in yaptığı araştırmaya göre 1 kWh elektriğin üretim maliyeti yaklaşık 10-11 kuruştur. Başka bir ifadeyle elektriğin üretim maliyeti, 10-11 krş/kWh'dir. Meskenler için 2017 yılı Ocak-Nisan arası uygulanan tarife göre 1 kWh enerji bedeli 21,2672 krş/kWh, dağıtım bedeli ise 11,7775 krş/kWh olarak belirlenmiştir. Bu iki bedelin toplamına %1 Enerji Fonu, %2 TRT payı ve %5 BTV eklenmekte; son olarak tüm bedellerin toplamına da %18 KDV ilave edilmektedir. Böylece faturalarda elektrik fiyatı 42,29 krş/kWh olmakta, elektrik üretim maliyetinin 4 katı halka fatura edilmektedir³⁹².

Ancak elektrikteki karşılıksız el koyma bununla sınırlı değildir; çok daha denetimsiz bir sistem, kapıda beklemektedir. Bugüne kadar 3 aylık gözden geçirmelerle düzenlenen elektrik fiyatları; yakın zamanda menkul kıymetler borsasında belirlenecektir. 14.03.2013 tarihli ve 6446 sayılı Elektrik Piyasası Kanunu ile 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu hükümlerine tabi olarak, 18 Mart 2015 tarihinde tescil işlemlerinin tamamlanmasının ardından resmen kurulmuş olan Enerji Piyasaları İşletme Anonim Şirketi'nin (EPIAŞ), başlıca amacı ve faaliyet konusu şu şekilde ifade edilmektedir:

“Piyasa işletim lisansında yer alan enerji piyasalarının etkin, şeffaf, güvenilir ve enerji piyasasının ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde planlanması, kurulması, geliştirilmesi ve işletilmesidir. Eşit taraflar arasında ayırım gözetmeden güvenilir referans fiyat oluşumunun temin edilmesi ve artan piyasa katılımcı

³⁹⁰ <http://politeknik.org.tr/santraller-ozellesti-disa-bagimlilik-artti-faturalar-kabardi-enerji-politikalarinda-akpnin-15-yili-hayira-nasil-goturuyor/> (erişim tarihi: 10.06.2016).

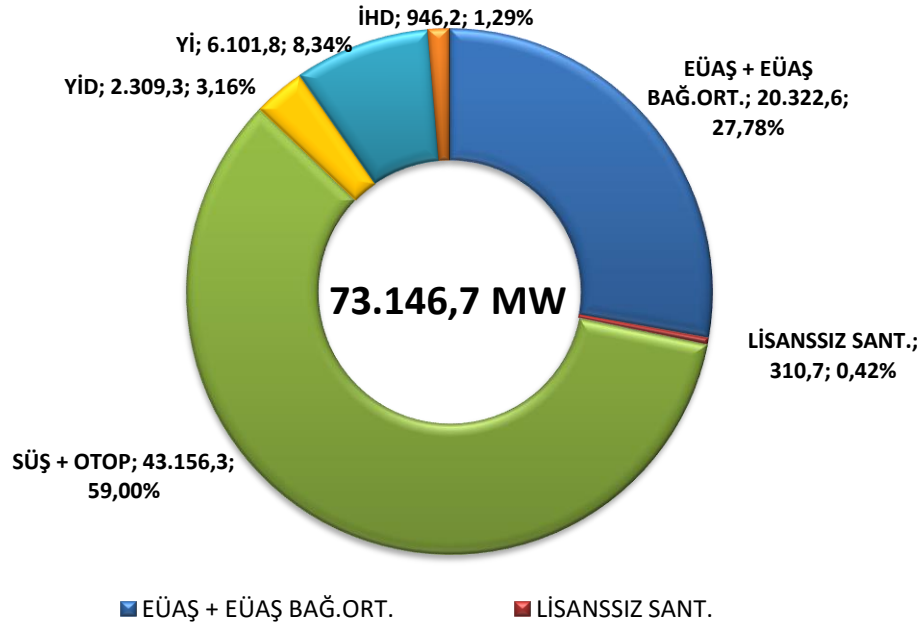
³⁹¹ <http://politeknik.org.tr/santraller-ozellesti-disa-bagimlilik-artti-faturalar-kabardi-enerji-politikalarinda-akpnin-15-yili-hayira-nasil-goturuyor/> (erişim tarihi: 10.06.2016).

³⁹² Politeknik, daha önce de benzer bir hesabı yıllık bazda yapmıştır. Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu'nun açıkladığı ve 01.01.2015 tarihinden itibaren geçerli olan "ulusal tarife" üzerinden yapılan hesaplama göre sadece barınma amaçlı elektrik tüketen ve yaklaşık 30 milyon kişilik bir kullanıcıya dayanan çıplak elektrik bedeli, 10 milyar 300 milyon TL'dir. Ancak belirlenen bu rakam, en çok 11-12 kuruş olan ortalama elektrik üretim maliyetinin yaklaşık iki katıdır ve faturalarda bu değer görünmemektedir. Yapılan hesaplama göre elektrik firmaları, fazladan 10.3 milyar TL almaktadır. Diğer kalemler de eklendiğinde bu tutar, yıllık 18.5 milyar TL'yi bulmaktadır. Yani 2014'te gerçekleşen yaklaşık 47.7 milyar TL'lik elektrik tüketiminin 18.5 milyar TL'lik kısmı (%39), elektrik firmalarının herhangi hizmeti olmaksızın elde ettikleri bir kaynaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz: <http://politeknik.org.tr/madde-madde-elektrik-faturasi-soygunu/> (erişim tarihi: 10.02.2016).

sayısı, ürün çeşitliliği ve işlem hacmiyle likiditenin en üst düzeye ulaştığı, piyasa birleşmeleri yoluyla ticaret yapılmasına imkan tanıyan bir enerji piyasası işletmecisi olmaktadır.”³⁹³

Benzer bir amaç tanımı, "Enerji Piyasaları İşletme Anonim Şirketi Esas Sözleşmesi"nin 3.maddesinin "c" fıkrasında da yapılmakta ve şöyle ifade edilmektedir: "Artan piyasa katılımcı sayısı, ürün çeşitliliği ve işlem hacmi ile likiditenin en üst düzeye ulaştığı, piyasa birleşmeleri yoluyla ticaret yapılmasına imkan tanıyan bir enerji piyasası işletmecisi olmaktadır."

6362 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu gereği özel hukuk tüzel kişiliğini haiz olan ve yetkili olduğu konu ve alanlarda kendi iç düzenlemelerini yapma yetkisine de sahip bulunan EPIAŞ'ın, esas sözleşmesine göre üç tip pay sahibi bulunmaktadır: %30 pay sahibi olan "Türkiye Elektrik İletim Anonim Şirketi (TEİAŞ)" A grubu hisselerine, %30 pay sahibi olan "Borsa İstanbul" B grubu hisselerine, %40 pay sahibi olan "Piyasa Katılımcıları" C grubu hisselerine sahiptir. Sözleşmenin 7.maddesine göre B grubu hisseler devredilebilmektedir ve bu devir gerçekleştiğinde, C grubu hisse haline gelebilecektir.

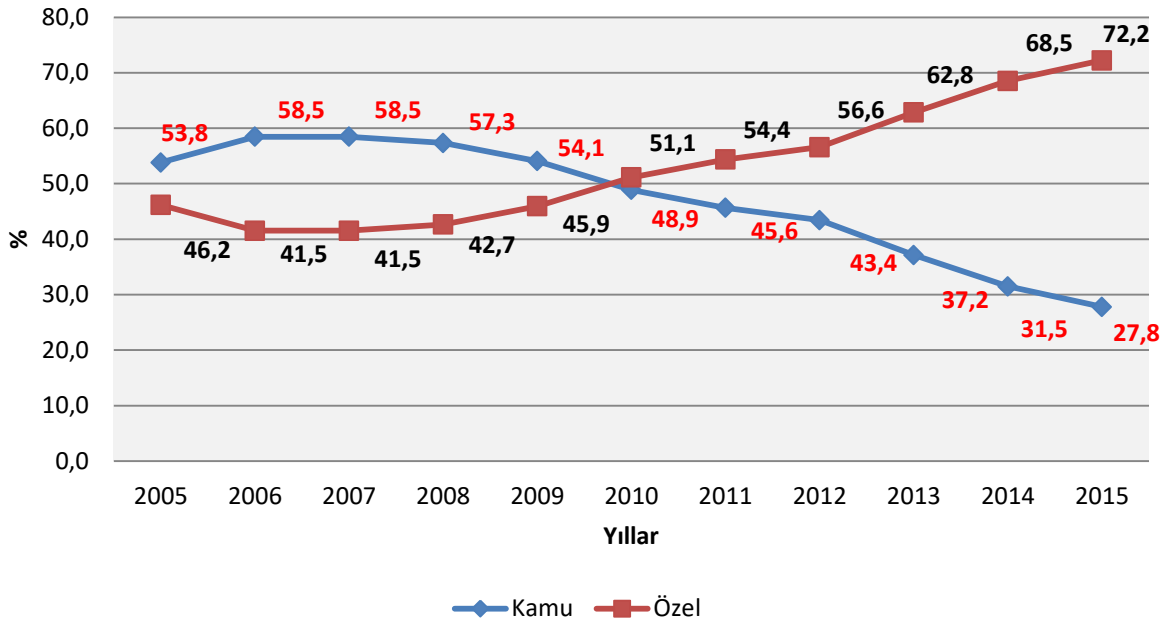

Grafik 3.5 Türkiye Kurulu Gücünün Kuruluşlara Dağılımı³⁹⁴

³⁹³ <https://www.epias.com.tr/kurumsal/hakkimizda> (erişim tarihi: 10.06.2017).

³⁹⁴ <http://www.teias.gov.tr/T%C3%BCrkiyeElektrik%C4%B0statistikleri/istatistik2015/istatistik2015.htm> (erişim tarihi: 10.06.2016).İHD: İşletme Hakkı Devir, Yİ: Yap İşlet, YİD: Yap İşlet Devret, SÜŞ: Serbest Üretim Şirketi, OTOB: Otoprodüktörler.

Elektrik enerjisindeki piyasalaşmanın iki önemli göstergesi, Grafik: 3.5 ve Grafik: 3.6’da ifade edilmektedir. Grafik3.5’ten görüldüğü gibi Türkiye’de kurulu elektrik gücünün %59’u Serbest Üretim Şirketleri, %8.8’i Yap-İşlet, %3.2’si de Yap-İşlet-Devret usulüyle işletilmektedir. “Rekabetçi, istikrarlı ve şeffaf bir elektrik enerjisi piyasasının oluşturulması”³⁹⁵ konusunda yürütülen çabalar da Grafik3.6’dan grafikten çok açık bir şekilde izlenebilmektedir.

Grafik 3.6 Türkiye Kurulu Gücünün Kamu ve Özel Sektöre Göre Dağılımı (2005-2015)³⁹⁶

Bütün bunlardan iki önemli sonuç çıkmaktadır: Birincisi, elektrik üretimi ve dağıtımını tümüyle özel sektöre devredilmektedir; ikincisi, elektrik fiyatları menkul kıymetler şeklinde borsada ve piyasada belirlenecektir. Önceden üçer aylık periyodlarla belirlenen zamlı fiyatlar, artık oynak hale gelecek ve yukarı doğru seyredecektir. Ancak bu, sürecin sadece bir yönüdür. Bu çalışmanın kapsamı açısından daha önemli olan yön, acele kamulaştırmaların güncel bir ilkel birikim süreci şeklinde işlemesidir. Büyük bir mülksüzleştirmeyle birlikte işleyen bu sürece dair sayısız örnek mevcuttur. Bu örnekler içinde Isparta ve Antalya sınırlarında inşa edilen Kasımlar Barajı ve HES projesi, Türkiye'deki diğer HES projelerinde yaşanan sorunlar açısından bütünü temsil niteliği taşıdığı için örnek olarak seçilmiştir. Çünkü diğer HES

³⁹⁵ <https://www.epias.com.tr/kurumsal/hakkimizda> (erişim tarihi: 10.06.2017).

³⁹⁶ <http://www.teias.gov.tr/T%C3%BCrkiyeElektrik%C4%B0statistikleri/istatistik2015/istatistik2015.htm> (erişim tarihi: 10.06.2016).

projelerinde olduğu gibi Kasımlar Barajı ve HES projesinde de mülksüzleştirme, toprağa ve suya el koyma, üretim ve geçim olanaklarının yok edilmesi, mevzuatın biçimsel kurallarına bile uymama, hukukun ekonomi dışı zor işlevini üstlenmesi, sermaye lehine kaynak aktarmada devletin aktif rol alması, hak sahiplerinin yerleşim bölgelerinden göç etmek zorunda kalması gibi olgular söz konusudur. Şimdi bu örneğe daha yakından göz atalım.

3.3 Mevzuatın Şekil Şartları: Kamu Yararı ve Olağanüstülük

05 Ağustos 2012 tarihli ve 28375 sayılı Resmi Gazetede yayınlanan kararla Isparta İli, Sütçüler İlçesi ile Antalya İli, Manavgat İlçesinde tesis edilecek Kasımlar Barajı ve Hidroelektrik Santralinin yapımı amacıyla bazı taşınmazların Hazine adına tescil edilmek üzere Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu tarafından acele kamulaştırılması; Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığının 11.07.2012 tarihli ve 739 sayılı yazısı üzerine, 2942 sayılı Kamulaştırma Kanununun 27. maddesine göre, Bakanlar Kurulu'nca 16.07.2012 tarihinde kararlaştırılmıştır.

Tablo 3.3 Kasımlar Barajı İçin Kamulaştırılan Taşınmazlar (2012)³⁹⁷

Köyler	Parsel
Kasımlar/Cami	43
Kasımlar/Çürükbelen	31
Çukurca	19
Darıbükü	551
Değirmenözü	63
İbişler	51
Yeşilbağ	35
TOPLAM	793

16.07.2012 tarihli kararıyla Bakanlar Kurulu'nun bu kararına dayanarak EPDK, Taçyıldız Enerji Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi lehine 07.03.2013 tarih ve 4307-62 sayılı kararla kamulaştırma yapmış; ilgili şirkete 15.12.2010 tarihinden itibaren 49 yıl süreyle üretim faaliyeti göstermek üzere verilen EÜ/2922-5/1754 numaralı üretim lisansı kapsamında yer alan hidroelektrik santrali üretim ve yardımcı tesislerinin kurulabilmesi için gerekli olan taşınmazlar için kamulaştırma kararı almıştır. Buna göre Tablo 3.3'te de görüldüğü gibi altı köyde toplam 793 parsel taşınmaz acele kamulaştırılmış ve Kasımlar Barajı ve Hidroelektrik Santralleri için süreç başlamıştır.

³⁹⁷ Resmi Gazete, Tarih: 05.08.2012, Sayı:28375.

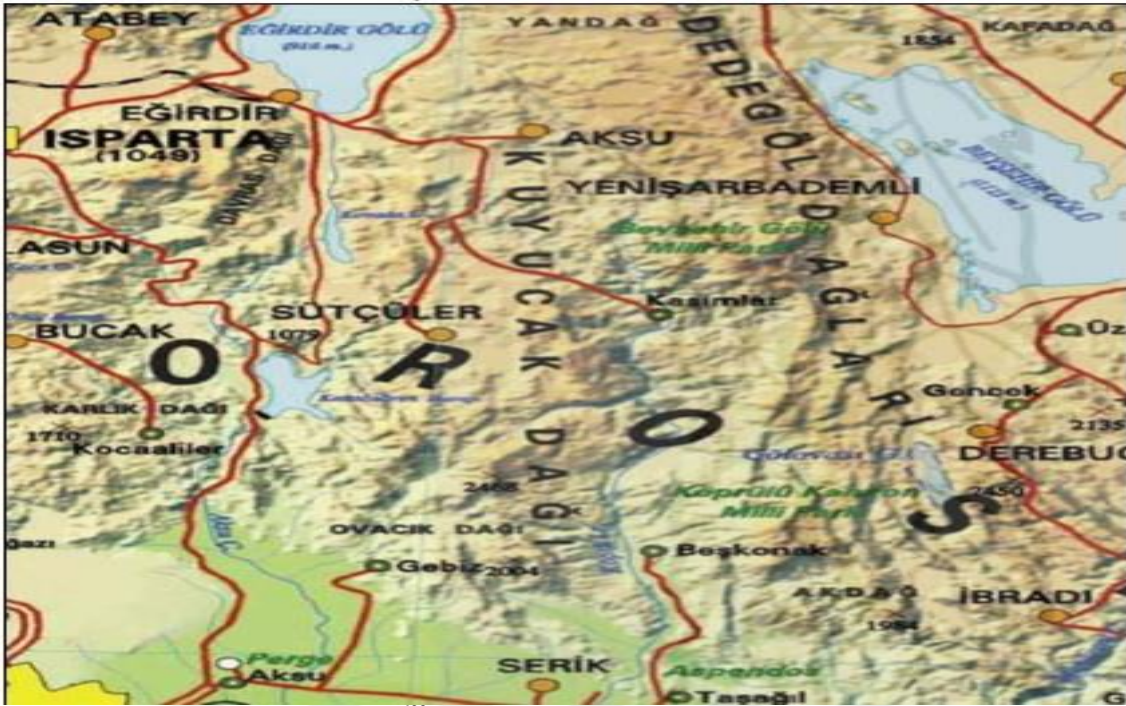
Projenin yürütücüsü olan Gülsan Holding'e göre 2014 yılında işletmeye açılması planlanan³⁹⁸ Kasımlar Barajı; Akdeniz Bölgesi'nde Isparta İli, Sütçüler İlçesi, Kasımlar Beldesi sınırları içerisinde, Ayvalı Çayı'nın üzerinde 828 m ile 476 m kotları arasında yer almaktadır. Kasımlar Barajı ve HES I-II Projesine göre İbişler Regülatörü, 15 m³/sn kapasiteli, 1.020 metrelik trapez iletim kanalı ve 2.188 m uzunluğundaki tünel ile Kasımlar Barajına su aktaracaktır. Ayvalı Çayı üzerinde kurulacak olan 80 metre yüksekliğindeki katı beton dolgulu ve iki türbinli Kasımlar Barajı'nın kurulu gücü 25 MW olup yıllık enerji üretimi 70 GWh şeklinde gerçekleşecektir. Kasımlar Barajı'nın 700 metre mansabına 745 kotlarında yapılacak olan Kasımlar Regülatörü ile su, 34 m³/sn kapasiteli 4.850 metre trapez iletim kanalı ve 10.388 metre iletim tüneli ile yükleme havuzuna taşınacaktır. Yükleme havuzundaki su, 880 metre basınçlı tünel ve devamında 440 metre cebri boru ile 476 kotunda Değirmenözü Santraline aktarılacak ve iki türbinden oluşan santralin kurulu gücü 74,462 MW'yi bulup yıllık enerji üretimi 200 GWh şeklinde gerçekleşecektir³⁹⁹.

³⁹⁸ http://www.gulsanholding.com.tr/kasimlar_hes_I_II.asp (erişim tarihi: 06.06.2015).

Daha önce kamuoyunu böyle bilgilendiren Gülsan Holding, inşaatın bitmesiyle açıklamasını şöyle revize etmiştir: "Gülsan'ın en son ve en büyük projesi olan Kasımlar Projesi 2016 yılında tamamlanmıştır. İki santral, iki regülatör ve bir baraj yapısına sahip tesis 100 MW kurulu güç ve 268,30 GWh üretim ile 2016 yılında işletmeye açılmış olup, Isparta/Sütçüler İlçesi, Kasımlar Beldesi, Ayvalı Çayı üzerinde 828 m ile 476 m kotları arasında yer almaktadır. İbişler Regülatörü 15 m³/s kapasiteli, 1.016 m. uzunluğunda trapez kesitli iletim kanalı ve 2.172 m uzunluğundaki tünel ile Kasımlar Baraj gölüne suyu aktarmaktadır. Ayvalı Çayı üzerinde kurulan temelden 90 m yüksekliğinde, RCC (Silindire Sıkıştırılmış Beton) gövdeli Kasımlar Barajı 831,00 ile 741,00 kotları arasında inşa edilmiştir. Kasımlar 1 Santrali (etek santrali) 34,00 m³ /s debili ve iki türbinli olmak üzere; kurulu gücü 25 MW olup; yıllık enerji üretimi 68 GWh'dir. Kasımlar Barajı mansabından 700 m. sonra 745,00 kotunda yapılmış olan, Kasımlar Regülatörü ile su, 34 m³/sn kapasiteli 1.040 m. uzunluğunda dikdörtgen kesitli kapalı ve 4.373 m. uzunluğunda trapez kesitli iletim kanalı ve 10.891 m uzunluğunda iletim tüneli ile yükleme havuzuna taşınmaktadır. Yükleme havuzundaki su 923 m. betonarme kaplı basınçlı tünel, 168 m uzunluğunda dikey cebri boru (şaft içinde) ve devamında 533 m. cebri boru (tünel içinde) ile 476,00 kotundaki Değirmenözü Santraline aktarılmaktadır. İki türbinden oluşan Değirmenözü Santralinin kurulu gücü 74,462 MW olup; yıllık enerji üretimi 200 GWh'dir."

Bkz: <http://www.gulsanholding.com.tr/kasimlar-baraji-ve-hes.asp> (erişim tarihi: 01.06.2017).

³⁹⁹ Barajın üzerine inşa edildiği Ayvalı Çayı'nın içinde bulunduğu Köprülü Irmağı Havzası'nın özelliklerini toprakbilimci M. Doğan Kantarcı şöyle özetlemektedir: "Köprü Irmağı Akdeniz Bölgesi'nde Antalya'nın doğusunda, kuzeyde Gök Dağ'ın yamaçlarından kaynaklanıp, Köprülü Kanyon'dan geçip, Akdeniz'e ulaşır. Köprü Irmağı'nın yukarı havzasındaki Ayvalı Çayı Eğirdir Gölü'nün doğusunda Kayabaşı (Gök) Tepe ile Akpınar Dağı'ndan 1950-2000 m yükseltilerden kaynaklanır. Akçaşar'dan geçtiği için bu dere Aksu Deresi olarak anılır. Yılanlı Ova'da batıdan gelen Yılanlı Dere ve Karaköy kaynakları ile doğudan gelen Bucak Dere (Başak Deresi adı sonradan verilmiş) ile birleşir, Ayvalı Çayı adını alır. Ayvalı Çayı Yukarı ve Aşağı Ayvalı köyleri altından geçerek, Seyrek Dağ güneyinde kuzeyden gelen Karacahisar Dere ile birleşir. Karacahisar Dere Eğirdir Gölü'nün doğusunda Sarı İdris Dağı'nın güney yamaçlarından (2150 m) kaynaklanır. Karacahisar Köyünden geçer, Akdağ ile Anamas Dağları'ndan gelen kolları alır, Karacahisar yaylarından, Yalçın Boğaz'dan geçerek Ayvalı Çay'a katılır. Buradan itibaren Ayvalı Dere İnci Dere ile Darıbüyük köylerinden geçip Kasımlar Köyü güneyinde Kartoz (Kartüz) dere ile birleşir. Kartoz Dere Beyşehir Gölü'nün güneybatısında Kartoz (Kartüz) Dağı'ndan (2320 m) kaynaklanır. Yukarı Kartüz Köyü ile İbişler Köyü'nden geçerek Ayvalı Dere ile birleşir. Buradan itibaren dere Suyüzü kanyonuna girer, daha aşağıda doğudan Dutluk Dere ile birleşip Doğancılar Dere adını alır. Dere batıdan Koz Dere ile birleşerek Köprü Çayı adını alır. Köprü Çayı Değirmenözü Köyü altında Pınarbaşı kaynakları ile birleşip, Hopbilla Dağı'nın (1750 m) doğusundan geçip, Bolasan'a ulaşır. Köprü Irmağı'nın aşağı havzası Bolasan'dan güneyde kanyona girerek Oluk Köprü'ye ulaşır. Beşkonak'tan sonra batıdan Kocataş Dere, doğudan Sağırın Dere ile birleşen Köprü Irmağı Zincirli Dağ altından, Belkis antik

Harita 3.1 Köprü İrmağı ve Çevresi⁴⁰⁰

Harita 3.2 Köprü İrmağı Havzası⁴⁰¹

kentinden geçip, Köprü Pazarı'ndan sonra Serik Ovası'ndan Akdeniz'e ulaşır. Köprü Pazarı Mahallesinden dolayı Köprü İrmağı "Pazar Çayı" adı ile de anılmıştır" (Kantarıcı, 2015: 2-4).

⁴⁰⁰ Kantarıcı, 2015: 5.

⁴⁰¹ Kantarıcı, 2015: 5.

Devlet Su İşleri 18.Bölge Müdürü Adem Coşkun'un ekonomiye yılda 25 milyon TL katkı yapmasının hedeflendiğini belirttiği⁴⁰² Kasımlar Barajı nedeniyle evleri su altında kalacak olan köylüler içinse eski evlerinin yerine (24 vatandaş için) değerinin üç kat fazlası yeni evlerin yapılacağını ifade etmiştir⁴⁰³.

Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu ise genelde hidroelektrik santrallerinin özeldir ise Kasımlar Barajı ve Hidroelektrik Santrallerinin gerekliliğini şu cümlelerle ifade etmektedir:

“ (...) tarafsız ilmi araştırmalara göre 2020 yılında gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye'nin enerji ihtiyacı bugüne oranla % 160 artış gösterecek, elektrik tüketimi ise günümüz rakamlarının 2.5 katına ulaşacaktır. Ekonominin % 2.5'ini oluşturan elektrik enerjisi sektörünün önümüzdeki 2018 yılına kadar ortalama % 7 artması beklenen çok büyük bir talebi karşılamak zorunluluğu bulunmaktadır. Günümüzde tükettiği kaynaklardan yarısını ithal etmek zorunda olan ülkemizde uygulanan enerji politikaları dünya enerji sektörünün genel yapısından büyük ölçüde etkilenmektedir. ATO'nun verilerine göre Türkiye'nin enerji talebi 2018 yılında 357.20 milyar KW saate ulaşacaktır. Tüm bu ilmi veriler dikkate alındığında Türkiye'nin enerji ihtiyacının bir an önce dengelenebilmesini temin açısından enerji yatırımlarının ivedilikle hayata geçirilerek enerji üretiminin artırılması gerekmektedir”⁴⁰⁴.

Fotoğraf 3.1 Kasımları Barajı Öncesi Darıbüyük Köyü⁴⁰⁵

⁴⁰² <http://emlakkulisi.com/ispirta-kasimlar-baraji-yilsonunda-tamamlanacak/396756> (erişim tarihi: 21.10.2015).

⁴⁰³ <http://emlakkulisi.com/adem-coskun-ispirtaya-modern-konutlar-gelecek/396293> (erişim tarihi: 21.10.2015).

⁴⁰⁴ Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, 10.12.2016 Tarihli Yanıt Yazısı.

⁴⁰⁵ Gazeteci Yusuf Yavuz'un Darıbüyük Köyü'ne Ait Kişisel Arşivi.

Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, açıklamalarının ilerleyen kısımlarında ise elektrik üretiminin bir kamu hizmeti olduğu, hidroelektrik santrallerinin yapımında ise kamu yararının bulunduğunu şöyle savunmaktadır:

“(...) Bakanlar Kurulu kararının tesis edilmesindeki bir diğer neden ise ülkede elektrik kesintisi nedeni ile yaşanan sıkıntıdır. Bilindiği üzere elektrik üretimi bir kamu hizmeti niteliğindedir. Anayasa Mahkemesi kararlarında da belirtildiği üzere elektrik üretim, iletim ve dağıtımı ile ilgili etkinlikler kamu hizmeti niteliğini haiz olup işbu hizmetlerin en iyi şekilde ve kesintisiz verilmesi esastır. Yüksek Mahkemeye göre; “Elektirik üretimi, iletimi ve dağıtımı ile ilgili etkinlikler kamu hizmetidir. Çünkü bu etkinlikler, kamu yararına dönük, toplumun ortak gereksinmesinin karşılanmasına yönelik, düzenli ve sürekli etkinliklerdir.” Nitekim Anayasa Mahkemesi’nin 26.3.1974 günlü, Esas 1973/32, Karar 1974/11 sayılı kararında “kişilerin su, elektrik, havagazı gibi ihtiyaçlarının karşılanması önemli kamu hizmetlerindendir” denilerek, elektrik hizmetlerinin kamu hizmeti olduğu açıkça vurgulanmıştır. (...) Kamu hizmetlerinin kesintisiz ve en iyi kalitede verilmesi kamu yararının gereğidir. (...) Yaşanan kesintilerin ve olumsuz olayların önüne geçilmesi açısından, (...) projenin büyüklüğü ve elektrik ihtiyacına katkısı da gözetildiğinde, acele kamulaştırma kararı alınmasında büyük bir fayda bulunmaktadır.”⁴⁰⁶

Ancak hem devleti temsilen Devlet Su İşleri 18.Bölge Müdürünün ve Enerji Piyasası Düzenleme Kurumunun hem de özel sektörü temsilen projenin sorumlusu olan Gülsan Holding’in dikensiz gül bahçesi gibi sunduğu Kasımlar Barajı ve Hidroelektrik Santralleri, kamuoyunda çokça tartışmaya konu olmuş; projenin uygulamasından doğan sorunlarla ilgili de hukuki süreç başlamıştır. Devletin ve şirketin yukarıda sıralanan iddialarını, bu dava süreci içinde ele almaya başlamadan önce, Enerji Piyasası Düzenleme Kurumunun Anayasa Mahkemesi kararlarına atıf yaparak altını çizdiği *kamu hizmeti* ile *kamu yararı* kavramları üzerinde duralım.

Doktrine göre kamu hizmeti, “bir kamu tüzel kişisi veya onun yakın denetimi ve gözetimi altında bir özel kişi tarafından yürütülen, kamu yararı amacına dönük faaliyetler” şeklinde tanımlanabilir. Tanımdan da anlaşılacağı gibi bir hizmetin kamu hizmeti olabilmesi için (en genel ifadesiyle) iki koşul gerekir: Birincisi, bir kamu tüzel kişisi (ya da onun yakın gözetimi ve denetiminde özel kişi) tarafından yürütülmesi (organik koşul); ikincisi, kamu yararı amacına dönük bir faaliyet olması (maddi koşul). Ancak sadece bu iki koşul, kamu hizmetini kavramak için yeterli değildir; aynı zamanda bir hizmetin kamu hizmeti olarak nitelendirilebilmesi için dört temel ilkeye de dayanması gerekir:

⁴⁰⁶ Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, 10.12.2016 Tarihli Yanıt Yazısı.

- **Süreklilik ve Düzenlilik:** Kamu hizmetleri kesintisiz bir şekilde yürütülür. Kamu mallarının haczedilememesi, istifa eden kamu görevlisinin yerine 1 ay içinde yeni bir memur atanması gibi kurallar, süreklilik ve düzenlilik ilkesinin bir gereğidir.
- **Değişkenlik ve Uyarılma İlkesi:** Kamu hizmetleri değişen ve gelişen koşullara ayak uydurmak, uyarlanmak zorundadır. İdareye imtiyaz sözleşmelerinde tek yanlı değişiklik yapma yetkisi tanınması, kamu hizmetlerinde kazanılmış hak iddiasında bulunulamaması bu ilkenin gereğidir.
- **Nesnellik ve Tarafsızlık İlkesi:** Kamu hizmetleri bireysel değil toplumsal ihtiyaçların giderilmesi amacına dönük olduğundan, nesnel ve tarafsız yürütülmelidir.
- **Bedelsizlik (Meccanilik) İlkesi:** Kural olarak kamu hizmetleri bedelsiz olarak yürütülmelidir.

Görüldüğü gibi bir hizmetin kamu hizmeti olarak nitelendirilebilmesi için belirli ilkelere dayanması, en azından bir kamu tüzel kişinin yakın gözetimi ve denetiminde olması ve kamu yararına dönük bir faaliyet içermesi gerekmektedir. Kasımlar Barajı somut örneğinde bunu incelemeden önce, Enerji Piyasası Düzenleme Kurumunun da vurgulama gereği duyduğu “büyük bir fayda”, yani kamu yararı kavramı üzerinde de durmak yararlı olacaktır. Çünkü Filiz Zabcı’nın⁴⁰⁷ da belirttiği gibi bu kavram, kamusal kararların hukuka uygunluğunu ölçmede ya da temel hakların sınırlandırılmasında temel bir ölçüt olarak kullanılmaktadır. Bu yüzden de kamu yararının, idarenin işlemlerinin temel amacı olduğu ve kamu yararı bulunmayan idari işlemlerin hukuka aykırı görüldüğü, hemen herkesin üzerinde ortaklaştığı bir bakış açısidir.

Bu özelliklerinin yanında kamu yararı kavramı, bir o kadar da muğlaktır; çünkü toplumun genel yararına olduğu iddia edilen hemen her şey, kamu yararı kavramıyla karşılanmakta; hatta zaman zaman kamu yararları arasında *üstün kamu yararı* nitelemesi kullanılarak, hiyerarşik bir sınıflama da yapılabilmektedir⁴⁰⁸.

Kamu yararı kavramı üzerine süren bu tartışmanın içinde kaybolmamak için en güvenli yol, kavramın, somut sınıfsal ilişkiler düzlemine yerleştirilmesi ve egemen sınıfların kendi çıkarlarını toplumun genel çıkarları gibi sunarken, kavramın işlevli bir araç olarak kullanıldığının akılda tutulmasından geçmektedir. Bu durum, özellikle de hukuksal içtihatlarda söz konusudur. Dolayısıyla bu çalışmada kamu yararı, -aksi belirtilmedikçe-

⁴⁰⁷ Zabcı, 2011: 255-256.

⁴⁰⁸ Bu sınıflamaya Danıştay kararlarında artık sıkça rastlamak mümkündür. “Okul ya da maden işletmeciliği arasındaki kamu yararı çatışmasında üstün kamu yararının maden ocağı lehine olacağı tartışmasızdır” (Danıştay 6. Dairesine ait 15.5.2001 tarihli ve E.1999/3929, K. 2009/2617 sayılı karar). Ayrıntılı bilgi için bkz: Gül, 2014

toplumun sosyo-ekonomik çıkarı ile aynı kavrayışta ele alınacak ve kamu yararı kavramı üzerine uzun analizlere yer verilmeyecek; ilkel sermaye birikim sürecinin bir parçası olan acele kamulaştırmalarda, toplumun genel çıkarının şirketlerin özel çıkarına nasıl feda edildiği üzerine odaklanılacaktır.

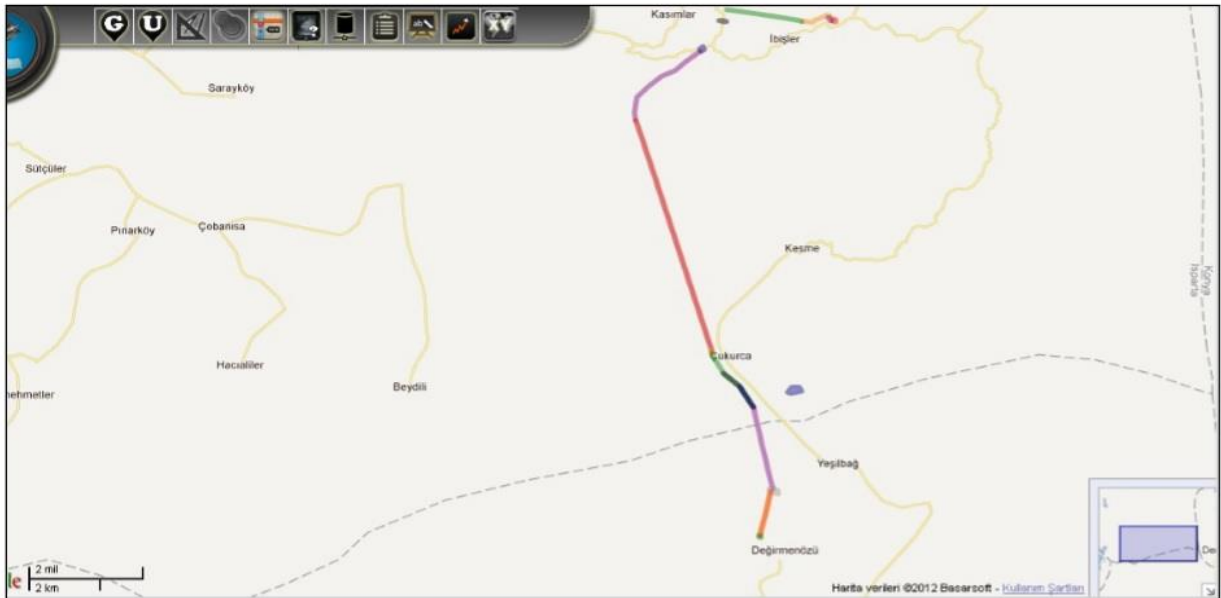
Şimdi bu kavramsal kargaşayı, Kasımlar Barajı örneği üzerinden somutlaştırmaya çalışalım.

Daha önce de değinildiği gibi Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu tarafından 15.12.2010 tarihli ve 2922-5 sayılı karar ile Taçyıldız Enerji Sanayi Anonim Şirketi'ne 49 yıl süreyle üretim lisansı verilmiş; ilgili şirketin lehine işlemlerine karşı ise 5 köyde yaklaşık 800 parsel taşınmaz acele kamulaştırılmıştır. Bazı mülk sahipleri uzlaşma toplantısının ardından taşınmazlarını satmaya razı olsa da Isparta ili, Sütçüler ilçesi, Darıbükü köyü, 144 ada, 14 parsel numaralı yerin sahibi olan Ümmühan Uysal, işlemin iptali için hukuksal süreci başlatmış ve idari yargıda dava açmıştır.

Çevresel Etki Değerlendirme (ÇED) raporuna ve yetkili kişilerin iddialarına göre kamu yararı bulunduğu söylenen Kasımlar Barajı;

- Isparta ve Antalya illerinin sınırları içinde kurulacak baraj, regülatörler ve hidroelektrik santralleri ile suyu aktaracak tünel/kanal sistemi kapsamaktadır.
- Ayvalı Çayı Vadisine 1 baraj, Kasımlar'da bir regülatör, Kartoz Çayı Vadisine (İbişler) de bir regülatör kurulacaktır.
- Barajın eteğinde Kasımlar-I santrali, Değirmenözü'nde de Kasımlar-II santrali kurulacaktır.
- Kasımlar-I santralinden çıkan su ile regülatörlerden gelen sular su aktarma tünel/kanal sistemi ile Kasımlar-II Hes'e aktarılacaktır.
- Baraj ve regülatörler sadece elektrik üretim amacı ile yapılacak olup, sulama veya taşkın kontrolü gibi bir amaç yoktur.
- Kasımlar Barajı Sütçüler'in 15 km doğusunda, Kasımlar Köyü'ne 750 m mesafede yer alacaktır.
- Su aktarma kanalı Çukurca'ya 500 metre mesafede olacaktır.
- Kasımlar-II HES Değirmenözü'ne 50 metre mesafede kurulacaktır.
- İnşaat için gerekli taşın sağlanacağı taşocağı, barajdan 2250 metre mesafede kuzeybatıda açılacaktır.
- Kırmataş tesisi ile beton santrali barajdan kuş uçuşu 2000 metre kuzeybatıda yer alacaktır.

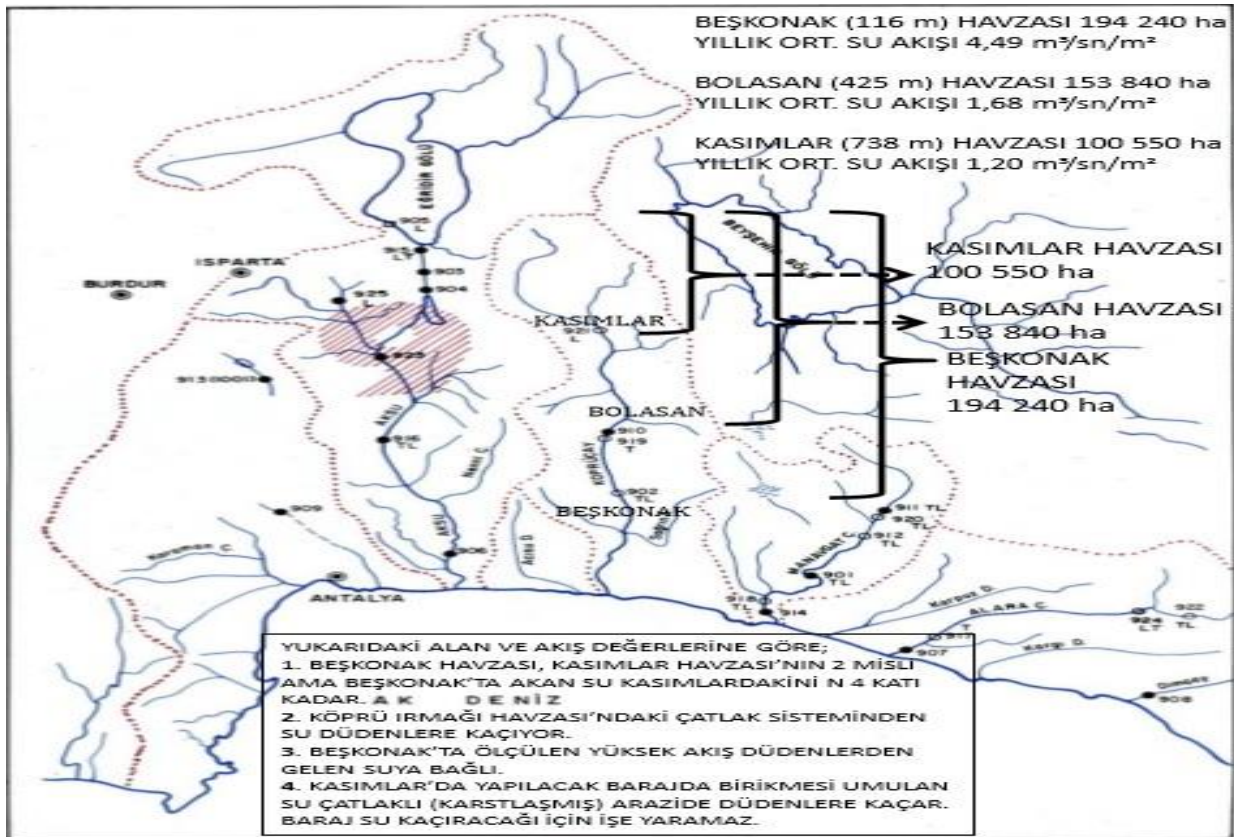
- İkinci beton santrali, Çukurca'nın 2000 metre güneydoğusuna kurulacaktır.
- Kazı materyalleri (1.155.708,55 m³) İbişler Köyü'nün güneydoğu istikametinde ve kuş uçuşu yaklaşık 1875 metre mesafede depolanacaktır.
- Proje alanı 115.0702 hektar olup bu alanın 90.2060 hektarı orman alanı, 24.8642 hektarı orman dışı alandır (Tarım alanı, meyvalık vd.).
- Kasımlar-II HES'in 700 metre güneyinde Köprülü Kanyon Milli Parkı bulunmaktadır.
- Proje alanı ve çevresinde 109 bitki türü belirlenmiştir. Bu türler arasında Delphinium fissum, Conringia grandiflora, Iberis carica, Aethionema subulatum, Aethionema schistosum, Ricotia carians, Arenaria tmolea, Minuartia rimarum, Silene Phrygia, Silene caramanica türleri endemiktir. Bunların dışındaki diğer bitki türlerinin ulusal ve uluslararası koruma kriterleri (ENDEMİK, ENDER, IUCN, BERN ve CITES) içerisinde yer almadığı ifade edilmiştir.
- Ayvalı Çayı'nın vadisinde oluşacak göl alanı, Yalı Mahallesi'ni, Darıbüğü Köyü'nü su altında bırakacaktır. Bu yerleşim yerleri kamulaştırılacaktır.
- Patlayıcı madde olarak (Kalker Malzeme Ocağı için) anfo ve dinamit, ateşleyici olarak gecikmeli kapsül kullanılacaktır⁴⁰⁹.

Harita 3.3 Proje Alanının Görünümü⁴¹⁰

⁴⁰⁹ Kantarcı, 2015: 32

⁴¹⁰ Kasımlar Barajı ve HES, Kalker Malzeme Ocağı, Kıрма-Elleme Tesisi ve Beton Santralleri Nihai ÇED Raporu, 2012: 4

Harita 3.6 Kasımlar Baraj Gölünün Kaplayacağı Alan⁴¹³

Toprakbilimci Prof.Dr.M.Doğan Kantarcı⁴¹⁴, ÇED raporundaki açıklamalardan ve sahadaki uygulamalardan yola çıkarak bölgeye ilişkin yaptığı çalışmanın sonuçlarını şöyle özetlemektedir:

- Kasımlar Barajı ile regülatörler, su iletim kanalı vd. yapılaşma, çıkan kazı materyalinin yığılacağı alan, su altında kalacak verimli tarım alanları, meyve bahçeleri ve yerleşim yerleri bakımından çevresine vereceği zararın üretilen elektrik enerjisinden kazanılacak para ile karşılanamayacağını göstermektedir. Çünkü Kasımlar Barajı ve ek tesisleri sadece elektrik enerjisi üretmeye yöneliktir. Kazanç özel Şirkete ait, zarar ise bölgede yaşayanlara, tarım, meyvecilik ve orman işlerinden geçinenlere ait olacaktır. Ayrıca taşocağı işletmeleri, kazı materyali yığma alanları, elektrik nakil hatları, ulaşım için açılacak yollar ve arazide oluşacak diğer zararlı etkiler ile kamu malı olan ormanlara, otlaklara verilecek zarar hesaba katılmamaktadır.
- Kayalık ve özellikle karstlaşmış arazideki orman ağaç ve çalıları seyrek veya aralıklı bir yayılım gösterirler. Çünkü ağaçlar ve çalılar köklerini ancak derin ve geniş çatlak sistemindeki topraklarda geliştirebilirler. Kireçtaşı arazisinde topraklar sıgırdır. Bu sıgı

⁴¹³ Kantarcı, 2015: 5

⁴¹⁴ Kantarcı, 2015: 50

ve taşlı topraklarda ilkbaharda ve sonbaharda (yağışlar başladığında) önemli miktarda yemlik bitki gelişmektedir. Dolayısı ile bu topraklar, et ve süt üretiminde çok değerli otlaklar olup, köylünün önemli geçim kaynaklarıdır. Baraj gölü, taşocakları, kazı materyalinin yığılacağı alanlar, açılacak yollar kamunun malı olan bu değerli araziye de yok edecektir.

- Projenin ÇED raporunda baraj gölünden etkilenecek olan köylerde nüfus sayısının azlığından ve yaşayanların da yaşlı kişiler olduğundan bahsedilmektedir. O köylerin tarlalarını ve meyve bahçelerini kimler bakıp işletmekte ve ürünü hasat edip geçinmektedirler. Bu kişiler, aşağıdaki yerleşim yerlerinde ve turistik tesislerde çalışmaktadırlar. Zamanı geldiğinde gidip tarla, bahçe işlerini de yapmaktadırlar. Köylerdeki yaşlılar ise o tarla ve bahçeler ile ürünlerin bekçiliğini yapmaktadırlar. Bu Akdeniz tarzı bir yaşama düzenidir. ÇED raporunu hazırlayanlar da, bilirkişi raporunu hazırlayanlar da acaba bu düzenin farkında mıdır?
- Taşocağı patlatmaları, baraj, regülatör, cebri boru, su iletim tüneli vd. kazılar için yapılacak patlatmalar karstlaşmış arazide binlerce yıldan beri oluşmuş olan ve suyu akıtan mağara/çatlak sistemini çökertecektir. Tablolar ve şekiller, Kasımlar Havzası, Bolasan Havzası su akış miktarlarının az oluşuna karşılık Beşkonak su akış miktarlarının çok yüksek oluşu, karstlaşmış arazideki çatlak ve mağara sisteminin varlığını ve etkisini göstermektedir. Karstlaşmış arazideki taşocaklarında yapılan patlatmaların etkisi Kırklareli Kaynarca düdeninde sayısal olarak belirlenmiştir.
- Yukarıda barajda tutulan suyun baraj gölü tabanı ve yanlarında mevcut olan veya patlatmalarla oluşan çatlak sisteminden sızacağı karstik arazinin yapısal kanunudur. Bu konuda alınacak önleyici tedbirlerden söz edilmemiştir.
- Su iletim kanalı ile kuruyacak vadilere “can suyu”, “ekosistem suyu” adı altında verilmesi öngörülen su miktarları ile bu vadilerin tabanında ve yanlarındaki çatlak sisteminin sızdırdığı su miktarları arasında bir bağıntı kurulamıştır. Vadiye bırakılacak suyun öylece, vadi boyunca akıp gideceği zannedilmektedir. Vadileri kurutacaklardır.
- Karstlaşmış arazide yapılan patlatmalar suyu bir başka yöne kaçırdığında “Köprülü Kanyon” kuruyabilir. Orası bir tabiat harikası olduğu için “Milli Park”tır. Ancak Milli Park oluşunun yanında Uluslararası rafting sporu yeridir de. ABD’deki Niyagara Şelalesine gelen suyu elektrik üretmek için bir firmaya verip şelaleyi kurutmak nasıl düşünülemez ise Köprülü Kanyon’u kurutmak da o kadar düşünülmemelidir.

Kantarcı'nın bu uyarılarının ne kadar önemli olduğu, raporun yayınlanmasından yaklaşık bir yıl geçtikten sonra ortaya çıkmıştır. Köprülü Kanyon'u da besleyen Köprüçay'ın suyunun ciddi oranda azalması, 2016 yılında kamuoyuna yansımış ve gazetelere konu olmuştur. Fotoğraf 3.2, bu kurumayı göstermektedir⁴¹⁵.

Fotoğraf 3.2 Köprüçay'daki Kuruma⁴¹⁶

Her ne kadar Devlet Su İşleri yetkilileri dinamitli patlatmaların doğaya zarar vermediğini ve kurumanın mevsimsel olduğunu iddia etse⁴¹⁷ de Yukarı Köprüçay Havzası Koruma Platformu, Türkiye'nin en önemli akarsularından biri olan Köprüçay'ın, aynı zamanda Köprülü Kanyon Milli Parkı'nı besleyen ana su kaynağı olduğuna dikkat çekerek, Köprüçay'ın Değirmenözü köyünden geçen bölümünde canlı yaşamını devam ettirecek ölçüde suyun kalmadığını; Kasımlar Barajı'nın göl alanının mansabından itibaren akış rejiminin tamamen bozulduğunu, sucul yaşamın yıkıma uğratıldığını belirtmiştir⁴¹⁸.

⁴¹⁵ Oysa ÇED raporunda, böyle bir sorun olmayacağı şu cümlelerle ifade edilmiştir: “Proje kapsamında belirtilen çevresel akış miktarı kesintisiz olarak dere yatağına bırakılacaktır. Bırakılacak çevresel/ekosistem suyu yılın en sıcak döneminde akarsu yatağından akan suyun eşdeğer miktarına denk olacaktır. Özellikle kurak geçen aylarda ve suyun miktarına göre bir azalmaya gidilmemesine dikkat edilecektir. Belirlenen miktardaki suyun akarsuların yataklarına bırakılması ile mevcut habitat tipindeki doğal yaşam kesintiye uğramayacaktır” (Kasımlar Barajı ve HES, Kalker Malzeme Ocağı, Kıрма-Elme Tesisi ve Beton Santralleri Nihai ÇED Raporu, 2012: 339).

⁴¹⁶ <http://odatv.com/meger-mevsimselmis-1508161200.html> (erişim tarihi: 15.10.2016).

⁴¹⁷ <http://www.enerjihaber.com/hes/dsi-aciklamasi-koprucayin-kurumas/8084/> (erişim tarihi: 15.10.2016) ve <http://odatv.com/meger-mevsimselmis-1508161200.html> (erişim tarihi: 15.10.2016).

⁴¹⁸ <http://www.abcgazetesi.com/hes-koprucayi-da-kuruttu-24780h.htm> (erişim tarihi: 15.10.2016).

Kasımlar Barajı ve Hidroelektrik Santrallerinin yapımı süreci TBMM’ye de taşınmış; hem Isparta milletvekili Nuri Okutan hem de Antalya milletvekili Arif Bulut yetkili kurumlarca yanıtlanmak üzere soru önergeleri vermişlerdir. Isparta milletvekili Nuri Okutan’ın toplam 12 sorudan oluşan ve içinde bölgenin ekolojik dengesini bozucu faaliyetleri de içeren önergesine tek cümlelik bir yanıt verilmiş ve projenin Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu sorumluluğunda bir özel sektör tarafından inşa edildiği için Orman ve Su İşleri Bakanlığının bir kamulaştırma işlemi yapmadığı bilgisi verilmekle yetinilmiştir⁴¹⁹.

Dönemin Antalya milletvekili Arif Bulut da projenin inşaat çalışmalarında ayda 500 kilo dinamit kullanılması sonucunda biyolojik çeşitliliğin nasıl etkileneceği ve bu etkilerden korunma amaçlı neler planlandığına dair bir soru önergesi vermiş; Orman ve Su İşleri Bakanlığı’nın yanıtı şöyle olmuştur:

“4628 sayılı Elektrik Piyasası Kanunu ve bu kanun hükümleri çerçevesinde Kasımlar Barajı ve HES projesini işletmek üzere tesis etmek isteyen ilgili firmayla yapılan antlaşmaya göre; nakliye güzergâhları, ulaşım altyapısı planı, altyapının inşasıyla alakalı işlemler, kullanılacak makine-ekipmanlarında enerji iletim tüneli, derivasyon tüneli inşa işlemlerinde ve iş makinelerinin kıramayacağı sertlikteki kayalara rastlanması halinde malzemeyi gevşetmek maksadıyla patlama yapılacağı, proje kapsamında yapılacak patlamalarda kesinlikle galeri yöntemi kullanılmayacağı, küçük çapta patlamalar tercih edileceği belirtilerek, patlama tekniği detaylarıyla, kullanılacak malzemelerin cins ve miktarı ile gerekli her türlü tedbirin alınacağı taahhüdü verilmiştir.”⁴²⁰

Arif Bulut, yok olma tehdidiyle yüz yüze olan canlı türlerinin korunmasına dair yapılan çalışmalara ilişkin de soru sormuş; Orman ve Su İşleri Bakanlığı, bu soruya da şöyle bir yanıt vermiştir:

“HES projeleri ve diğer hidrolik faaliyet talepleri için değerlendirme raporu formatı kapsamında konularında uzman ekolog, hidrobiyolog ve hidrojeologlar tarafından Ekosistem Değerlendirme Raporu hazırlanmaktadır. Söz konusu bu rapor, yapılacak faaliyetin ekosisteme ve bölgede varlığını sürdüren ancak kritik olarak yok olma tehdidiyle karşı karşıya bulunan türlere muhtemel tahribatının önlenmesini ve daha iyi korunmasını hedeflemektedir.”⁴²¹

Görüldüğü gibi projeye ilgili bakanlık, ya soru önergelerini geçiştirmekte ve sorumluluk almamakta ya da şirketin verdiği taahhütlere dayanarak açıklama yapmaktadır. Kasımlar Barajı ve Hidroelektrik Santrallerinin yapımını üstlenen firmanın verdiği taahhütlere

⁴¹⁹ <http://www2.tbmm.gov.tr/d26/7/7-4485sgc.pdf> (erişim tarihi: 05.05.2016).

⁴²⁰ <http://www2.tbmm.gov.tr/d24/7/7-12668c.pdf> (erişim tarihi: 05.05.2016).

⁴²¹ <http://www2.tbmm.gov.tr/d24/7/7-12668c.pdf> (erişim tarihi: 05.05.2016).

uyup uymadığını görmek açısından -yine basında gündem olmuş- bir habere göz atmak yeterli olacaktır.

25 Şubat 2016 tarihinde gazeteci-yazar Yusuf Yavuz tarafından yapılan habere göre Yukarı Köprüçay Havzası’nda yapımı sürdürülen Kasımlar Barajı ve HES projesinin inşaatında çalışan ve nehir kıyısındaki köy okulu binasını şantiye olarak kiralayan şirket elemanlarının doğaya verdiği zarar, Fotoğraf 3.3’teki gibi görüntülenmiştir.

Fotoğraf 3.3 Yukarı Köprüçay Havzası’nda Yaratılan Kirlilik⁴²²

Bakanlıkça altı çizilen şirket taahhüdünün bir örneği, ÇED raporunda aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir:

“Proje kapsamında; inşaat aşamasında oluşacak evsel nitelikli katı atık miktarı toplam 460 kg/gün-kışı olarak hesaplanmış olup, bu atıklarla ilgili 14.03.1991 Tarih ve 20814 Sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiş olan ve 05.04.2005 Tarih 25777 Sayılı değişiklik yapılan “Katı Atıkların Kontrolü Yönetmeliği”ne uyulacaktır. “Katı Atıkların Kontrolü Yönetmeliği”nin 8.Maddesine uygun olarak bu atıklar, çevreye zarar vermeden bertarafını ve değerlendirilmesini kolaylaştırmak, çevre kirliliğini önlemek ve ekonomiye katkıda bulunmak amacıyla ayrı ayrı toplanarak biriktirilecek ve gerekli tedbirler alınacaktır. “Katı Atıkların Kontrolü Yönetmeliği”nin katı atıkların toplanması ve taşınması ile ilgili dördüncü bölümü 18. Maddesi’nde belirtilen esaslara uyularak katı atıklar çevrenin olumsuz yönde etkilenmesine sebep olacak yerlere dökülmeyecek, ağzı kapalı standart çöp kaplarında muhafaza edilerek toplanacaktır. “Katı Atıkların Kontrolü Yönetmeliği”nin 20. Maddesine uygun olarak, görünüş, koku, toz, sızdırma ve benzeri faktörler yönünden çevreyi kirlilemeyecek şekilde kapalı araçlarla faaliyet sahibi tarafından Kasımlar Belediyesi’nin uygun gördüğü bir alana nakledilecektir.

⁴²² <http://odatv.com/hes-insaati-koyu-bu-hale-cevirdi-2502161200.html> (erişim tarihi: 15.10.2016).

Evsel nitelikli katı atıklar arasında yer alan ambalaj atıkları (cam, plastik şişe, naylon v.b.) geri dönüşümleri ve geri kazanımı sağlamak amacıyla 24.09.2011 tarihli ve 28035 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe giren Ambalaj Atıklarının Kontrolü Yönetmeliği ilgili hükümlerine uygun olarak kaynağında ayrı toplanacak, biriktirilecek ve toplanmasından sorumlu olan belediyelere ve/veya belediye ile anlaşma yapan lisanslı geri dönüşüm firmalarına verilecektir.”⁴²³

ÇED raporunda ilgili yönetmeliğe uyulacağı taahhüt edildiği halde ortaya çıkan bu tablo, taahhütlere uyulması için idarenin ne gibi önlemler aldığı sorusunu da akla getirmektedir. Milletvekili Arif Bulut’un soru önermesine bakanlıkça verilen yanıtta ortaya çıkan sonuç, herhangi bir önlem alınmadığı ve süreci denetleyecek bir mekanizma oluşturulmadığı yönündedir. Kaldı ki ÇED raporunda da böyle bir denetim mekanizmasından söz edilmemektedir.

Sadece bakanlık değil, Devlet Su İşleri de Kasımlar Barajı ve Hidroelektrik Santralleri Projesinin kamu yararı sağladığı konusunda ısrarlı açıklamalar yapmıştır. Daha sonra görevden alınan ve dönemin Devlet Su İşleri 18.Bölge Müdürü olan Adem Coşkun’un barajın sağlayacağı yararlarla ilgili yaptığı açıklamalara dair yerel bir basın kuruluşunun yaptığı haber şöyledir:

“Kamulaştırmaların sıkıntısız yapıldığı, kamulaştırma istemeyerek eski evlerinin yerine ev yapılmasını isteyen 24 vatandaş için ise değerinin 3 kat fazlası yeni evlerin yapılacak olması köy halkını fazlasıyla memnun etmiş durumda. Hatta bazı bekâr vatandaşların bu evler tamamlandıktan sonra evlenmek istedikleri sohbet sırasında öğrenildi. Hümmet, Arpa Düzü Mevkiine, 24 konut, 1 Cami, Köy konağı, Sağlık evinin yapılacağı alanın 1 hafta içerisinde, İmarının çıkacağı bu kapsamında depreme dayanıklı ve yeni binalar olmasından dolayı köy halkının daha modern konutlarda ikamet edeceklerinden dolayı mutlu oldukları gözlemlendi. Azalan köy nüfusunun Baraj inşaatının başlamasından sonra bir nebze gelen gidenin arttığını, Barajın tamamlanması ile köylerine olan ilginin daha da artacağını köy halkını umutlandırdığı gözlemlendi. Köy halkı, geçmiş yıllarda Devlet Su İşlerinin yaptığı hizmetleri DSİ Bölge Müdürü Adem COŞKUN’a anlatarak bu hizmetlerden dolayı teşekkür ettiler. Halen köylerine hizmet etmeye devam eden DSİ’nin yaptıkları hizmeti unutmalarının mümkün olmadığını belirttiler. Köy ziyareti karşılıklı görüş alışverişi ile devam etti.”⁴²⁴

Bölgede saha çalışması yapmış ve bir rapor hazırlamış olan sosyolog N. Sibel Okdemir Kandt (2015), Devlet Su İşleri yetkilisinin bu açıklamalarına ilişkin şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

⁴²³ Kasımlar Barajı ve HES, Kalker Malzeme Ocağı, Kıрма-Eleme Tesisi ve Beton Santralleri Nihai ÇED Raporu, 2012: 291-292

⁴²⁴ <http://www.haber32.com.tr/isparta/baraj-heyecani-h87172.html> (erişim tarihi: 21.10.2015).

“Eğer daha geçtiğimiz bayram haftasında baraj, kamulaştırma ve köyün büyük bir bölümünün baraj suyu altında kalması nedeniyle köyden zorunlu göç ile ilgili sosyolojik bir inceleme yapmamış olsaydım, bu haberi okuyan diğer insanlar gibi okur geçerdim belki. Gelin görün ki bizzat evi su altında kalacağı için köyünü terk etmek zorunda kalacak olan köylüler de dâhil yaklaşık 25-30 kişi ile bireysel görüşmeler ve toplantılar yapmış ve proje alanını gezmiş biri olarak tepkim çok daha farklı oldu.

(...)Evet, 50 hane su altında kalacak. Bunlardan 24 hane gidecek başka yeri olmadığı için kamulaştırma bedeli yerine mecburen baraj firmasının yapacağı eve razı olmuş durumdalar. Bu evler için çok seviniyor olmaları bir yana, evlerin şu anki evlerine ne kadar benzeyeceğini, büyüklüğünü, halen sahip oldukları geniş ve içinde her türlü sebze meyveyi yetiştirebildikleri bahçelerinin olup olmayacağını, dahası evlere ne zaman kavuşabileceklerini bile bilmiyorlar. Bu konuda kendilerine doğru dürüst bilgi verilmiyor. En başında farklı söylendiği halde, kamulaştırma bedellerinin ev ve bahçe bedelleri ayrı ayrı değerlendirilerek hesaplanmadığını ifade ediyorlar. Bu yüzden bu konuda memnun edilmiş oldukları oldukça kuşku. Bedelin 3 katı ödendiği konusu dile getiriliyorsa mutlaka kanıtlanmalı, köylüler de ikna edilmelidir.”⁴²⁵

Kasımlar Barajı'nın "doğaya verdiği zararlar"ın dışında "vermesi muhtemel zararlar" da söz konusudur. Bunun için baraj inşaatına dışarıdan göz atmak bile yeterli olacaktır.

Fotoğraf 3.4 Kasımlar Barajı'ndaki Su Kaçakları⁴²⁶

⁴²⁵ <http://odatv.com/dsi-muduru-halka-dalga-mi-geciyor-3007151200.html> (erişim tarihi: 15.10.2016). DSİ'nin bakış açısı, ÇED raporunda konuya “bilimsel” yaklaşım getiren uzmanlarınkinden pek de farklı değildir. Raporun “Çevresel Fayda-Maliyet Analizi” ara başlıklı bölümünde projenin “yararları”, şu cümlelerle savunulmaktadır: “Proje alanının mevcut kullanım durumu göz önüne alındığında önerilen proje ile enerji üretimi faydası sağlanacak, barajların yapımı ile yöre halkına iş imkânı yaratılacaktır. Projenin gerçekleşmesi ile birlikte yöre ve ülke ekonomisine katkı sağlanacaktır. Projenin hayata geçirilmesi ile birlikte yöre halkından vasıfsız işçi sınıfında (veya varsa kalifiye işçi statüsünde) istihdam yapılması yöre ekonomisinde bir canlanma sağlayacaktır. Bunun sonucu olarak da yöre halkına iş imkânı yaratılacak, civar yörelerdeki ticari yaşam hareketlenecek ve alışverişlerden dolayı gelir artışı söz konusu olacaktır. Buna ek olarak, inşaat için gerekli teçhizat ve malzemenin temini ile inşaat süresince gıda ve diğer günlük tüketim malzemesinin temin edilmesi de hem yöresel hem de bölgesel çapta piyasa canlılığı getirecektir.” (Kasımlar Barajı ve HES, Kalker Malzeme Ocağı, Kıрма-Elleme Tesisi ve Beton Santralleri Nihai ÇED Raporu, 2012: 336.) Doğanın ve yaşamın değişecek çehresini, *fayda-maliyet* çerçevesinde gören bir bakış açısının ulaşacağı noktanın sınırları, elbette olumlu rapor vermek olacaktır.

⁴²⁶ Özyay Göztepe, 22.07.2017 Tarihli Saha Çalışmasında Çekilen Fotoğraflar.

Fotoğraflardan da görüldüğü gibi baraj duvarının rengi, sürekli sızan sulardan dolayı değişmiş durumdadır. Yaklaşık 8 ay baraj inşaatında çalışmış olan ve dereye moloz dökülmesine itiraz ettiği için işten çıkarılan Savaş Altuntaş, bu durumu şöyle açıklamaktadır: "Sızmayan yer, kırma taştan (çakıldan) yaptıkları yer; sızan yerler ise derenin kumundan. Normalde yasak, ama yaptılar. Hâlâ su sızan yerlere çimento basıyorlar."⁴²⁷

Kasımlar köyünde doğup büyüyen ve şimdi de aynı köyde bir pansiyon işleten Abdurrahman Gökdoğan ise bir başka soruna dikkat çekerek kesintisiz elektrik üretimi yapamamasının nedenine açıklık getirmektedir:

"Kanal, yaptıklarından 30 cm aşağı kaymış. Tutmuyor. O yüzen kesintisiz üretim yapamıyorlar. Suyu saldıklarında bir yerler patlıyor. Zemin zayıf. Parmak kalınlığında beton dökmüşler. Sıcaktan beton kalkıyor. Demir yok hiç. Çimento ile karışık milden yaptılar. 5 gün çalışıyorsa 10 gün yama için duruyor. Elektrik üretemiyor."⁴²⁸

Görüldüğü gibi bağımsız bilimsel araştırmalar, Kasımlar Barajı ve HES Projesinin kurulduğu alanda yaşanan (ve yaşanacak) yıkım ile ilgili ciddi uyarılar yapmakta; ancak ne devlet ne de şirket yetkilileri bunları önemsememektedir. Çünkü her ikisi de ekolojik dengeyi değil elektrik üretimini, yaşamsal gereklilikleri değil kâr oranlarını düşünmektedir.

3.4 İşlemin Asli Unsurları: Koparma ve Dönüştürme

Proje bölgesinde yaşanan sorunlar, bunlarla sınırlı değildir. Buradaki en önemli sorun, Darıbükü Köyü'nde yaşayan yurttaşların mülksüzleştirilmeleri ve üretim (geçim) araçlarından (olanaklarından) yoksun bırakılarak bu araçların sermaye birikim sürecine tabi kılınmasıdır. Bu süreci daha iyi kavrayabilmek için öncelikle yöreye dair bazı özelliklere bakmakta yarar var.

Isparta'nın gün kısmında yer alan ve denizden yüksekliği 250-3.500 metre arasında değişen Sütçüler ilçesi, büyük oranda dağlık ve engebeli bir araziye sahip olup ilçe sınırları içinde iki havza bulunmaktadır. Yükseltinin az olduğu ve güneye düşen Aksu Çayı Havzası'nda, Akdeniz iklimi ve bitki örtüsü hakimdir. Yükseltinin daha fazla olduğu ve dağlık, engebeli, ormanlık bir araziye sahip bulunan ikinci havza ise Köprüsu (Köprülü, Köprüçay) Havzası'dır. Karasal iklimin hüküm sürdüğü bu havza Ayvalıpınar, Kesme,

⁴²⁷ Savaş Altuntaş ile Kasımlar Barajı Üzerine Görüşme, 22.07.2017, St.Paul Pansiyon, Isparta.

⁴²⁸ Abdurrahman Gökdoğan ile Kasımlar Barajı Üzerine Görüşme, 23.07.2017, St. Paul Pansiyon, Isparta.

Kasımlar, Çobanisa, Beydilli, Kuzca gibi birçok köyü içine alan geniş bir alanı kaplamaktadır⁴²⁹.

Toplam yüzölçümü 128.800 ha olan Sütçüler'in orman arazisi 105.978 ha, tarım arazisi 8.117 ha (1.339 ha sulanabilir arazi, 6.678 ha kuru tarım arazisi), çayır-mera arazisi 5.997 ha, taşlık-kayalık alan 5.891 ha, meskun mahal ise 1.814 ha'dır⁴³⁰. Bir başka ifadeyle sütçülerdeki arazilerin %82.3'ü orman arazisi, %6.3'ü tarım arazisi, %4.7'si çayır-mera arazisi, %4.6'sı taşlık-kayalık alan, %1.4'ü ise meskun mahaldir.

Sütçüler'de tarımın, hayvancılığın ve balıkçılığın görece daha geliştiği köyler, rakım değerlerinin ve eğimin düşük olduğu, Akdeniz ikliminin etkisi altında bulunan yerleşim yerleridir. Karasal iklimin etkisi altında bulunan ve daha çok dağlık alanlarda kurulu olan köyler ise tarımsal üretimin zayıf, hayvancılığın ise çok sınırlı olduğu yerlerdir. Sevil Sargın'ın⁴³¹ da ifade ettiği gibi Sütçüler ilçesinin dağlık alanlarında kurulmuş bulunan köylerde tarımsal faaliyetler, daha çok bu alanlardaki küçük alüvyal düzlüklerde, polye tabanlarında, eğim değerlerinin azaldığı yamaçlarda ve eteklerde sürdürülmektedir. Özellikle Beydilli, Kesme, Sarımehtemler, Kasımlar, Hacıaliler, Gümü gibi kır yerleşmelerinde ve bu yerleşmeleri çevreleyen ormanlık alanlarda tali ürün olarak kekik otu, ada çayı ve boz şalba gibi otlardan yıllık ortalama 400 ton kekik, 150 ton ada çayı ve boz şalba üretimi yapılmaktadır. Karasal iklimin etkisinde olan ve üretim faaliyetleri kendine yeter düzeyde bulunan yerlerden birisi de genelde Yukarı Köprüçay Havzası, özelde Darıbüğü köyüdür.

Tablo 3.4 Acele Kamulaştırma Kararı Verilen Yerleşim Bölgelerinde Nüfus (2012)⁴³²

Köy/Mahalle	1985			2012		
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam
Çukurca	66	76	142	25	23	48
Darıbüğü	296	233	529	78	65	143
İbişler	246	212	458	67	72	139
Kasımlar	0	0	0	311	294	605
Değirmenözü	226	275	501	159	163	322
Yeşilbağ	342	349	691	340	323	663

⁴²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Sargın, 2006

⁴³⁰ <http://isparta.tarim.gov.tr/Menu/15/Sutculer> (erişim tarihi: 20.07.2017). Hangi tarihli bilgi olduğu belirtilmemiş olmakla birlikte Sütçüler'de 7.283 büyükbaş, 37.953 küçükbaş hayvanın yetiştirildiği ve 30 adet de balık işletmesi (22'si Çandır köyünde olmak üzere) bulunduğu ifade edilmiştir.

⁴³¹ Sargın, 2006: 74

⁴³² Kasımlar Köyü'ne ait 1985 yılı verilerine ulaşılammıştır. Tablonun sağ kısmında yer alan veriler ise 2013 yılına aittir. Verilerin derlendiği kaynaklar için bkz: <http://www.yerelnet.org.tr/koyler/koy.php?koyid=248383> (erişim tarihi: 16.07.2017), <http://www.yerelnet.org.tr/koyler/koy.php?koyid=248384> (erişim tarihi: 16.07.2017), <http://www.yerelnet.org.tr/koyler/koy.php?koyid=248386> (erişim tarihi: 16.07.2017), <http://www.yerelnet.org.tr/koyler/koy.php?koyid=236658> (erişim tarihi: 16.07.2017), <http://www.yerelnet.org.tr/koyler/koy.php?koyid=236663> (erişim tarihi: 16.07.2017).

Tablo 3.5 Darıbüğü Köyü Nüfus Değişimi (1985-2016)⁴³³

Yıllar	Toplam	Erkek	Kadın
2016	111	52	59
2015	126	56	70
2014	133	59	74
2013	136	61	75
2012	143	65	78
2011	147	69	78
2010	159	74	85
2009	174	81	93
2008	182	86	96
2007	191	88	103
2000	260	107	153
1990	402	159	243
1985	529	233	296

Tablolardan da açıkça görüldüğü gibi hakkında acele kamulaştırma kararı verilen köylerin tümünde nüfus azalmakta (Darıbüğü köyünde yaklaşık % 80); çünkü yeni kuşaklar geçimini sağlayabilmek için şehirlere göç etmektedir. Yörede hak sahibi olan, ayrıca bölgedeki gelişmeleri yakından takip eden Yusuf Yavuz, nüfusun özelliklerini şöyle aktarmaktadır:

"Kasımlar ve Kesme dışında nüfus tablosu aynı. Kasımlar ve Kesme'de yazın dışarıdakiler (öğretmen, subay, tarım işçisi) geliyor ve nüfus biraz artıyor. Bunun dışında Darıbüğü'ndeki tablo diğer yerler için de geçerli. Tamamı yaşlı nüfus. Genç işgücü çok yok.

Kasımlar ve Kesme belde idi. Bütünşehir yasası çıktıktan sonra geçmişte nüfusu 2.000'in üstünde olan bu iki yer, köye döndü. Kasımlar'da 300-400 kişi var. Ancak nüfusun büyük kısmı Kumluca, Antalya, Aksu, Serik gibi yerlerde tarımla (seracılık) uğraşıyorlar. Kesme'de ise 700-800 kişi var. Orada da küçük ölçekli hayvancılık, gül üretimi yapılıyor. Yeşilbağ, Antalya sınırında, Manavgat'ta. Orada da 100-150 kişi var. Çukurca'da 40-50 kişi var, yazın gidip gelenlerle birlikte. İbişler'de ise 50-60 kişi kaldı."⁴³⁴

Nüfustaki bu değişimin temel nedeni, gelişip yaygınlaşan kapitalizm ile geçim kaynaklarının (Luxemburg'un ifadesiyle doğal ekonominin) yok edilmesidir. Abdurrahman Gökdoğan, bu dönüşümü şöyle ifade etmektedir:

"Yörenin temel geçim kaynakları halıcılık, küçükbaş hayvancılık ve ormancılıktı.

Mart ayında kar bittiğinde Tota denilen bölgede herkes çalışırdı. Devlet metreküp hesabı iş veriyordu. Köylüler odun veya tomruk kesiyordu. 1980-1985'e kadar sürekli iş oluyordu. O tarihten sonra devlet bunu sürdürmedi.

⁴³³ <http://www.nufusune.com/15960-ispirta-sutculer-daribuku-koy-nufusu> (erişim tarihi: 16.07.2017), <http://www.yerelnet.org.tr/koyler/koy.php?koyid=248384> (erişim tarihi: 16.07.2017).

⁴³⁴ Yusuf Yavuz ile Kasımlar Barajı Üzerine Görüşme, 15.07.2017, Güneş Ekmek Fırını, Antalya.

Makine işi başlayınca kadar her evde bir tezgah vardı ve halı dokunurdu. 100 yıldan fazla dayanan ev dokuması halı dokunuyordu. Makine halısı ev dokumasının dörtte veya beşte birine geliyordu. Artık ev halısı satılamadığı için dokumacılık bitti.

Her evde hiç yoksa 25-30 keçi ya da koyun, 5-6 inek, 2 katır, 1 eşek olurdu. Köylü, katır ve eşekle çiftini sürer, odununu getirirdi. Kimse bakkaldan çiçek yağı almazdı; peynirini, yağını kendisi üretirdi. Küçükbaşlar ormana sokulmamaya başladı. 1990'lardan sonra bitti.

Buradaki geçim kaynakları tükenince vatandaşlar 1989'dan itibaren yavaş yavaş Antalya'ya, Kumluca'ya göç etmeye başladılar."⁴³⁵

Yusuf Yavuz da benzer bir değerlendirme yapmakta ve halıcılığın yöre ekonomisindeki önemini şu şekilde ifade etmektedir:

"Eskiden Darbükü'nde 100, Kasımlar'da 400-500 civarında halı tezgâhı vardı. Bir fabrika gibi halı üretiliyordu. 1980-85'lere kadar sürdü. 1960-80 arası muazzam bir halıcılık vardı. Bir kamyon gelip vadideki köylere ip dağıtarak gidiyor, dönüşte halı topluyordu. Bu ev üretimi, özelliklere kadınlara yararlı oluyordu. Yaklaşık bir ayda dokunuyor ve yüzlerce yıl dayanıyordu. Uşak, Konya, Karaman, Denizli'ye kadar yayılan bir bölgede söz konusuydu halıcılık. Modern halıcılığın başlamasıyla bu bitti. Fabrika halıcılığı çok daha ucuz olduğu için (yün değil, petrokimya olmasına rağmen) bunun bitişiyle göçler başladı."⁴³⁶

Yöredeki üretim faaliyeti sadece ev dokuması olan halıcılık değildir. Örneğin sadece Darbükü köyünde zamanında demirci, kalaycı, nalbant, kalburcu, semerci, duvar ustası, marangoz, taş ustası gibi zanaat ustaları bulunmaktadır. Hem kendi köylerinin hem de civar köylerin ihtiyacını karşılayan; orak, çekiç, saban gibi üretim araçlarını kendisi üreten bu yeti, göçle beraber ortadan kalkmıştır. Bu sonucun ortaya çıkmasına sadece modern sanayinin gelişmesi değil, devletin de rolü olduğu açıktır:

1950'li yıllardan sonra devlet kadastro çalışmasına başlıyor. Arazi başına vergi koyuyor. Yol yapıyor, vergi koyuyor. Nakit olmayan, satış için üretim yapmayan, takasla yaşayan (örneğin Yeşilbağ'a patates götürüp oradan boynuz, nar alıyor) köylüler, vergiyi ödemek için köylüler toplanıyor, 30-40 kişi İzmir'e çalışmaya yaya olarak (yaklaşık 2 ayda) gidiyorlar. Trene binecek parası olanlar ise üçüncü mevkide (keçi sürülerinin içinde olduğu için kılı bilet diyorlar) hayvanlarla gidiyorlar. 3-5 ay çalışıp gelip vergilerini ödüyorlar. Vadideki zengin yaşam, devletin modern diliyle karşılaşınca afallıyorlar. Bu afallama devam ediyor, çünkü o kuşakların devamı olan kuşaklar da bitince bu hafıza tamamen bitmiş olacak.

Uzun yıllar takas ekonomisinin hakim olduğu Yukarı Köprüçay Havzası'ndaki bu geleneksel yapı, 1980'lerden itibaren çözülmeye başlamış olsa da Kasımlar Barajı'nın

⁴³⁵ Abdurrahman Gökdoğan ile Kasımlar Barajı Üzerine Görüşme, 23.07.2017, St. Paul Pansiyon, Isparta.

⁴³⁶ Yusuf Yavuz ile Kasımlar Barajı Üzerine Görüşme, 15.07.2017, Güneş Ekmek Fırını, Antalya.

yapımından önce egemen olan, hâlâ geleneksel tarım yöntemleridir ve binlerce yıl öncesine dayanmaktadır⁴³⁷. Yusuf Yavuz, bu yöntemleri ve yöntemlerin kalıcı olma sebeplerini şöyle açıklamaktadır:

"Bu bölgede geleneksel tarım denilen yöntem uygulanıyordu 5-6 bin yıldır. Pisidya⁴³⁸ denilen bu bölge, sarp bir araziden oluşuyor ve üç tane geçidi var: Birincisi Akseki, ikincisi Döşemealtı, üçüncüsü de Korkuteli üzerinden. Etrafı dağlarla çevrili bir vadi bu bölge. İskender fethedememiş burayı. Üretim modeli çok değişmeden 5-6 bin yıl kalmış o yüzden. Arazilerini yağmur rejimine göre ekiyorlar. Bir yıl nehrin bir tarafını ekiyorlar, diğer yıl öbür tarafını ekiyorlar. Her sene bir tarafı nadasa bırakıyorlar."

17-19 Temmuz 2015 arasında Darıbükü köyünde saha çalışması yapan sosyolog N. Sibel Okdemir Kandt, gözlemler ve görüşmeler sonucu elde ettiği bilgileri şöyle aktarmaktadır:

"Darıbükü'nde halihazırda geleneksel yöntemlerle yapılan geçimlik üretim hakimdir. Dağınık tip yerleşim özelliği gösteren köyün küçük parçalar halindeki hububat tarımı yapılan arazileri yamaçlarda yer almakta bu durum da makinalı tarımı olanaksız kılmaktadır. Orakla biçilen ekinler patozda ayrıştırılarak değirmende ihtiyaca göre öğütülmekte ve yıl boyunca tüketilmektedir.

Köyde arazi sahipliği bakımından büyük farklılıklar bulunmamaktadır. Hemen hemen bütün haneler eşit oranda kendi geçimliğine yetecek kadar araziye sahiptir.

Her hanenin kendine ait bir bahçesi bulunmaktadır. Bu bahçelerde çok çeşitli meyve ve sebze yetiştirilmektedir. Yine geleneksel yöntemlerle, gübre ve ilaç kullanılmaksızın üretilen sebze ve meyvelerin kalitesi "bio ürün" olarak satılabilecek düzeydedir. Bu bahçelerde birkaç çeşit erik, dut, şeftali, üzüm, birkaç çeşit elma, kiraz, hatta kivi ve goji meyvesi yetiştirebildiği gözlemlenmiştir. Her çeşit yazlık ve kışlık sebze üretimi için de iklim, toprak ve sulama koşulları uygundur."⁴³⁹

Özetle yöredeki köylüler, tamamen geçimlik tarımla uğraşan, bahçelerinde kendilerine yetecek kadar sebzeyi ve meyveyi üreten kişilerdir. Ancak Kasımlar Barajı, başta Darıbükü'nde yaşayanlar olmak üzere yöredeki köylülerin elinden bu imkanı da almış ve burada yaşayan insanları büyük bir çaresizlik içinde bırakmıştır. Okdemir Kandt, bu duruma dair şu tespitleri yapmaktadır:

"Sahada yapılan incelemelerde; hali hazırda ÇED ve bilirkişi raporlarında "bağ-bahçe" diye geçirtilen ve yerel halk için yaşamlarını devam ettirebilmelerinin temel unsurları olan sebze ve meyve üretim alanlarını muhtemelen yitirecekleri, yaşamları boyunca kendi geçimlik üretimlerini yapan bu insanların artık günlük sebze meyvelerini satın almak zorunda kalmaları ve dolayısıyla ekonomik kayıplara uğramaları sonucunu doğuracağı belirlenmiştir. Yerel halk için bahçe uğraşı yaşamın ayrılmaz bir

⁴³⁷ Bölgenin çok uzun zaman öncesine dayalı tarihsel kökleri olduğu, yaşlı kadınların hâlâ Sümer'lerde çoban tanrısı olan Dumuzi ile yoğurt mayalıyor olmalarından da anlaşılmaktadır.

⁴³⁸ Pisidya, Isparta'nın tamamını Afyon, Burdur, Antalya ve Konya'nın da bazı bölümlerini içine alan antik bölgenin adıdır.

⁴³⁹ Okdemir Kandt, 2015: 1

parçası hatta yaşam kaynağıdır. Bahçeleri olmadan yaşamının, ekonomik kayıpların çok ötesinde telafisi mümkün olmayan bir kayıp olduğu ortadadır. Halihazırda atalarından öğrendikleri gibi gübresiz ve kimyasal madde kullanmadan kendi doğal yöntemleriyle sürdürdükleri *üretim bilgisi, bu bahçeler ile birlikte yok olacaktır.*"⁴⁴⁰

Darıbükü köyünde yaklaşık 50 yıl kalaycılık yapmış olan Sefer Cengiz, koparıldıkları yaşamı şöyle anlatmaktadır:

"Köyde 4 odalı 100 metrekaare evimiz, bir de samanlığımız vardı. 8-9 tane ineğim, 40'a yakın keçim , 25-30 tane cevizim vardı. Bahçem 1.5 dönümdü. Toprağımız çok verimliydi, iki defa mahsul kaldırıyorduk. 10-15 kasa patates oluyordu. Sütümüz vardı, ekmeğimiz vardı. Kendim de kalaycılık yapıyordum.

Burada çalışacak yerim yok. Dükkan köyde kaldı. Sular altında. Nerede olduğu bile belli değil. Ceviz ağaçlarımın tepesi görünüyor.

Her şeyimiz vardı. Şimdi ekecek yerimiz yok. Her şeyi satın alıyoruz. Onu da aylığı olanlar alabiliyor. Suyun öbür tarafına ekin ekiyorduk. Barajdan gidemiyoruz şimdi."⁴⁴¹

Sefer Cengiz'in barajdan dolayı gidemediklerini söylediği suyun öbür tarafı, Darıbükü köylüleri için ekin üretimi yaptıkları arazilerdir. Baraj, köprüyü su altında bıraktığından köylülerin araziye ulaşması için yaklaşık 5 km kuzeye yürüyüp barajdan karşıya geçmesi, oradan da aynı mesafeyi yeniden yürümesi gerekmektedir. Bir başka ifadeyle yaş ortalaması 60'ın üstünde olan köylülerin 300 metre karşısındaki arazisine gidebilmesi, yaklaşık 10 km yürümesi ile mümkün olabilecektir.

Su altında kalan köprüyü yapmamak için suyun öbür tarafındaki arazileri satın almayı teklif eden şirketin, aynı zamanda Karakaya Baraj Gölü (Fırat Nehri) geçişini sağlayan Eğik Askılı Gergili Yeni Kömürhan Köprüsü ve Tünel Projesi ile birlikte Atatürk Baraj Gölü üzerine inşa edilen 610 metre uzunluğundaki Nissibi Köprüsü'nü yapmakla övündüğünü de hatırlatmakta yarar var⁴⁴².

Artık suyun karşısına geçemeyenlerden biri olan, uzun yıllar İstanbul'da sigortasız çalışıp güç bela emeklilik hakkı kazandıktan sonra Darıbükü köyüne dönen Ramazan Cengiz'in kayıpları da az değil:

"Benim ev, 100 metrekaare ve 4 odalı idi. Bahçesi ve samanlığı da vardı. Bahçe 700 m2 idi. Hepsini bu eve saydılar. Bahçede ceviz, nar, 5-6 arı kovanı ve ihtiyacımız karşılayacak sebzeler vardı. Yolun

⁴⁴⁰ Okdemir Kandt, 2015: 4

⁴⁴¹ Sefer Cengiz ile Kasımlar Barajı Üzerine Görüşme, 22.07.2017, Ramazan Cengiz'in evi, Isparta.

⁴⁴² <http://www.gulsanholding.com.tr/komurhan-koprusu-baglanti-tuneli-ile-yolu-yapim-isi.asp> (erişim tarihi: 15.07.2017); <http://www.gulsanholding.com.tr/nissibi-koprusu.asp> (erişim tarihi: 15.07.2017).

tozundan arılar hep öldü. Keçi vardı. İnek ve tosun vardı. Diğerlerini önce, keçileri baraj dolayısıyla sattık. Hepsini bu 70 metrekare eve sayıp geçtiler.

Şeker hastasıyım, ama Isparta'ya gidip gelemiyorum artık parasızlıktan. Çünkü artık her şeyi satın alıyoruz. Emekli maaşımı bile başkası çekip getiriyor."⁴⁴³

Darıbükü köyü kadar olmasa da diğer köylerin durumunun da çok farklı olduğu söylenemez. Görece daha gelişmiş yapıya sahip olan Kasımlar köyündeki insanların evlerine bir zarar gelmemiş, ancak baraj inşaatı sınırları içinde kalan arsalarını çok düşük fiyattan satmak zorunda kalmışlardır. Şirket, önce dönümüne 2.000 TL civarında para teklif ederek (bunun için arsaların vergi beyannamelerinde bildirilen tutarları baskı unsuru şeklinde kullanarak) arsaları ucuza satın alma yolunu seçmiş; satma konusunda isteksiz davrananlara ise 7.000 TL, hatta bazılarına 15.000 TL ödemiştir.

Gerek kapitalizmin derinleşip yaygınlaşması gerekse baraj inşaatı nedeniyle üretim ve geçim imkanlarını kaybeden köylülerin sadece iki gelir kaynağı kalmış durumda: Emekli maaşı ve devlet yardımı. Bu yöredeki insanların en önemli özelliklerinden olan toprağa bağlı üretimin yerini artık yardımlarla tüketme kültürü almış durumda. Abdurrahman Gökdoğan, bu kültürel değişimi şöyle aktarmaktadır:

"Kasımlar'da iki tane manav var artık. Eskiden manav yoktu, herkes kendi yetiştirirdi. Şimdi hepsi dışarıya bağlı oldu. Köyde neredeyse tavuk bile yok, yumurtayı dışarıdan alıyorlar.

İnsanlar artık tembelliğe alıştı. İnsan bir tavuğa bakamaz mı? Artık çalışmıyorlar, devlete dayadılar sırtlarını. 4 ayda bir gidip kaymakamlığa yardım yazdırıyorlar. Bir yıldır Sütçüler kaymakamlığının görevlendirdiği biri, 15 günde bir buraları geziyor, muhtar temizlenmesi gereken evleri yazdırıyor. Evleri temizleniyor, çamaşırları yıkıyor.

İnsanlar eskiden dağlardan bitki toplardı. O da kalmadı. Nasıl olsa devlet bakıyor diye artık dağa gitmiyor."⁴⁴⁴

Darıbükü'nde yaşanan sorunlar, sadece köylülerin üretim ve geçim araçlarından yoksun bırakılması değildir. Onlar için en büyük sorunlardan birisi de genelde *konut sorunu* olarak nitelendirilen *barınma hakkı*dır. Barajın yapılmasıyla evlerin sular altında kalacağı çok önceden belli olmasına rağmen, kamulaştırma işleminin hem yasal mevzuata hem de temel evrensel değerlere uygun yürütülmemiş olması, bu bölgede yaşayan insanların telafisi imkânsız zararlar yaşamasına yol açmıştır.

Darıbükü Köyü'nde yaşayanların büyük bir kısmının evinin sular altında kalacağı, ÇED raporunda şöyle ifade edilmiştir:

⁴⁴³ Ramazan Cengiz ile Kasımlar Barajı Üzerine Görüşme, 22.07.2017, Ramazan Cengiz'in evi, Isparta.

⁴⁴⁴ Abdurrahman Gökdoğan ile Kasımlar Barajı Üzerine Görüşme, 23.07.2017, St. Paul Pansiyon, Isparta.

“Proje kapsamında Darıbükü Köyü’nün büyük bir bölümü ile Yalı Mahallesi’ne ait yerleşim birimleri sular altında kalacaktır. Bu nedenle içme suyu ve kanalizasyon şebeke hatları ile sulama tesisleri zarar görüp, kullanılamaz hale gelecek olup, içme suyu ve kanalizasyon ile sulama tesislerine zarar verilmemesi, mümkün olmayan hallerde verilen zararların giderilmesi, köy halkının mağdur olmaması için tesislerin her an kullanımda tutulması hususlarına özen gösterilecektir.”⁴⁴⁵

Dönemin Devlet Su İşleri 18.Bölge Müdürü Adem Coşkun⁴⁴⁶, sular altında kalacak evlerle ilgili değerinin üç kat fazlası evlerin yapılacağını vurgulayarak bu sorunun çözümüne dair bir açıklama yapmıştır.

Benzer bir açıklamayı da Gülsan Holding yapmış ve 100 metrekare genişliğinde yerel mimariye uygun konutların inşasını kamuoyuna duyurmuştur (Bkz: Fotoğraf 3.5).

Fotoğraf 3.5 Yüklenici Firmanın Evlere İlişkin Duyurusu⁴⁴⁷

ÇED raporunda vurgulandığı gibi gerekli özen gösterilip gösterilmediğini, DSİ yetkilisinin söylediği gibi değerinin üç katı niteliğinde ev verilir verilmediğini ve Gülsan Holding’in duyurduğu gibi yerel mimariye uygun evler inşa edilip edilmediğini karşılaştırmalı olarak inceleyelim.

⁴⁴⁵ Kasımlar Barajı ve HES, Kalker Malzeme Ocağı, Kıрма-Eleme Tesisi ve Beton Santralleri Nihai ÇED Raporu, 2012: 338

⁴⁴⁶ <http://emlakkulisi.com/adem-coskun-ispirtaya-modern-konutlar-gelecek/396293> (erişim tarihi: 21.10.2015).

⁴⁴⁷ <http://www.gulsanholding.com.tr/daribuku-koyu-yerel-mimariye-uygun-konutlar.asp> (erişim tarihi: 01.06.2017).

Evlerin Eski Konumu

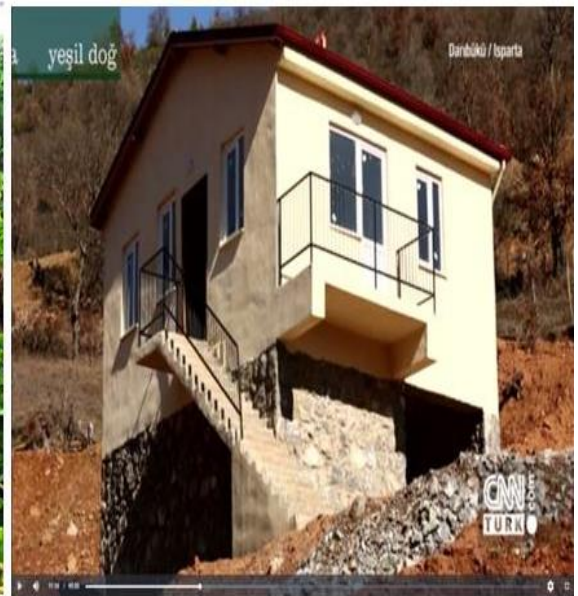

Yeni Yapılan Evlerin Konumu

Fotoğraf 3.6 Darıbüğü'nde Eski ve Yeni Evlerin Konumu⁴⁴⁸

Yöre Mimarisi

Yöre Mimarisine Uygun Olduğu Söylenen Ev

Fotoğraf 3.7 Darıbüğü'ndeki Eski ve Yeni Evlerin Mimarisi⁴⁴⁹

Okdemir Kandt, hazırladığı raporda Darıbüğü köyündeki konut tipini şöyle tarif etmektedir:

"Her aile kendine ait müstakil konutlarda yaşamaktadır. Konutların ana malzemesi taş ve ahşaptır. Bir kısmının neredeyse 100 yıla varan geçmişi olan evlerin altı depo veya işlik olarak kullanılır. Bahçelerde ayrıca çeşitli amaçlarla yapılmış müstemilat da yer alır. Üst kata dışarıdan ahşap merdivenle çıkılır. Bu

⁴⁴⁸ Gazeteci Yusuf Yavuz'un Darıbüğü Köyü'ne Ait Kişisel Arşivi.

⁴⁴⁹ Gazeteci Yusuf Yavuz'un Darıbüğü Köyü'ne Ait Kişisel Arşivi ve <http://www.cnnturk.com/tv-cnn-turk/programlar/yesil-doga/daribuku> (erişim tarihi: 25.05.2017).

katta her evde yine ahşaptan yapılmış bir balkon yer alır. Alçak ahşap tavanları ve geniş pencere içleri bulunan evlerde yemek pişirme amaçlı ocak bulunmaktadır.”⁴⁵⁰

Fotoğraf 3.6’da görüldüğü gibi Darıbükü köyündeki mülk sahiplerinin evleri, önceden yeşil bir havza içindeyken; yeni yapılan konutlar, çorak bir arsa üzerine inşa edilmiştir. Yine - yaklaşık 100 yıllık olan- eski evler doğal yaşamın bir parçası iken yeni yapılan –ve yöre mimarisine uygun olduğu söylenen- evler, beton yığını şeklinde inşa edilmiş; yaş ortalamasının 60’ın üstünde olduğu konutlara girebilmek için merdiven kullanmaya zorunlu tutulan köylüler, yeni konutları eski evlerine benzetebilmek için ceplerinden ciddi masraflar yapmaktadırlar. Kamulaştırma işleminin iptali için dava açan 76 yaşındaki Ümmühan Uysal’ın oğlu Hasan Uysal, yeni evlere ilişkin şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

“Şirket yetkilileri dediler ki yeni evleri yöre mimarisine uygun yapacağız. Ama yeni yapılan evlerde ocak yok. Ahır yok. Taban tahtası yok, hep beton. Balkon yapmışlar, seramiği yok. Amerikan mutfakı yapmışlar, salonun orta yerinde. Mutfakta sadece altı adet fayans var. Mutfakta bir metre dolap var. Banyo ve tuvalet bir arada. Lafa geldi mi 80-100 metrekare ev yaptılar. Vatandaşın önceden 6-7 tane tapusu vardı. Bunlar gitti, 1 tane tapu verdiler. O da arsa tapusu. Üzerinde ev var, ama evlerin tapusu yok.”⁴⁵¹

Kasımlar Barajı’nın yapımından doğan zararlar, bazı ulusal televizyon kanallarına da konu olmuş; bölgeyle ilgili CNN Türk’te yapılan bir belgeselde, yeni yapılan evlere ilişkin şu değerlendirmelere yer verilmiştir:

Evler 45-50 metrekare. Bahçeler ise 5 metrekare. Baraj su tutacak, ama köylü şaşkın. Çünkü bu evlere sığmaları mümkün değil. Aynı zamanda evler, yaşam tarzına da uygun değil. Tamamı yaşlı insanlardan oluşan köylü, devlet bir çözüm bulacak diye bekliyor. Ama 4 yıldır bekliyorlar. Yorgun ve şaşkınlar. Orada insanların samanlığı vardı, değirmeni vardı, barakaları vardı, ambarları vardı. Onların hepsini bir yere toplayıp (...) bungalov tarzı evler yapmışlar. Neredeyse üçte birlik bir alana sıkıştırmışlar insanları. Köy evlerinde olmazsa olmaz, iki yaşam alanı vardır: Biri ocak, diğeri veranda. Bu evlerde ikisi de yok. Köyde yaşayanların hepsi yaşlı insanlar. Ama yeni evlerin merdivenleri çok dik. Bu insanların bu merdivenleri çıkması çok zor. Eğer bu insanları düşünselerdi merdivensiz, tek katlı, ocaklı, verandalı ev yapmaları gerekirdi.”⁴⁵²

Aynı konuyla ilgili Güven İslamoğlu’nun yaptığı bir başka belgeselde aktardığına göre yağmurlarda evlerin alt katını su basınca yetkililerin verdiği yanıt, “üst kata çıksınlar” olmuş. Ancak zaten bu insanlar, üst kata çıkmakta zorlandıkları için ahır yaşam alanı yapmışlardı⁴⁵³.

⁴⁵⁰ Okdemir Kandt, 2015: 1

⁴⁵¹ Hasan Uysal ile Kasımlar Barajı Üzerine Görüşme, 05.03.2017, Çağdaş Gazeteciler Cemiyeti, Antalya.

⁴⁵² <http://www.cnntrk.com/tv-cnn-turk/programlar/yesil-doga/daribuku> (erişim tarihi: 25.05.2017).

Yeni evlere dair traji-komik olarak nitelenebilecek çarpıcı bir örneği de Ümmühan Uysal'ın oğlu Hasan Uysal veriyor: “Ev yapmışlar, bacası yok. Baca yeri koymuşlar, duman çıkacak yeri yok.”⁴⁵⁴

Fotoğraf 3.8 Yeni Evlerde Köylülerin Yaptığı Tadilat⁴⁵⁵

Fotoğraf 3.8’den de izlenebileceği gibi köylüler, yeni evleri eski yaşam tarzlarına ve yöre mimarisine uygun hale getirmek için sürekli masraf yapıyorlar. Zaten çok düşük miktarlarda aldıkları kamulaştırma bedelleri (örneğin köyde hak sahiplerinden bir olan Ramazan Cengiz’in taşınmazı; iki katlı (her katta dört oda olmak üzere) bir ev, 80 ağaç olan bir arsa ve samanlık için şirketin verdiği para, sadece 38 bin TL⁴⁵⁶) de bu masraflara gidiyor. Köyde işçi olmadığı için tadilatları da fahiş fiyatlarla şirket elemanlarına yaptırmak zorunda kalıyorlar.

Yeni evlerin yapıldığı arazinin, sürekli erozyon olan ve heyelan tehlikesi de barındıran bir zeminde olması de ciddi bir tehlike yaratmaktadır. Yaklaşık yarım saat süren bir yağmur sonrası sel olmakta, evleri su basmakta ve yamaçlardan akan çamurlu su dereye karışmaktadır. Çünkü yeni yerleşim bölgesinin altyapısı yapılmamış, sadece bazı bölgelere çakıl dökmekle yetinilmiş durumda.

⁴⁵³ <http://www.cnnturk.com/tv-cnn-turk/programlar/yesil-doga/isparta-daribuku> (erişim tarihi: 25.05.2017).

⁴⁵⁴ Hasan Uysal ile Kasımlar Barajı Üzerine Görüşme, 05.03.2017, Çağdaş Gazeteciler Cemiyeti, Antalya.

⁴⁵⁵ <http://www.cnnturk.com/tv-cnn-turk/programlar/yesil-doga/daribuku> (erişim tarihi: 25.05.2017).

⁴⁵⁶ Benzer belgesel örnekleri için bkz: <https://www.youtube.com/watch?v=XsfZNKK6rdc> (erişim tarihi: 25.05.2017) ve <https://www.youtube.com/watch?v=EfahlfPegMs> (erişim tarihi: 25.05.2017).

Fotoğraf 3.9 Yeni Evlerde Altyapı Sorunu⁴⁵⁷

Hem devlet hem de şirket yetkilileri tarafından sürekli övülen, yöre mimarisine uygun olduğu söylenen, değerinin üç katı olduğu iddia edilen evlerin durumu böyle. Evlerle ilgili sorunların çözümü için yapılan girişimler ise sonuçsuz kalıyor, çünkü muhatap bulunamıyor. Gazeteci Yusuf Yavuz, bu duruma şöyle sitem ediyor:

“Devlet Su İşleri diyor ki projeyi biz yapmıyoruz, biz sorumlu değiliz. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu diyor ki ilgimiz de yok, anlaşmamız da; bu, köylünün şirketle arasında yaptığı bir anlaşma. Şirket diyor ki bu evleri yapmak zorunda değildim, Allah rızası için yaptım. Ortada devlet yok. Alandan tamamen çekilmiş durumda.”⁴⁵⁸

Ümmühan Uysal’ın avukatı Aynur Rüzgar Gökçe, devletin bu sürecin dışında kalışına şöyle açıklık getiriyor:

“Acele kamulaştırma sürecinden bile vahim bir süreç var ortada. Önce DSİ, Orman ve ilgili diğer kurumlardan geçici bir izin alınıyor. Bu geçici izinler alındıktan sonra ÇED raporu hazırlanıyor. Bu rapor da EPDK’ya gönderilerek enerji üretim lisansı başvurusu yapılıyor. Ancak buradaki süreç şöyle işliyor, ilk önce EPDK üretim lisansı veriyor. Oysa bu lisansın en son verilmesi gerekiyor. Daha sonra DSİ ile su kullanım hakkı anlaşması imzalanıyor ve DSİ ile Orman Genel Müdürlüğü’nün vermesi gereken izinler sonra alınıyor. Buradaki en büyük sakınca şu; ilk verilen izinler geçici olmasına rağmen idari işlem sayılıp bu kurumlar da sorumluluk altında oluyorlar. Ama bunlar prosedürü tersinden işleterek bu izinleri idari işlem kalıbından çıkardıkları için biz bu işlemlere dava açamıyoruz. Yani bu durum idareyi taraf olmaktan çıkartıyor. Sadece bizim husumet yönelteceğimiz kurum EPDK oluyor. Onlar da diyorlar ki ‘izinleri DSİ verdi ve OGM verdi ve biz bunun üzerine işlem yapıyoruz diyorlar. Oysa onların bir taraf sıfatı bile yok.’⁴⁵⁹

⁴⁵⁷ <http://www.cnnturk.com/tv-cnn-turk/programlar/yesil-doga/daribuku> (erişim tarihi: 25.05.2017).

⁴⁵⁸ Özey Göztepe, 22.07.2017 Tarihli Saha Çalışmasında Çekilen Fotoğraflar.

⁴⁵⁹ <http://odatv.com/yasli-kadina-savasta-yapilmayacak-zulum-2112161200.html> (erişim tarihi: 15.10.2016).

Köylülerin devleti temsilen bulabildikleri tek temsilci, muhtar. Ancak o da köylüler tarafından çok sert bir dille eleştiriliyor, çünkü halkın çıkarlarını değil, şirketin çıkarlarını korumakla suçlanıyor. Hatta şirketten rüşvet aldığına dair hakkınca ceza soruşturması talebinde bile bulunulmuş durumda. Ancak soruşturma izni veren eski kaymakamın başka bir yere atanması, yeni gelen kaymakamın da soruşturma iznini iptal etmesi; köylülerin elini kolunu bağlamış durumda.

T.C. DANIŞTAY ONDÖRDÜNCÜ DAİRE Esas No : 2013/6875	
Davacı ve Yürütmenin Durdurulmasını İsteyenler	1- Sultan KART, 2- Abdullah BÜLBÜL, 3- Ahmet DEMİR, 4- Hayrettin SİLCAN, 5- Mahmut DEMİR, 6- Ahmet Ali SİLCAN, 7- Mehmet Ali ÖCAL, 8- Mustafa SİLCAN, 9- Ergin ÖZTÜRK, 10- Memiş ÇELİK, 11- Ahmet GENEN, 12- Ahmet KART, 13- Hüseyin DURNA, 14- Mustafa DEMİR, 15- Nuh TEKE, 16- Mustafa DURNA, 17- Mustafa ÖNDER, 18- İsa SİLCAN
Vekili	Av. Yakup Şekip Okumuşoğlu Orta Sokak No.5/302 Kdz.Ereğli/ZONGULDAK
Davalı	Çevre ve Şehircilik Bakanlığı - ANKARA
Vekili	İ. Hukuk Müşaviri Bayram Keskin (aynı adreste)
Müdahiller (Davalı yanında)	1-Taç Yıldız Enerji San. ve Tic. A.Ş.
Vekili	Av. Davut Oğuz Mustafa Kemal Mah. 2143 Sok. No:15/10 Çankaya/ANKARA 2- Mehmet Avcu Darıbüğü Köyü Muhtarı- Sütçüler/ISPARTA 3- Hasan Şahin Çukurca Köyü Muhtarı- Sütçüler/ISPARTA 4- Yusuf Karataş Kasımlar Beldesi Belediye Başkanı Sütçüler/ISPARTA 5- Ahmet Hamdi Uçar Yeşilbağ Köyü Muhtarı- Manavgat/ANTALYA 6- Mehmet Kanatsız Kesme Beldesi Belediyesi Başkanı Sütçüler/ISPARTA 7- Hüseyin Uysal İbişler Köyü Muhtarı-Sütçüler/ISPARTA
İstemin Özeti	Kasımlar Barajı ve HES, Kalker Malzeme Ocağı,

Fotoğraf 3.10 Muhtarların Şirket Lehine Müdahillliği⁴⁶⁰

Darıbüğü Köyü muhtarının rüşvet alıp almadığı konusunda, adil bir yargılama imkanı olmadığı için net bir şey söylemek mümkün değil. Ancak kamulaştırma işleminden doğan sorunlarla ilgili açılan davalarda, sadece Darıbüğü Köyü'nün değil tüm köylerdeki muhtarların (ve bazı belde belediye başkanlarının) şirket lehine davaya müdahil olduğu, Fotoğraf 3.10'dan görülmektedir. Sermayeye kaynak aktarımında devletin rolü, hem bu fotoğraftan hem de diğer kurumların (DSİ, EPDK) açıklamalarından açıkça izlenebilmektedir. Devlet bu rolü üstlenirken herhangi bir dirençle karşılaştığında zora başvurması ise sürecin ayırt edici özelliklerinden biridir.

Görüldüğü gibi bağımsız bilimsel araştırmalar, Kasımlar Barajı ve HES Projesinin kurulduğu alanda yaşanan (ve yaşanacak) yıkım ile ilgili ciddi uyarılar yapmakta; ancak ne

⁴⁶⁰ Danıştay 14. Daire Başkanlığı, Kasımlar Barajı Dava Dosyası, Esas No: 2013, Karar No: 6875

devlet ne de şirket yetkilileri bunları önemsememektedir. Çünkü her ikisi de ekolojik dengeyi değil elektrik üretimini, yaşamsal gereklilikleri değil kâr oranlarını düşünmektedir.

Ancak burada ayırt edici nitelikte olan şey, sadece kâr amaçlı bir yatırım değil; bu projenin *ilkel birikime* özgü araç ve yöntemlerle gerçekleştirilmiş olmasıdır. Çalışmanın ilk bölümünde sıkça üzerinde durulduğu gibi klasik anlamda ilkel birikim, doğrudan üreticilerin üretim ve geçim araçlarından koparılması, koparılan kitleler proleterleştirilirken, üretim ve geçim araçlarının da sermayeleştirilmesidir. Dolayısıyla burada akla şöyle bir soru gelebilir: *İlkel birikimin* en önemli özelliklerinden birisi mülksüzleştirilen kitlelerin proleterleştirilmesi olduğuna göre Darıbükü Köyü'nde yaşayanlar neden proleterleşmediler? Elbette bunun nedeni, bu köyde yaşayan insanların öznel durumlarından, yani yaş ortalamasının 60'ın üstünde olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü kısacık bir araştırmayla görülecektir ki HES'lerin en önemli sonuçlarından biri, üretim ve geçim olanaklarını kaybeden yöre halkının göç etmek zorunda kalmasıdır. Karadeniz Bölgesi'nde yapılan HES'lere karşı mücadelenin önemli topluluklarından biri olan *Karadeniz İsyandadır*'ın⁴⁶¹ iddiasına göre dünyada baraj yapımı için bugüne kadar 40-80 milyon kişi göç etmek zorunda bırakılmıştır.

Rize İkizdere Derneği eski başkanı Kadem Ekşi tarafından yayınlanan *Türkiye'de HES Gerçeği, Çevre-Enerji İkilemi* başlıklı rapor da benzer bir duruma işaret etmekte; başta Doğu Karadeniz vadileri olmak üzere tüm vadilerde, önce susuzlaştırma, sonra insansızlaştırma yaşanacağına dikkat çekmekte ve tarım alanlarının yok olduğu bölgelerde göç ve işsizliğin had safhaya ulaşacağını vurgulamaktadır⁴⁶².

Aynı tehlike, Tokat'ın Zile ilçesindeki HES projelerinden etkilenecek köylerin muhtarları tarafından da vurgulanmıştır. Çekerek ırmağı üzerine yapılacak olan üç HES'in etkilediği 16 köyün muhtarı, 10 bin dönüm birinci sınıf tarım arazisinin ve yörenin tek geçim kaynağı olan pancar üretiminin biteceğini, yaklaşık üç binin üzerinde çiftçinin yaşadığı bölgede HES'lerin tamamlanması durumunda köylülerin göç etmek zorunda kalacağını söylemektedir⁴⁶³.

Yaban keçileri ve geyiklerin koruma alanı da olan Adıyaman'ın Yaylakonak beldesi de HES'ten nasibini alanlardan. Bölgedeki HES projeleri ve Gömükan Barajı, Alevilerin yaşadığı, geçimini tarım ve hayvancılıkla sürdüren 8 köyü (yaklaşık 5 bin aile) göçe zorlamaktadır⁴⁶⁴.

Ordu İl Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü'ne sunulan bir dilekçeye verilen yanıt,

⁴⁶¹ <http://karadenizisyandadir.net/hidroelektrik-santraller-hes/> (erişim tarihi: 30.07.2017).

⁴⁶² <https://www.evrensel.net/haber/175488/hes-goc-ve-issizlik-demek> (erişim tarihi: 30.07.2017).

⁴⁶³ <http://www.baskahaber.org/2014/11/zilede-hes-goc-ettirecek-16-koyun.html> (erişim tarihi: 30.07.2017).

⁴⁶⁴ http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/cevre/104667/Ya_acindan_ol_ya_goc.html (erişim tarihi: 30.07.2017).

durumun vahametini resmi kaynaklardan ifade etmektedir. Müdürlüğün verdiği yanıtı göre Ordu'da, HES'ler için 10 bin 380,80 dekar (dönüm), maden ocakları için 144,8 dekar (dönüm); taş ocakları için 966,2 dekar (dönüm) tarım arazisinin yok edilmesine izin verilmiş. Yaklaşık 1641 futbol sahası büyüklüğündeki tarım arazisinin yok edilmesiyle ilgili *Ordu Doğa ve Yaşam Alanlarını Koruma Platformu* üyesi Ertuğrul Gönül, tarım arazilerinin yok edilmesinin yoksulluğa neden olduğunu, tarım arazisini kaybeden üreticiye göç etmekten başka çare kalmadığını, bunun da şehirlerde ucuz işgücünün yaratılmasına neden olduğunu belirterek hem proleterleşmenin hem de tarımda dışa bağımlılığın gerekçeleri ortaya koymaktadır⁴⁶⁵.

Yöre insanlarının kültürlerinin; yani dillerin, türkülerin, masalların, hikâyelerin, ninnilerin de yok olması⁴⁶⁶ anlamına gelen bu süreçte kuşkusuz göç edenleri bekleyen şey, gittikleri yerde emek gücünü satarak yaşamını sürdürmek olacaktır. Elbette bu, *ilkel birikim* sürecinden etkilenen öznenin nitelikleriyle verili bir süreçtir. Yerinden yurdundan edilenler Kasımlar Barajı'nda olduğu gibi faal işgücü sınırları dışındaysa akut bir proleterleşmeden söz etmek mümkün değildir. Ancak bu durum, insanların üretim ve geçim araçlarından koparıldığı gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır.

Bir başka gerçek de hem Kasımlar hem de diğer HES projelerinin Luxemburg'un Hindistan ve Cezayir'deki sömürgeciliği incelerken yaptığı tespitlerle örtüşmesidir. Çalışmanın birinci bölümünde de vurgulandığı gibi Luxemburg, Hindistan'a müdahalesinde İngilizlerin farkının "Hint toplumunun var olabilmesinin temeline, yani toprağa saldırımları olmuştur"⁴⁶⁷; "İngiliz sermayesinin tek amacı, Hint topluluklarını yok etmek ve onları üretim araçlarından yoksun bırakmak(tır)"⁴⁶⁸ tespitlerinde bulunmuştur. Klasik sömürgecilik dönemine özgü olan ve genellikle başka ülkelerin topraklarında uygulanan bu yöntem ve araçların; sermaye ve devlet tarafından kendi vatandaşı üzerinde uygulanması, *ilkel birikimin* ironik yanlarından birisi olsa gerek.

3.5 Güvenilir Öge: Ekonomi Dışı Zor

İlkel birikimin belki de en ayırt edici özelliği, devletin zor gücünün yaygın ve artan kullanımı; sermaye birikim sürecinde ekonominin sessiz yasalarından çok devletin zor gücünün öne çıkmasıdır. "Küreselleşen Proleterleşme" alt başlığında incelendiği gibi zorla

⁴⁶⁵ <http://t24.com.tr/haber/orduda-11-bin-donum-buyuklugunde-tarim-arazisi-hes-ve-maden-ocagi-kurbani,311167> (erişim tarihi: 30.07.2017).

⁴⁶⁶ <http://karadenizisyandadir.net/hidroelektrik-santraller-hes/> (erişim tarihi: 30.07.2017).

⁴⁶⁷ Luxemburg, 2004: 282

⁴⁶⁸ Luxemburg, 2004: 282

yaşam ve geçim araçlarından koparılan kitleler, işgücü piyasasına atılmış; işgücü piyasasına atılan bu kitlelerin proleterleştirilmesi ve disiplin altına alınması için de bir dizi acımasız yasalar çıkarılmıştır.

Elbette birinci proleterleştirme evresinden farklı olarak günümüz ilkel birikim sürecinde daha “insani” zor araçları kullanılmaktadır. Ancak bu farklılıklar, sadece zorun biçim değiştirmiş halinden ibarettir. Nasıl ki birinci proleterleştirme evresinde bu uygulamalar yasal düzenlemelerle yapılmışsa bugün de yasal düzenlemelerle yapılmakta; fakat birinci dönemde gerçekleştirilen beden cezalandırma uygulamalarından farklı olarak bugün, hukuk, ekonomi dışı zorun temel aracı halini almıştır⁴⁶⁹. Şimdi bunu Kasımlar Barajı örneği üzerinden inceleyelim.

Daha önce de belirtildiği gibi Kamulaştırma Kanunu’na göre kamulaştırmanın satın alma usulüne göre yapılamaması halinde idare, gerekli belgelerle birlikte Asliye Hukuk Mahkemesi’ne başvurur ve taşınmazın adına tescilini ister. Mahkeme, tarafları uzlaştıramazsa en geç 30 gün sonrası için duruşma tarihi belirler ve bilirkişiler marifetiyle değer tespiti için keşif yapar. Taraflar, belirlenen değerde yine anlaşamazsa mahkeme, yeni bilirkişiler görevlendirebilir; bu süreçte belirlenecek değer, kamulaştırma bedelidir. Bedel ödenmeden taşınmaza el konulamaz.

Ayrıca bir taşınmazın acele kamulaştırmaya konu olabilmesi için acelecilik koşulunun diğer iki koşulla paralellik taşıması (ki bu durum Danıştay kararlarında da vurgulanmıştır); ayrıca üstün kamu yararı ve kamu düzenine ilişkin olması gerekmektedir.

Ancak Kasımlar Barajı için alınan acele kamulaştırma kararında bu üç koşulun söz konusu olmadığı açıktır. Üstelik daha önce değinildiği gibi baraj yapımından doğan sorunların, hem kamu düzenini bozucu nitelik taşıdığı hem de bu projede üstün kamu yararı bulunmadığı ortadadır. Bu yönüyle Kasımlar Projesi’nin kamulaştırmanın gerekliliklerine, dolayısıyla da hukuka aykırı olduğunu söylemek mümkündür.

Kasımlar Barajı projesinde yaşanan bir başka hukuki açmaz da acele kamulaştırma maddesinde yer alan “kıymet takdiri dışındaki işlemler sonradan tamamlanmak üzere (...) tespit edilen değer (...) idare tarafından mal sahibi adına (...) bankaya yatırılarak o taşınmaz mala el konulabilir” hükmünden kaynaklanmaktadır. Çünkü birçok yüklenici firmanın yaptığı gibi Kasımlar Barajı’nın yüklenici firması da taşınmazlar için belirlediği değeri maliklerin hesabına yatırmış olmasını, kamulaştırma işleminin sonlanması anlamında değerlendirmektedir. Oysa –yine daha önce vurgulandığı üzere- Kamulaştırma Kanunu’na göre idare, uzlaşma yoluyla taşınmazı satın alamazsa kamulaştırma bedelinin tespiti ve tescili

⁴⁶⁹ Kapitalizmde hukukun niteliği ve işlevi için bkz: Karahanoğulları, 2003

için dava açmak zorundadır. Ancak Kasımlar Barajı için bu dava açılmamasına rağmen yüklenici firma su tutmaya başlamış ve bazı evler (Fotoğraf 3.9’da görüldüğü gibi) sular altında kalmıştır. Bu duruma dair Ümmühan Uysal’ın avukatı Aynur Rüzgâr Gökçe, şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Bu konuda mahkemece alınmış bir tahliye kararı yok. Ancak DSİ yetkilileri ‘bize böyle bir bilgi gelmedi’ diyorlar. Oysa hukuki süreci birebir takip etmek zorundalar. Çünkü bu konuda taraflar. ‘Biz bu sürecin bittiğini biliyorduk ve köylüler bu konuda inat ediyorlar. Kendilerine yapılmış bir ev var oraya taşınmıyorlar. Evlerinin parası hesaplarına yatmış onu almıyorlar. Hem ev, hem para diyorlar. Bu ikisini verme şansımız yok. Bu konuda bir dilencilik konumuna geldiler. Onların süresi bitti. Bir şekilde oradan çıkacaklar. Bizim artık suyu tutma ihtimalimiz yok’ diyor DSİ yetkilileri. ‘Hukuki süreç tamamlanmıştır’ diye resmi bir cevapları da var. Oysa bir kamu kurumunun hukuki sürecin ne olduğunu bilmeden böyle resmi bir cevap vermesi de aslında işleyişin ne kadar keyfi olduğunu gösteriyor”⁴⁷⁰.

Fotoğraf 3.11 Barajda Su Tutulmasıyla Suya Gömülen Evler⁴⁷¹

2017 yılı itibariyle hâlâ tescil-tespit davası açılmadığı halde su tutma işlemi yapılmış ve köylülerin evleri sular altında bırakılmıştır. Fotoğraf 3.11’de evinin sular altına kaldığı görülen 76 yaşındaki Ümmühan Uysal, eviyle birlikte sular altında kalan kefeni için şunları söylemektedir:

“Dağlardan bozçavla topladık. Onu sattık. Elimizin-ayağımızın parasıyla, helal parayla aldık kefeni. İçine de 500 TL para koyduk. Ölünce yıkayanlara vermek için. O da gitti. Gidenin hesabı yok. Yatak, yorgan, çul, çuval... Hepsi gitti. N’ettik biz bu kadar devlete; bilmiyorum.”⁴⁷²

⁴⁷⁰ <http://odatv.com/yasli-kadina-savasta-yapilmayacak-zulum-2112161200.html> (erişim tarihi: 15.10.2016).

⁴⁷¹ Gazeteci Yusuf Yavuz’un Darıbüğü Köyü’ne Ait Kişisel Arşivi.

⁴⁷² Ümmühan Uysal ile Kasımlar Barajı Üzerine Görüşme, 05.03.2017, Çağdaş Gazeteciler Cemiyeti, Antalya.

Fotoğraf 3.12 Ümmühan Uysal’ın Sular Altında Kalan Evi⁴⁷³

Ümmühan Uysal’ın avukat Aynur Rüzgâr Gökçe, kanuna göre işlemesi gereken süreci şöyle açıklamaktadır:

“Kasımlar’da tescil-tespit davası açılmadığı halde taşınmazlara fiilen el konuldu. Bu, acele kamulaştırma prosedürüne aykırı. Tescil ve tespit, el koymadan sonra uzlaşmaya yanaşmayan insanlara “sen bana bu mülkiyeti devretmek zorundasın” davasıdır. Vatandaşın dava açma hakkı da tescil-tespit davasının açılmasından sonra doğuyor. Oysa 2016’da su tutma gerçekleştirildi. Şu anda su altında kalan yerler, aslında hâlâ özel mülk.”⁴⁷⁴

Fotoğraf 3.13 Darıbüğü Camiinin Önceki ve Sonraki Hali⁴⁷⁵

⁴⁷³ Gazeteci Yusuf Yavuz’un Darıbüğü Köyü’ne Ait Kişisel Arşivi.

⁴⁷⁴ Aynur Rüzgar Gökçe ile Kasımlar Barajı Üzerine Görüşme, 05.03.2017, Aynur Rüzgar Gökçe’nin Avukatlık Bürosu, Antalya.

⁴⁷⁵ Gazeteci Yusuf Yavuz’un Darıbüğü Köyü’ne Ait Kişisel Arşivi.

Kasımlar Barajı ile ilgili keyfilik, bununla sınırlı değildir. Darıbüğü köyündeki hak sahiplerinin taşınmazlarına karşılık ev verilmesi de yasal mevzuata uygun değildir. 2492 sayılı Kamulaştırma Kanunu'nun 26.maddesine göre mal sahibinin kabul etmesi halinde kamulaştırma bedeli yerine, idarenin kamu hizmetine tahsis edilmemiş olan taşınmaz mallarından, bu bedeli kısmen veya tamamen karşılayacak miktarı verilebilir. Kamulaştırma bedeli yerine verilecek taşınmaz malın değeri, idarenin ihale komisyonunca yoksa bu amaçla kuracağı bir komisyonca tespit edilir. Taşınmaz mal bedelleri arasındaki fark taraflarca nakit olarak karşılanır. Ancak idarenin vereceği taşınmaz malın değeri, kamulaştırma bedelinin % 120'sini aşamaz. Oysa Darıbüğü Köyünde yapılan evler, şirketin yasalar çerçevesinde yaptığı bir uygulama değil, tamamen keyfi olduğu gibi imarı olmayan bir arazide tapusuz bir şekilde verilmekte; devlet de tüm bunlara göz yummaktadır⁴⁷⁶.

İdare tarafından tescil ve tespit davası açılmadığı için acele kamulaştırma işlemine karşı iptal davası açma hakkının doğmaması, Darıbüğü köylülerinin yaşadığı sorunların temel kaynaklarından biri olmuştur. Dava açma hakkının doğmamasına rağmen fiili durumu esas alarak hak sahipleri adına dava açan Aynur Rüzgâr Gökçe, dava sürecindeki hukuksuzluklara vurgu yaparak şunları belirtmektedir:

“Bizim davada yürütmeyi durdurma ile ilgili karar hiç verilmedi. Normal idari davalarda yürütmeyi durdurmaya dair karar, davalı idarenin savunması alındıktan sonra verilir. Ancak acele kamulaştırmalar, ivedi yargılama usulüne tabi olduğu için idarenin savunmasının beklenilmesine gerek yoktur. Ancak Kasımlar ile ilgili davada mahkeme, kararı, idarenin savunmasını aldıktan sonra vereceğine dair karar verdi ve hem Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu'na hem de resen ilgili gördüğü Maliye Bakanlığına yazı gönderdi. Ancak davaları karıştırarak Aydın ili Kuşadası ilçesindeki bir rüzgâr enerjisi santralinin davası açılmış gibi tensip düzenledi. Hem Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu hem de Maliye Bakanlığı, (dilekçeyi okumadan, sadece tensibe bakarak) verdikleri yanıtlarda Isparta ili Sütçüler ilçesindeki hidroelektrik santrali için değil, Aydın ili Kuşadası ilçesindeki rüzgâr enerjisi santrali için savunma yazdı. Verilen yanıtın yanlış olduğunu bildirdiğimizde mahkeme, tekrar ek süre verdi. Ek süreye itiraz etmemize rağmen mahkeme, ellerindeki tüm belgeleri göndermeleri için bir daha süre verdi. Böylece uzadı gitti, insanlar daha fazla mağdur oldu. Tabi biz bu arada Danıştay ile hiçbir şekilde

⁴⁷⁶ Yüklenici firmanın su tutması gibi inşaat yapması da hukuka aykırı olduğundan, Manavgat Belediyesi tarafından firmaya rekor bir para cezası uygulanmıştır: “Yukarı Köprüçay havzasında yapımı devam eden Kasımlar Barajı ve HES projesinin Değirmenözü'ndeki tünel ve santral binası inşaatları, imar planı onaylanmadan yapıldığı gerekçesiyle Manavgat Belediyesi'nce mühürlendi. Belediye HES şirketine 1,2 milyon TL para cezası uyguladı. (...) Manavgat Belediyesi'nce HES inşaatında yapılan inceleme sonunda, tünel ve santral binalarının usulsüz yapıldığı gerekçesiyle inşaat mühürlendi. İnşaatının mühürlenmesinin yanı sıra belediyenin ilgili teknik ekiplerince yapılan incelemede İmar Kanunu'nun 32'nci ve 42'nci maddeleri kapsamında HES şirketine 900.000 TL ve 300.000 TL olmak üzere iki ayrı para cezası uygulandı.”

Haber için bkz: <http://t24.com.tr/haber/manavgat-belediyesi-hes-sirketine-12-milyon-lira-ceza-kesti-insaati-mudurlendi,296044> (erişim tarihi: 30.05.2016).

görüŖsemiyoruz, sadece dilekçe gönderebiliyoruz. Tüm bunlar, vatandaşların acele kamulaŖtırmalara karşı açtığı davalara idarenin bakış açısını göstermesi bakımından önemli.”⁴⁷⁷

Kasımlar projesinde somut olarak ortaya çıkan ve acele kamulaŖtırma işlemlerinin neredeyse tümünde yaşanan en büyük açmazlardan biri de KamulaŖtırma Kanununda 2013 yılında yapılan bir düzenlemeden kaynaklanmaktadır. Yenilenen düzenlemeyle kamulaŖtırma sürecindeki el atma durumu, hukuki ve fiili olarak ikiye ayrılmış durumdadır. Kasımlar Barajı’nı inşa eden firma, daha önce alınan bir acele kamulaŖtırma kararı olduğu için atılan adımların hukuki olduğunu iddia etmektedir. Ancak Ümmühan Uysal’ın evine fiilen el atılmıştır, çünkü hukuksal prosedür tamamlanmadan yapılmıştır. Hukuki el atma, idari yargının; fiili el atma, adli yargının görev alanına girmektedir. Bu karışıklık yüzünden de açılan davalarda sık sık görevsizlik kararları verilmektedir. Bir başka ifadeyle acele kamulaŖtırmalarda devlet, sadece hukuk dışı işlemler yapmamakta; bu işlemlerin yargıya takılması durumunda da yeni mevzuatlar yaratarak yoluna devam etmektedir⁴⁷⁸..!

⁴⁷⁷ Kasımlar Barajı ile ilgili görölen davada skandallar bununla da kalmamıştır. Ayrıca Erciyes Üniversitesi Hukuk Müşavirliği’nden birisinin, Kayseri’deki bir taşınmazla ilgili Danıştay’a gönderdiği evrak da dava dosyasına konmuştur (Aynur Rüzgar Gökçe ile Kasımlar Barajı Üzerine Görüşme, 18.05.2017, Aynur Rüzgar Gökçe’nin Avukatlı Bürosu, Antalya).

⁴⁷⁸ Bunun en güncel örneklerinden birisi de Munzur Vadisi ile ilgili olmuştur. Danıştay 13.Dairesi tarafından birkaç yıl önce “Milli parkta ekolojik dengenin bozulması” gerekçesiyle iptal ettiği Munzur Vadisi’ndeki baraj ve HES projesi için Ovacık’ta 81 bin 40 metrekaarelik alan özelleştirme kapsamına alınarak satışa çıkarılmıştır. Haber için bkz: <http://sendika46.org/2017/06/munzuru-yok-edecek-karar-danistaya-ragmen-ozellestirme-ve-kamulastirma/> (erişim tarihi: 10.06.2017).

SONUÇ

Çözümlemesinin merkezine *ilkel birikimin* kapitalist sistemdeki rolünü koyan bu çalışmada neo-liberal dönem Türkiye'sindeki (1980-2017) *ilkel birikim* araçları ve bu araçlardan -AKP döneminde özel bir yer edinmiş olan- acele kamulaştırmalar konu alınmıştır. Bu çerçevede, öncelikle kapitalizmde *ilkel birikimin* sürekliliğini sağlayan yapı ve mekanizmaların kavranması gerekliliğinden hareketle feodalizmden kapitalizme geçiş sürecine odaklanılarak bu konudaki farklı tartışmalar irdelenmiş, *ilkel birikimin* ekonomi dışı zor ile sürdürülebilirliği ortaya konmaya çalışılmıştır.

Geleneksel Marksist kavrayışa göre feodalizmden kapitalizme geçişi sağlayan ilk itki, ticaretin gelişmesi ve para kullanımının yaygınlaşması olmuştur. Tarihsel olgularla ispatlanmamış olmasına rağmen bu görüşün genel kabul görmesi ilginçtir. Çünkü tarihsel araştırmalar göstermektedir ki ne kapitalizm ilkin ticaretin geliştiği yerlerde ortaya çıkmıştır ne de ticaretin gelişmesinin zorunlu sonucu kapitalizm olmuştur. Feodalizmden kapitalizme geçişi sağlayan, temelinde emek gücünün metalaşmasının yer aldığı bir piyasa gerekliliklerine/zorunluluklarına uyum sürecidir. Böylece sadece emekçiler üretim ve geçim araçlarından koparılmamış, aynı zamanda koparılan bu kitleler proleterleştirilirken, üretim araçları da sermayeleştirilmiştir.

Marx'ın *ilkel birikim* olarak adlandırdığı bu süreç, geleneksel Marksist kavrayışa göre kapitalizmin tarihsel bir önkoşulu olarak tamamlanmış bir servet biriktirme evresidir. Ancak toplumsal üretim sürecinin her önkoşulu, aynı zamanda o toplumsal üretim sürecinin bir sonucu olduğu için *ilkel birikimi* de tamamlanmış bir tarihsel süreç şeklinde değerlendirmek, hatalı bir yaklaşım olduğu gibi günümüz kapitalizminin (neo-liberal) yönelimlerini açıklayıcı bir çerçeve de sunmamaktadır. Hatalıdır; çünkü kapitalist üretim sürecindeki emek gücü ile emeğin koşulları arasındaki ayrılmanın (*ilkel birikimin* özünün), giderek genişleyen ölçekte yeniden üretildiği gerçeğini; işçinin yeniden üretilmesinin kapitalist üretimin vazgeçilmez koşulu olduğunu dışlamaktadır. Açıklayıcı bir çerçeve sunmamaktadır; çünkü neo-liberal dönemde ekonomi dışı zorun, sermaye birikim sürecinin başat unsuru haline geldiği, devletin sermaye lehine kaynak aktarma işlevinin giderek militaristleşen bir karakter kazandığı gerçeğini göz ardı etmektedir. Oysa neo-liberal dönemde devletin zor gücünün baskın ve belirleyici hale gelmiş olması, tam da bu yüzden, yani *ilkel birikimin* sermaye birikim sürecinin başat unsuru haline gelmesinden, kaynaklanmaktadır.

Egemen iktisat öğretisinde bir özgürlük projesi olarak sunulan neo-liberalizmde değişen sadece ekonomi dışı zorun sermaye birikim sürecinin asli unsuru olması değildir. Bununla birlikte;

- Finansal sermaye, reel sermayeye göre ağırlık kazanmıştır.
- Refah devletinin kısıtlayıcı mekanizmaları ortadan kalkmıştır.
- Üretim yeri, ulusal sınırlara hapsedilmekten kurtulmuştur.
- Dış borçlanma, çevre ülkelerin sömürgeleştirilmesinde temel araç olmuştur.
- İlkel birikim, kalkınmacı birikimin yerini almıştır.
- Dünya tarihinin gördüğü en geniş, hızlı ve akut proleterleşme süreci yaşanmıştır.
- Kentsel dönüşüm uygulamaları, sermayenin aşırı birikim krizine tedrici bir çözüm olarak önemli bir işlev görmüştür.

Neo-liberal dönüşümle ortaya çıkan bu özellikler, kuşkusuz genellenebilir; ancak neo-liberalizmin emperyalist (merkez) ve sömürge (çevre) ülkeler açısından taşıdığı farklılıkları da gözden kaçırmamak gerekir. Çünkü kapitalizm, başlangıcından itibaren eşitsiz ve bileşik bir gelişim göstermiş, emperyalist (merkez) ülkelerle sömürge (çevre) ülkeler arasında uluslararası işbölümüne dayalı (ikinci gruptan birinci gruba doğru) bir kaynak aktarım mekanizması var ederek, bunu sürekli yeniden üretmiştir. Türkiye de bu uluslararası işbölümüne dâhil olma sürecinde –kademeli olarak- belirli eklemleme süreçlerinden geçmiş ve bu dönemlerde *ilkel birikim* araçları önemli görevler üstlenmiştir.

24 Ocak 1980 yılında açıklanan ve sıkı bir emek karşıtı içerik taşıyan neo-liberal programla Türkiye, görece ticari alanla sınırlı kalan bir neo-liberal evreye girmiştir. Dünya ekonomisiyle bütünleşmenin bu ilk evresinde (1980-1989) ihracata dayalı büyüme modeli benimsenmiş, öne çıkan *ilkel birikim* araçları ise *vergilendirme* ve *dış borçlanma* olmuştur. 1980’li yılların sonlarına doğru tıkanan ve özellikle işçi eylemleriyle sürdürülemez hale gelen bu dönem, finansal serbestleşmeyi olanaklı kılan bir kararın alınmasıyla sona ermiştir. Sermaye hareketleri üzerindeki kısıtlamaların kaldırıldığı bu ikinci dönemde (1989-2001) *dış borçlanma*, en önemli *ilkel birikim* aracı olurken, *vergilendirme* önemini korumuş; aynı zamanda -sınırlı ölçüde- *özelleştirmeler* de bir başka araç olarak devreye girmiştir. 2001 krizinin ardından uygulamaya konulan *Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı* ile yeni bir dönem (2001-2017) başlamış, ekonominin kontrolü ulus-devlet ayrıcalığı olmaktan çıkmış, uluslararası sermayenin tahakkümü derinleşerek yaygınlık kazanmıştır. Spekülatif sermaye hareketlerine dayalı büyüme modelinin uygulandığı bu dönemde *dış borçlanma* ve

vergilendirme, ilkel birikim araçları olarak varlığını sürdürse de en etkili *ilkel birikim* araçları, *özelleştirmeler* ve *acele kamulaştırmalar* olmuştur. Ancak 2-B arazileri ile yabancılara mülk satışı, kentsel dönüşüm, zeytin yasası, Varlık Fonu gibi tali uygulamalar da söz konusu olmuştur.

Hem kapitalizmin öncülü olarak görülen dönemdeki hem de günümüz neo-liberal evresindeki *ilkel birikim* araçlarının belki de en önemli ortak özelliği, ekonomi dışı zorun sermaye birikim sürecinde belirgin bir rol üstlenmesidir. Türkiye, bunun tipik örneklerinden biridir. Aynı Şili’de olduğu gibi Türkiye’de de ilk neo-liberal program (24 Ocak Kararları), bir askeri darbe (12 Eylül 1980) ile uygulamaya konmuş; 2002 yılından beri iktidarda olan AKP döneminde ise devletin zor karakteri –özellikle 2010 yılı anayasa değişikliklerinden itibaren- derinleşerek yaygınlık kazanmıştır.

Birinci proleterleştirme evresindeki zor yöntemlerinin biçim değiştirmiş haliyle Türkiye’nin neo-liberal entegrasyon sürecine damgasını vuran bu *ilkel birikim* araçları içinde *vergilendirme* ve *devlet borçları*, *ilkel birikim*in klasik araçları olurken; *özelleştirmeler* ve *acele kamulaştırmalar*, *ilkel birikim*in neo-liberal döneme özgü yeni araçları olarak işlev görmüşlerdir. Hem geçmişte hem de neo-liberal dönemde *ilkel birikim* sürecinin ayırt edici özelliklerinden biri, yoğun emek sömürsüne eşlik eden bir politik şiddetin varlığıdır. Dolayısıyla *ilkel birikim*de devlet, ekonominin sessiz yasalarına dayalı sermaye birikim sürecindekinden daha farklı bir rol üstlenir; devletin baskı ve zor aygıtı olarak işlevi, daha öne çıkar. Bir kamu gücü olarak devletin yaşayabilmesi için de yurttaşlarından vergi yoluyla katkı alması; verginin yetersiz kaldığı aşamada ise gelecek üzerine ipotek koyarak borçlanması gerekir. Bu yüzden *vergi* ve *devlet borçları*, *ilkel birikim*in klasik araçları olarak değerlendirilebilir.

Ancak *ilkel birikim* araçlarını *vergi* ve *devlet borçları*yla sınırlamak, toplumsal üretim sürecinin genişleyen ölçekte yeniden üretilmesine imkan veren araçların da yenilenmesi ve çeşitlenmesi gerçeğiyle çelişmektedir. Dolayısıyla *ilkel birikim*e özgü süreç ve mekanizmalara tabi olan *özelleştirmeleri* ve *acele kamulaştırmaları* da bu sürecin yeni araçları olarak görmek gerekmektedir.

Neo-liberal dönem Türkiye’indeki *ilkel birikim* araçları içinde kapsam olarak en derin, ölçek olarak en geniş, yöntem olarak en akut *ilkel birikim* aracı; kuşkusuz *acele kamulaştırmalar* olmuştur. AKP’nin iktidara geldiği 2002 yılından 31 Mayıs 2017 yılına kadar 1.000’den fazla *acele kamulaştırma* kararı alınmış; bu kararlardan etkilenmeyen bir il kalmamıştır. 2012 yılından itibaren sıçrama gösteren *acele kamulaştırmalar*, özellikle elektrik

enerjisi alanında yoğunlaşırken; mevzuatın biçimsel kurallarına bile uyulmamakta, bu yönüyle hukuk, devletin zor karakterini işlevli kılan en etkili araç niteliği taşımaktadır.

Çoğunlukla hidroelektrik santrallerinin yapımı için alınan acele kamulaştırma kararlarında mülksüzleştirme, toprağa ve suya el koyma, üretim ve geçim olanaklarının yok edilmesi, mevzuatın biçimsel kurallarına uymama, hukukun ekonomi dışı zor işlevini üstlenmesi, sermaye lehine kaynak aktarmada devletin aktif rol alması, hak sahiplerinin yerleşim bölgelerinden göç etmek zorunda kalması gibi olgular söz konusudur. Bu olguların hayat bulduğu yerlerden birisi de Isparta'nın Sütçüler ilçesinin bazı kır yerleşim bölgelerini etkileyen Kasımlar Barajı ve HES Projesidir.

Toplamda 6 köyden 793 parselinin acele kamulaştırmaya konu olduğu Kasımlar Barajı, 2012 nüfus sayımına göre yaklaşık 2.000 kişinin yaşamını etkilemiş; ancak bunlar içinde en çok etkilenen köy, Darıbükü olmuştur. Kapitalizmin gelişip yayınlaşması ve devletin bu doğrultuda geliştirdiği uygulamalarla Darıbükü'nün temel geçim kaynakları (tarım ve hayvancılık, halıcılık, ormancılık) zaten zaman içinde ortadan kalkarken; barajın yapılması, kalan imkanların da ortadan kalkmasına yol açmıştır. Barajın yapılışına kadar kendine yeter bir geçimlik ekonomiye sahip olan ve yaş ortalaması 60'ın üstüne bulunan Darıbükü halkı, bahçelerinin ve evlerinin sular altında kalmasıyla sadece topraktan koparılmamış; aynı zamanda yaşam ve geçim araçlarından da koparılmıştır.

Acele kamulaştırmaları diğer araçlardan farklı kılan özelliklerden biri de *ilkel birikime* özgü *mülksüzleştirme* ve bununla bağlantılı *koparma* ve *dönüştürme* sürecini çok yaygın bir şekilde hayata geçirmesidir. Çoğunlukla hidroelektrik santrallerinin yapımı için alınan acele kamulaştırma kararlarıyla yöre halkının yaşam ve geçim araçlarına el konulmakta, barınma hakları ellerinden alınmakta, buralarda yaşayan insanlar proleterleştirilerek işgücü piyasasına fırlatılıp atılmaktadır. Ancak *ilkel birikimin* diğer yönlerine (mülksüzleştirme, sermayeleştirme...vb.) Darıbükü örneğinde rastlamak mümkünken; proleterleştirme olgusu, bu bölgede gözlemlenmemiştir. Bunun nedeni, proleterleşme olgusunun acele kamulaştırmalarda yaşanan bir süreç olmamasından değil, tamamen bu köyde yaşayan insanların öznel durumlarından, yani yaş ortalamasının 60'ın üstünde olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü barajın yapımından sonra Darıbükü köyünde yaşayan insan sayısı yarı yarıya azalmış, eskiden bu bölgede yaşamını sürdürebilecek üretim ve geçim araçlarına sahip olanlar, köylerinden göç etmek zorunda kalmışlardır. Köyünden göç edenler ise proleterleşmemiş, ama bağımlı nüfus (bunu pasif proleterleşme olarak da vurgulamak mümkündür) haline gelmişlerdir. Göçün proleterleşmeyle sonuçlanmaması, -yukarıda da vurgulandığı gibi- tamamen bu yöre insanının öznel durumundan ileri gelmektedir. Kaldı ki

başka bölgelerdeki (Rize, Artvin, Tokat, Adıyaman...vb.) HES projesi odaklı acele kamulaştırmalar, binlerce kişinin yurtlarından ayrılarak şehirlerde ucuz işgücü haline geldiklerini göstermektedir.

Bir devlet politikası haline gelmiş olan *ilkel birikim* araçlarının yaygınlık kazanması, sadece sermaye birikim rejiminin yapısını değil, aynı zamanda toplumsal sınıfsal kompozisyonu da etkilemektedir. Ancak *ilkel birikimin* bir başka yönü daha var ki, o da bunun sürdürülebilir bir süreç olmadığıdır.

KAYNAKÇA

- Aston, T.H. ve Philpin, H. E. (Ed.) (1995). *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge University Press, New York.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler (2011). *Ücretli Emek ve Sermaye: Derinleşen Küresel Kriz ve Türkiye'ye Yansımaları*, Yordam Kitap, İstanbul.
- Bakanlar Kurulu, 14.03.2016 Tarihli Kararı.
- Bakanlar Kurulu, 13.06.2016 Tarihli Kararı.
- Bakanlar Kurulu, 19.09.2016 Tarihli Kararı.
- Bakanlar Kurulu, 17.10.2016 Tarihli Kararı.
- Bayramoğlu, S. (2005). *Yönetişim Zihniyeti: Türkiye'de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bayramoğlu Özügurlu, S. ve Kayıkçı Yılmaz, M. (2010). "Türkiye'de Yabancılara Toprak Satışı: Tarihsel Eğilimler". S.Bayramoğlu Özügurlu (Ed.). *Toprak Mülkiyeti*, Memleket Yayınları, Ankara, s.494-509.
- Byres, T. J. (2014). Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki, A. Saad-Filho ve D. Johnston (Ed.); Ş. Başlı ve T. Öncel (Çev.), Yordam Kitap, İstanbul, s.143-154.
- Beaud, M. (2015). *Kapitalizmin Tarihi* (Çeviren: F. Başkaya), Yordam Kitap, İstanbul.
- Bloch, M. (1995). *Feodal Toplum* (Çev: M.A. Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara.
- Bonefeld, W. (2014). "Kapitalist Birikim ve Özgür Emek: Toplumsal Kuruluş Üzerine". Ö.Göztepe (Ed.). *İlkel Birikim: Sermayenin Kaldıracı*, Nota Bene Yayınları, Ankara, s. 65-87.
- Boratav, K. (2004). *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Boratav, K. (2010). "Emperyalizm mi? Küreselleşme mi?". E.A.Tonak (Ed.). *Küreselleşme: Emperyalizm, Yerelcilik, İşçi Sınıfı*, İmge Kitabevi, Ankara, s. 15-25.
- Boratav, K. (2015). *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2009*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Bottomore, T. (Ed.) (2005). *Marksist Düşünce Sözlüğü*. (Çev: M. Tunçay), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Brenner, R. (1977). "The Origins of Capitalist Development a Critique of Neo-Smithian Marxism", *New Left Review*, 104, July-August, London.
- Brenner, R. (1986). "Kapitalist Gelişmenin Kökenleri: Yeni Smith'ci Marksizmin Eleştirisi", *Onbirinci Tez Kitap Dizisi*, (Çev: S. Savran ve E.A. Tonak), Sayı: 3, s.10-48.

- Çoban, A., Özlüer ve F. ve Erensü, S. (2015). “Türkiye’de Doğanın Neoliberalleştirilmesi ve Bu Sürece Karşı Mücadeleler”. A.Çoban (Ed.). *Yerel Yönetim, Kent ve Ekoloji*, İmge Kitabevi, Ankara, s.399-456.
- Danıştay 6. Daire Başkanlığı, Esas No: 1999/3929, Karar No: 2009/2617.
- Danıştay 6. Daire Başkanlığı, Esas No: 2011/8797, Karar No: 2013/9172.
- Danıştay 6. Daire Başkanlığı, Esas No: 2014/7508, Karar No: 2015/130.
- Danıştay 14. Daire Başkanlığı, Kasımlar Barajı Dava Dosyası, Esas No: 2013, Karar No: 6875.
- Divitçioğlu, S. (2003). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu: Marksist Üretim Tarzı Kavramı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Dobb, M. (1984). “Yanıt”. R. Hilton(Ed.). *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* (Çev: M. Gürer ve S. Sökmen), Metis Yayınları, İstanbul, s. 60-71.
- Dobb, M. (1992). *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine Düşünceler*, (Çev: F.Akar). Belge Yayınları, İstanbul.
- Enerji Çevre Yatırımları ve Danışmanlığı Limited Şirketi (2012). *Kasımlar Barajı ve HES, Kalker Malzeme Ocağı, Kıрма-Eleme Tesisi ve Beton Santralleri Nihai ÇED Raporu*, Ankara.
- Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, 10.12.2016 Tarihli Yanıt Yazısı.
- Engels, F. (1974). *Anti-Dühring*, (Çev: K. Somer), Sol Yayınları, Ankara.
- Engels, F. (1992). *Konut Sorunu*, (Çev: G. Özdural), Sol Yayınları, Ankara.
- Engels, F. (1998). *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, (Çev: K. Somer), Sol Yayınları, Ankara.
- Engels, F. (2013). *İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu*, (Çev: O. Emre), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Federici, S. (2011). *Caliban ve Cadı*, (Çev: Ö.Karakaş), Otonom Yayıncılık, İstanbul.
- Foster, J. B. (2008). *Kapitalizmin Malileşmesi ve Kriz*, (Çev: Ç. Çıdamlı), Kalkedon Yayıncılık, İstanbul.
- Glassman, J. (2014). “İlkel Birikim, Mülksüzleştirme Yoluyla Birikim, ‘Ekonomi-Dışı’ Araçlar Vasıtasıyla Birikim”. Ö.Göztepe (Ed.). *İlkel Birikim: Sermayenin Kaldırıcı*, Nota Bene Yayınları, Ankara, s.165-198.
- Göztepe, Ö. (2012). “Yeni Dönemin Satırbaşları”. Ö.Göztepe (Ed.). *Güvencesizleştirme: Süreç, Yanılgı, Olanak*, Nota Bene Yayınları, Ankara, s.15-60.
- Göztepe, Ö. (2016a). *Mustafa Kemal’in Cumhuriyet Söylemi*. Nota Bene Yayınları, Ankara.

- Göztepe, Ö. (2016b). “İlkel Birikimin Amiral Gemisi: Acele Kamulaştırma”. Ö.Göztepe (Ed.). *Stratejik Barbarlık*, Nota Bene Yayınları, Ankara, s.81-91.
- Göztepe, Ö., (10.11.2016) Can Atalay İle Görüşme. Can Atalay’ın Avukatlık Bürosu, İstanbul.
- Göztepe, Ö., (10.11.2016) Korkmaz Aslan İle Görüşme. Can Atalay’ın Avukatlık Bürosu, İstanbul.
- Göztepe, Ö., (05.03.2017) Hasan Uysal İle Görüşme. Çağdaş Gazeteciler Cemiyeti, Antalya
- Göztepe, Ö., (05.03.2017) Yusuf Yavuz İle Görüşme. Çağdaş Gazeteciler Cemiyeti, Antalya
- Göztepe, Ö., (05.03.2017) Ümmühan Uysal İle Görüşme. Çağdaş Gazeteciler Cemiyeti, Antalya
- Göztepe, Ö., (18.05.2017) Aynur Rüzgar Gökçe İle Görüşme. Aynur Rüzgar Gökçe’nin Avukatlık Bürosu, Antalya
- Göztepe, Ö., (15.07.2017) Yusuf Yavuz İle Görüşme. Güneş Ekmek Fırını, Antalya.
- Göztepe, Ö., (22.07.2017) Sefer Cengiz İle Görüşme. Ramazan Cengiz’in evi, Isparta.
- Göztepe, Ö., (22.07.2017) Ramazan Cengiz İle Görüşme. Ramazan Cengiz’in evi, Isparta.
- Göztepe, Ö., (22.07.2017) Savaş Altuntaş İle Görüşme. St.Paul Pansiyon, Isparta.
- Göztepe, Ö., (23.07.2017) Abdurrahman Gökdoğan İle Görüşme. St. Paul Pansiyon, Isparta.
- Göztepe, Ö., 22.07.2017 Tarihli Saha Çalışmasında Çekilen Fotoğraflar, Isparta.
- Gül, İ. (2014). “Danıştay Kararlarında “Kamu Yararı” Kavramı”. *Ankara Barosu Dergisi*, Sayı: 2014/2, s.535-550.
- Gülersoy, A.E. ve Girgin, M. (2017). “Toprak Sömürüsünün Değişen Yüzü: Azgelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Arazi Kapatmaları (Arazi Satın Alımı / Kiralanması)”. *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı:37, s.147-158.
- Harvey, D. (2008). *Yeni Emperyalizm*, (Çev: H. Güldü), Everest Yayınları, İstanbul.
- Harvey, D. (2013). *Asi Şehirler*, (Çev: A. D. Temiz), Metis Yayınları, İstanbul.
- Heaton, H. (2005). *Avrupa İktisat Tarihi*, (Çev: M. A. Kılıçbay ve O. Aydoğuş), Paragraf Yayınevi, Ankara.
- Hill, C. (2005). *1640 İngiliz Devrimi*, (Çev: N. Kalaycıoğlu). Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Hill, C. (2016). *İngiltere’de Devrim Çağı 1603-1714* (Çev: U. Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Hilton, R. (1984). “Giriş”. R. Hilton(Ed.). *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* (Çev: M. Gürer ve S. Sökmen), Metis Yayınları, İstanbul, s.7-31.
- Hirst, P. ve Thompson G. (2003). *Küreselleşme Sorgulanıyor*, (Çev: Ç. Erdem ve E. Yücel), Dost Yayınları, Ankara.

- Hobsbawm, E. (1992). “Önsöz”. *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, (Çev: M. Belli), Sol Yayınları, Ankara, s.9-57.
- Kantarcı, M. D. (2015). *Köprü Irmağı Havzası'nın Ekolojik Özellikleri İle Yağış/Akış İlişkileri ve Kasımlar Barajı İle HES Konusunun İrdelenmesi*.Yayınlanmamış Rapor. İstanbul.
- Karahanogulları, O. (2003). “Marksizm ve Hukuk”, *Marksizm Ve...*,İmge Kitabevi, Ankara, s. 45-94.
- Kargı, V. ve Özügürlü, A. (2007). “Türkiye’de Küreselleşmenin Vergi Politikaları Üzerine Etkileri: 1980-2005 Dönemi”, *Yönetim ve Ekonomi*, 1 (1), s.275-289.
- Kazgan, G. (2013). *Tanzimat’tan Günümüze Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Kazgan, G. (2016). *Liberalizmden Neoliberalizmde: Neoliberalizmin Getirisi ve Götürüsü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kutluay, C. ve Turhan, E. (2012). “Dört nala krize: Arazi Kapatmaları Artıyor”.*Express Dergisi*, No: 128, s.34-35.
- Köse, A. H., ve Yeldan, E. (1998). “Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri: 1980-1997”. *Toplum ve Bilim*, Sayı: 77, s.45-67.
- Lenin, V. I. (2016). *Devlet ve Devrim* (Çev: M. H. Spatar ve C. Üster), Yordam Kitap, İstanbul.
- Linebaugh, P. (2014). *Makine Kırıcılık* (Çev: D. Esen), Otonom Yayıncılık, İstanbul.
- Luxemburg, R. (2004). *Sermaye Birikimi*, (Çev: T. Ertan), Belge Yayınları, İstanbul.
- Luxemburg, R. (2013). *Seçme Yazılar*.P. Hudis ve K. B. Anderson (Ed.); T. Tayan (Çev.), Dipnot Yayınları, Ankara.
- Macgregor, S. (2008). “Refah Devleti ve Neoliberalizm”. A. Saad-Filho ve D. Johnston (Ed.). *Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki*, (Çev: Ş. Başlı ve T. Öncel), Yordam Kitap, İstanbul, s. 236-247.
- Magdoff, H. (1997). *Emperyalizm Çağı*, (Çev: D. Şafak), Sosyalist Yayınları, İstanbul.
- Mandel, E. (2013). *Geç Kapitalizm*,(Çev: C. Badem), Versus Kitap, İstanbul.
- Marx, K. (1974). *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* (Çev: S. Belli), Sol Yayınları, Ankara.
- Marx, K. (2000) *Kapital Birinci Cilt*, (Çev: A. Bilgi), Sol Yayınları, Ankara.
- Marx, K. (2003). *Kapital Üçüncü Cilt* (Çev: A. Bilgi). Sol Yayınları, Ankara.
- Marx, K. (2006). *Kapital İkinci Cilt* (Çev: A. Bilgi), Sol Yayınları, Ankara.
- Marx, K. (2011), *Kapital Birinci Cilt* (Çev: M. Selik ve N. Satlıgan), Yordam Kitap, İstanbul.

- Marx, K.. ve Engels, F. (1992). *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri* (Çev: M. Belli), Sol Yayınları, Ankara.
- Marx, K. ve Engels, F. (2005). *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*(Çev: M. Erdost), Sol Yayınları, Ankara.
- Midnight Notes Kolektifi. (2014). “Yeni Çitlemeler”. Ö.Göztepe (Ed.). *İlkel Birikim: Sermayenin Kaldıracı*, Nota Bene Yayınları, Ankara, s.277-297.
- More, T. (2008). *Ütopya*, (Çev: N. Uçansoy), Bordo Siyah Yayınları, İstanbul.
- Okdemir Kandt S. (2015), *Hızlı Saha Gözlem ve Görüşmelerine Dayalı Darıbüğü Köyü Sosyo-Ekonomik Değerlendirme Raporu*.Yayınlanmamış Rapor, Antalya.
- Öngen, T. (1996). *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi: Günümüzde İşçi Sınıfı*, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Özuğurlu, M. (2003). “Marksizm ve İlkel Sermaye Birikimi”. Ş.Ç. Tabakçı (Yay.). *Marksizm Ve...*, İmge Kitabevi, Ankara, s.161-191.
- Özuğurlu, M. (2005). *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu: Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, Halkevleri Emek Çalışmaları Merkezi Bilimsel Yayınlar: 1, İstanbul.
- Özuğurlu, M. (2006). *Nitel Araştırma Ders Notları*. Yayınlanmamış Ders Notları. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara.
- Özuğurlu, M. (2014). "Marksizm ve İlkel Sermaye Birikimi". Ö.Göztepe (Ed.). *İlkel Birikim: Sermayenin Kaldıracı*, Nota Bene Yayınları, Ankara, s.37-64.
- Perelman, M. (2000). *The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation*, Duke University Press, London.
- Pirenne, H. (2014a). *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Çev: U. Kocabaşoğlu). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Pirenne, H. (2014b). *Ortaçağ Kentleri*, (Çev: Ş. Karadeniz). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Polanyi, K. (2000). *Büyük Dönüşüm*, (Çev: A. Buğra), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Resmi Gazete, 17.01.2002 (24643)-23.12.2016 (29927) Arası Sayılar.
- Resmi Gazete, Tarih: 05.08.2012, Sayı: 28375.
- Resmi Gazete, Tarih: 17.08.2011, Sayı: 28028.
- Rosdolski R. (2012). *Marx'ın Kapitalinin Oluşumu*, (Çev: C. Atay ve M. Çelik), Otonom Yayıncılık, İstanbul.
- Sargın, S. (2006). "Sütçüler'de Kır Yerleşmeleri ve Yerleşme Düzenine Etki Eden Faktörler". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 1, s. 63-87.
- Savran, S. (2012). "Bir Üretim Tarzı Olarak Kapitalizm". H.Erdoğan (Ed.). *Kapital'in İzinde*, Yordam Kitap, İstanbul, s. 91-132.

- Sertlek, T. (2005). “Yeni Bir Sendikal Hareketin Dinamikleri”, *İşçi Sınıfının Değişen Yapısı ve Sınıf Hareketinde Arayışlar, Deneyimler Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Sosyal Araştırmalar Vakfı, Türkiye Sınıf Araştırmaları Merkezi (TÜSAM), Sınıf Araştırmaları Dizisi-1, İstanbul.
- Sönmez, M. (2002). *100 Göstergede Kriz ve Yoksullaşma*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sönmez, M. (2003). *İşte Eseriniz!.. 100 Göstergede Kuruluştan Çöküşe Türkiye Ekonomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sönmez, S. (2005). *Dünya Ekonomisinde Dönüşüm*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Steinbeck, J. (2013). *Gazap Üzümleri*, (Çev: G. Fındıklı), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Sweezy, P. (1984a). “Eleştiri”. R. Hilton(Ed.). *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* (Çev: M. Gürer ve S. Sökmen), Metis Yayınları, İstanbul, s.32-59.
- Sweezy, P. (1984b). “Yanıtı Yanıt”. R. Hilton(Ed.). *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* (Çev: M. Gürer ve S. Sökmen), Metis Yayınları, İstanbul, s. 111-118.
- Takahashi, K. (1984). “Tartışmaya Bir Katkı”. R. Hilton(Ed.). *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* (Çev: M. Gürer ve S. Sökmen), Metis Yayınları, İstanbul, s.72-106.
- Thompson, E.P. (2006). *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, (Çev: U.Kocabaşoğlu), Birikim Yayınları, İstanbul.
- Wallerstein, I. (2004). *Modern Dünya-Sistemi 1.Cilt*, (Çev: L. Boyacı), Bakış Yayınları, İstanbul.
- Wood, E. M. (2002). *Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış* (Çev: A.C. Aşkın), Epos Yayınları, Ankara.
- Wood, E. M. (2003a). *Sermaye İmparatorluğu*, (Çev: S. Oğuz), Epos Yayınları, Ankara.
- Wood, E. M. (2003b). *Kapitalizm Demokrasi Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*, (Çev: Ş. Artan), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Yavuz, Y., Darıbüğü Köyü’ne Ait Kişisel Arşiv.
- Yeldan, E. (2004). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Yeldan, E. (2010). *Küreselleşme, Kim İçin?*, Yordam Kitap, İstanbul.
- Yelkenci, T. (2013a). “Giriş”, *Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi*, (Ed. T. Yelkenci), NotaBene Yayınları, Ankara, s.11-18.
- Yelkenci, T. (2013b). “Marksist-Leninist Devlet Teorisi”, *Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi*, (Ed. T. Yelkenci), NotaBene Yayınları, Ankara, s.85-111.
- Zabcı, F. (2011). “Kamu Yararı Üzerine”, *Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri-I*, (Der. Y. Bürkeve, M. Özügürlü, Y. Özdek ve E.V. Elgür), NotaBene Yayınları, Ankara, s.253-273.

İnternet Kaynakları

ABC Gazetesi, “HES, Köprüçay'ı da kuruttu!”. <http://www.abcgazetesi.com/hes-koprucayi-da-kuruttu-24780h.htm> (erişim tarihi: 15.10.2016).

Başka Haber, "Zile'de HES Göç Ettirecek: 16 Köyün Muhtarı Dava Açmaya Hazırlanıyor". <http://www.baskahaber.org/2014/11/zilede-hes-goc-ettirecek-16-koyun.html> (erişim tarihi: 30.07.2017).

Bereket Enerji, “Grup Şirketleri”. <http://www.bereketenerji.com.tr/grup-sirketleri.html> (erişim tarihi: 16.02.2016).

Birgün Gazetesi, “Zeytin yasasının getireceği 5 felaket”. <http://www.birgun.net/haber-detay/zeytin-yasasinin-getirecegi-5-felaket-112137.html> (erişim tarihi: 02.06.2017).

Clark University, “Ramifications of Land Grab in South Sudan”. <http://wordpress.clarku.edu/id252-southsudan/2014/12/03/ramifications-of-land-grab-in-south-sudan/> (erişim tarihi: 05.05.2017).

CLK Enerji, “Hakkımızda”. <http://www.clkenerji.com.tr/hakkimizda.html> (erişim tarihi: 16.02.2016).

Cumhuriyet Gazetesi, "Ya acından öl ya göç". http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/cevre/104667/Ya_acindan_ol_ya_goc.html (erişim tarihi: 30.07.2017)

Çalık Enerji, “Çalık Enerji Faaliyet Alanları”. <http://www.calikenerji.com/Pages/araselektrikdagitim.aspx> (erişim tarihi: 16.02.2016).

De Angelis, M., “Marx and primitive accumulation: The continuous character of capital’s “enclosures””. <http://www.commoner.org.uk/02deangelis.pdf> (erişim tarihi: 30.03.2015).

DW, “Toprak kapatma”. <http://www.dw.com/tr/toprak-kapatma/a-17152285> (erişim tarihi: 05.05.2017).

DW, “Yoksul ülkelerden ‘toprak araklanıyor’”. <http://www.dw.com/tr/yoksul-%C3%BClkelerden-toprak-araklan%C4%B1yor/a-15471740> (erişim tarihi: 05.05.2017).

Emlakkulisi, “Adem Çoşkun: Isparta'ya modern konutlar gelecek!”. <http://emlakkulisi.com/adem-coskun-ispartaya-modern-konutlar-gelecek/396293> (erişim tarihi: 21.10.2015).

Emlakkulisi, “İsparta Kasımlar Barajı yılsonunda tamamlanacak!”.

<http://emlakkulisi.com/isparta-kasimlar-baraji-yilsonunda-tamamlanacak/396756>

(erişim tarihi: 21.10.2015).

Emlakkoalisyonu, “2b Arazisi Nedir? Üzerinde Kimler Hak Sahibi Olabilir?”.

<https://www.emlakkoalisyonu.com/blog/2b-arazisi-nedir-uzerinde-kimler-hak-sahibi-olabilir-1> (erişim tarihi: 10.06.2017).

Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, “Doğal Gaz Piyasası Sektör Raporu (2015)”.

www.epdk.org.tr/TR/Dokuman/6756(erişim tarihi: 10.06.2016).

Enerji Piyasaları İşletme Anonim Şirketi, “Hakkımızda”.

<https://www.epias.com.tr/kurumsal/hakkimizda> (erişim tarihi: 10.06.2017).

Enerjihaber, “DSİ dinamikli patlatmaların doğaya zararı yokmuş...”.

<http://www.enerjihaber.com/hes/dsi-aciklamasi-koprucayin-kurumas/8084/> (erişim tarihi: 15.10.2016).

Engels, F., “Engels to Marx Correspondence”.

<https://www.marxists.org/archive/marx/letters/eng-marx/index.htm> (erişim tarihi: 30.03.2015).

Engels, F., “Engels to Marx In Ventnor (16.12.1882)”.

https://www.marxists.org/archive/marx/works/1882/letters/82_12_16.htm (erişim tarihi: 30.03.2015).

Engels, F., “Engels to Marx In Ventnor (22.12.1882)”.

https://www.marxists.org/archive/marx/works/1882/letters/82_12_22.htm (erişim tarihi: 30.03.2015).

Evrensel Gazetesi, “İşte AKP'nin yeni zeytin yasası: Keçiye ‘dur’ şirkete ‘gir’!”

<https://www.evrensel.net/haber/320688/iste-akpnin-yeni-zeytin-yasasi-keciye-dur-sirkete-gir> (erişim tarihi: 02.06.2017).

Evrensel Gazetesi, "HES göç ve işsizlik demek".

<https://www.evrensel.net/haber/175488/hes-goc-ve-issizlik-demek> (erişim tarihi: 30.07.2017).

Gazete Vatan, “2/B arazileri için süre doluyor”. <http://www.gazetevatan.com/2-b-arazileri-icin-sure-doluyor-1040549-ekonomi/> (erişim tarihi: 10.06.2017).

Gazete Karınca, “117 milyon zeytin ağacı için ‘idam fermarı”.

<http://gazetekarinca.com/2017/05/117-milyon-zeytin-agaci-icin-idam-fermani/> (erişim tarihi: 02.06.2017).

Gaziosmanpaşa Belediyesi, “Projelerimiz”.

<http://www.gaziosmanpasa.bel.tr/index.php?goster=Projelerimiz> (erişim tarihi: 12.10.2016).

Gaziosmanpaşa Belediyesi, “Tüm Kentsel Dönüşüm Haritası”.

<http://www.gaziosmanpasa.bel.tr/index.php?goster=Tum-Kentsel-Donusum-Haritasi> (erişim tarihi: 12.10.2016).

Gaziosmanpaşa Kaymakamlığı, “Nüfus ve Dağılımı”.

<http://www.gaziosmanpasa.gov.tr/nufus-ve-dagilimi> (erişim tarihi: 30.11.2016).

Gelir İdaresi Başkanlığı, “İstatistikler”.

http://www.gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/user_upload/VI/CVI3.htm (erişim tarihi: 30.06.2016).

Gülsan Holding, “Kasımlar HES I-II”.

http://www.gulsanholding.com.tr/kasimlar_hes_I_II.asp (erişim tarihi: 06.06.2015).

Gülsan Holding, “Kasımlar HES I ve Kasımlar HES II Projeleri”.

<http://www.gulsanholding.com.tr/kasimlar-baraji-ve-hes.asp> (erişim tarihi: 01.06.2017).

Gülsan Holding, “İsparta İli Sütçüler İlçesi Darıbüğü Köyü İçin Yerel Mimariye Uygun Konutların İnşası”. <http://www.gulsanholding.com.tr/daribuku-koyu-yerel-mimariye-uygun-konutlar.asp> (erişim tarihi: 01.06.2017).

Gülsan Holding, “Kömürhan Köprüsü Bağlantı Tüneli İle Yolu Yapım İşİ”.

<http://www.gulsanholding.com.tr/komurhan-koprusu-baglanti-tuneli-ile-yolu-yapim-isi.asp> (erişim tarihi: 15.07.2017).

Gülsan Holding, “Nissibi Köprüsü”.

<http://www.gulsanholding.com.tr/nissibi-koprusu.asp> (erişim tarihi: 15.07.2017)

Haber32, “Baraj Heyecanı”. <http://www.haber32.com.tr/isparta/baraj-heyecani-h87172.html> (erişim tarihi: 21.10.2015).

Hazine Müsteşarlığı, “İstatistikler”. <https://www.hazine.gov.tr/tr-TR/Istatistik-Sunum-Sayfasi> (erişim tarihi: 10.05.2016).

International Land Coalition, “People centred land governance”.

<http://www.landcoalition.org/en/people-centred-land-governance> (erişim tarihi: 05.05.2017).

International Labour Organization, “Global Employment Trends 2011”.

http://www.ilo.org/global/publications/books/WCMS_150440/lang--en/index.htm (erişim tarihi: 02.05.2015).

İsparta İl Gıda Tarım Ve Hayvancılık Müdürlüğü, "Sütçüler".

<http://isparta.tarim.gov.tr/Menu/15/Sutculer> (erişim tarihi: 20.07.2017).

İÇTAŞ Enerji, "Dağıtım". <http://www.ictasenerji.com.tr/dagitim> (erişim tarihi: 16.02.2016).

İslamoğlu, G., "Yeşil Doğa: Isparta Daribükü". <http://www.cnnturk.com/tv-cnn-turk/programlar/yesil-doga/isparta-daribuku> (erişim tarihi: 25.05.2017).

İslamoğlu, G., "Yeşil Doğa: Daribükü". <http://www.cnnturk.com/tv-cnn-turk/programlar/yesil-doga/daribuku> (erişim tarihi: 25.05.2017).

Kalkınma Bakanlığı, "Temel Ekonomik Göstergeler".

<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx> (erişim tarihi: 20.06.2016).

Karadeniz İsyandadır, " Hidroelektrik Santraller (HES)".

<http://karadenizisyandadir.net/hidroelektrik-santraller-hes/> (erişim tarihi: 30.07.2017).

Karatepe, Y., "Varlık Fonu Nedir?" <https://www.youtube.com/watch?v=mkl2a1-G-E8> (erişim tarihi: 08.02.2017).

Milliyet Gazetesi, "2/B arazilerinde 200 bin kişiye ikinci şans". <http://www.milliyet.com.tr/2-b-arazilerinde-200-bin-kisiye-ekonomi-2408914/> (erişim tarihi: 10.06.2017).

Orman ve Su İşleri Bakanlığı, "Arif Bulut'un Soru Önergesine Yanıt".

<http://www2.tbmm.gov.tr/d24/7/7-12668c.pdf> (erişim tarihi: 05.05.2016).

Orman ve Su İşleri Bakanlığı, "Nuri Okutan'ın Soru Önergesine Yanıt".

<http://www2.tbmm.gov.tr/d26/7/7-4485sgc.pdf> (erişim tarihi: 05.05.2016).

Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, "Türkiye'de Özelleştirme Uygulamaları".

http://www.oib.gov.tr/program/uygulamalar/yillara_gore.htm (erişim tarihi: 16.08.2016).

Politeknik, "Madde Madde Elektrik Faturası Soygunu". <http://politeknik.org.tr/madde-madde-elektrik-faturasi-soygunu/> (erişim tarihi: 10.02.2016).

Politeknik, "Santraller özelleşti, dışa bağımlılık arttı, faturalar kabardı: Enerji politikalarında AKP'nin 15 yılı Hayır'a nasıl götürüyor?". <http://politeknik.org.tr/santraller-ozellesti-disa-bagimlilik-artti-faturalar-kabardi-enerji-politikalarinda-akpnin-15-yili-hayira-nasil-goturuyor/> (erişim tarihi: 10.06.2016).

Sendika47.Org, "Munzur'u yok edecek karar: Danıştay'a rağmen özelleştirme ve

kamulaştırma". <http://sendika46.org/2017/06/munzuru-yok-edecek-karar-danistaya-ragmen-ozellestirme-ve-kamulastirma/> (erişim tarihi: 10.06.2017).

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, “32 Sayılı Karar”.

<http://tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/8bb1302e-cecc-4ae4-9622-54365f8ee2e1/kambiyo2.pdf?MOD=AJPERES> (erişim tarihi: 20.11.2016).

Türkiye Elektrik İletim Anonim Şirketi, “İstatistikler”.

<http://www.teias.gov.tr/T%C3%BCrkiyeElektrik%C4%B0statistikleri/istatistik2015/istatistik2015.htm>(erişim tarihi: 10.06.2016).

Türkiye Elektrik İletim Anonim Şirketi, “Türkiye Elektrik Enerjisi 5 Yıllık Üretim Kapasite Projeksiyonu (2016-2020)”.

http://www.teias.gov.tr/YayinRapor/apk/projeksiyon/Kapasite%20Projeksiyonu_5%20Y%C4%B1ll%C4%B1k_30_12_2016.pdf(erişim tarihi: 10.06.2016).

Türkiye Enerji Vakfı, “Elektirikte 6 Milyar Euronun Üzerinde Yatırım Planlanıyor”.

<http://www.tenva.org/elektrikte-6-milyar-euronun-uzerinde-yatirim-planlaniyor/> (erişim tarihi: 10.02.2016).

Türkiye İstatistik Kurumu, “İstatistik Göstergeler”.

<https://biruni.tuik.gov.tr/gosterge/?locale=tr> (erişim tarihi: 20.06.2016).

Türkiye Nüfusu, "Isparta Sütçüler Darıbüğü Köyü Nüfusu".

<http://www.nufusune.com/15960-isparta-sutculer-daribuku-koyu-nufusu> (erişim tarihi: 16.07.2017).

T24 Bağımsız İnternet Gazetesi, “Manavgat Belediyesi, HES şirketine 1,2 milyon lira ceza

kesti, inşaatı mühürledi”. <http://t24.com.tr/haber/manavgat-belediyesi-hes-sirketine-12-milyon-lira-ceza-kesti-insaati-mudurledi,296044> (erişim tarihi: 30.05.2016).

T24 Bağımsız İnternet Gazetesi, "Ordu'da 11 bin dönüm büyüklüğünde tarım arazisi HES ve

maden ocağı kurbanı". <http://t24.com.tr/haber/orduda-11-bin-donum-buyuklugunde-tarim-arazisi-hes-ve-maden-ocagi-kurbani,311167> (erişim tarihi: 30.07.2017).

Uyar, N., “Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun Nedir, Ne Değildir?”.

http://www.gabb.gov.tr/doc/gabb_bultenler/12.2012_birlik_dergi.pdf(erişim tarihi: 12.10.2016).

Yavuz, Y., “DSİ Müdürü halka dalga mı geçiyor”. <http://odatv.com/dsi-muduru-halka-dalga-mi-geciyor-3007151200.html> (erişim tarihi: 15.10.2016).

Yavuz, Y., “HES inşaatı köyü bu hale çevirdi”. <http://odatv.com/hes-insaati-koyu-bu-hale-cevirdi-2502161200.html> (erişim tarihi: 15.10.2016).

Yavuz, Y., “HES inşaatı köyü bu hale çevirdi”. <http://odatv.com/hes-insaati-koyu-bu-hale-cevirdi-2502161200.html> (erişim tarihi: 15.10.2016).

Yavuz, Y., “DSİ, 'Köprüçay'ın kuruması mevsimsel' dedi”. <http://odatv.com/meger-mevsimselmis-1508161200.html> (erişim tarihi: 15.10.2016).

<http://odatv.com/meger-mevsimselmis-1508161200.html> (erişim tarihi: 15.10.2016).

Yavuz, Y., “Yaşlı kadına savaşta bile yapılmayacak zulüm”. <http://odatv.com/yasli-kadina-savasta-yapilmayacak-zulum-2112161200.html>(erişim tarihi: 15.10.2016).

Yavuz, Y., “İki Ağaç İçin-1”. <https://www.youtube.com/watch?v=XsfZNXXK6rdc>(erişim tarihi: 25.05.2017).

Yavuz, Y., “İki Ağaç İçin-2”. <https://www.youtube.com/watch?v=EfahlfPegMs> (erişim tarihi: 25.05.2017).

Yerel Yönetimler Portalı, "Çukurca Köyü".

<http://www.yerelnet.org.tr/koyler/koy.php?koyid=248383> (erişim tarihi: 16.07.2017).

Yerel Yönetimler Portalı, "Darıbüğü Köyü".

<http://www.yerelnet.org.tr/koyler/koy.php?koyid=248384> (erişim tarihi: 16.07.2017).

Yerel Yönetimler Portalı, "İbişler Köyü".

<http://www.yerelnet.org.tr/koyler/koy.php?koyid=248386> (erişim tarihi: 16.07.2017).

Yerel Yönetimler Portalı, "Değirmenözü Köyü".

<http://www.yerelnet.org.tr/koyler/koy.php?koyid=236658> (erişim tarihi: 16.07.2017).

Yerel Yönetimler Portalı, "Yeşilbağ Köyü".

<http://www.yerelnet.org.tr/koyler/koy.php?koyid=236663> (erişim tarihi: 16.07.2017).

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI : Özay GÖZTEPE

Eğitim Durumu

Mezun Olduğu Lise : Alanya Lisesi, 1992.

Lisans Diploması : Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Antalya, 2006.

Yüksek Lisans Diploması : Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Antalya, 2008.

Tez Konusu : Mustafa Kemal'in Cumhuriyet Söylemi: Halkçılık,
Milliyetçilik, Batıcılık, Laiklik (1919-1938)

Doktora Diploması : Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Antalya, 2017.

Tez Konusu : Tarihsel Kapitalizmin Yapısal Unsuru İlkel Birikim ve
Türkiye'de Acele Kamulaştırma

Yabancı Diller : İngilizce

İş Deneyimi

Çalıştığı Kurumlar : Yaklaşım Yayınları Bölge Temsilciliği-Bölge Temsilcisi
Özel Eğitim Kurumları-Öğretmen, Usta Öğretici

E-Posta : ozay_goztepe@yahoo.com